metmenys 51

kūryba ir analizė

metmenys

45

Živilė Bilaišytė, Ieškant prasmės: kalba, istorinis palikimas ir tikrovė 3 * *Algirdas Julius Greimas,* Intelektualinės autobiografijos bandymas: II 21 * *Vytautas Martinkus,* Technikos pažanga ir dorovės klausimai šiuolaikinėje prozoje 31 * *Vincas Trumpa,* Stolypino Rusija — Reagano Amerika: Istorinės paralelės bandymas 47 * *Liūtas Mockūnas,* Antanas Škėma išeivijos vingiuose 83 * *Algimantas Bučys,* Miestas dabartinėje lietuvių prozoje 99 * *Kazys Almenas,* Antrasis termodinamikos dėsnis ir tragedija 115 *

Kad tik ne žmogus: filosofija dabarties Lietuvoje, Algis Mickūnas 145 * *Kultūros filosofijos suklestėjimas Lietuvoje,* Vincas Trumpa 162 * *Valiaus monografija,* K. P. Žygas 172 * *Bandymai kalbėti pasauliui,* Viktoras Nakas 176 *

Rv 27-7972

LTSR Valst.
Respublikinė
Biblioteka

Dailės darbai: Stasys Eidrigevičius — viršelis; *Ž. Mikšys* 144; *Otis Kazys Tamašauskas* 76-82.

IEŠKANT PRASMĖS: KALBA, ISTORINIS PALIKIMAS IR TIKROVĖ

ŽIVILĖ BILAIŠYTĖ

Prieš dvidešimt septynis metus Antanas Škėma Santaros suvažiavime skaitė paskaitą, kurioje pareiškė lietuvių išeivijos literatūros mirtį neišvengiamu faktu. Jo tvirtinimu, „Palikti pėdas savojoje žemėje, tegalima savojoje žemėje", ypač jei keliamas klausimas turi ką nors bendro su literatūros tęstinumu ir „generacijų vystymusi" („Lietuvių tremties literatūros mirtis?", *Darbas,* 1958, nr. 4, p. 1).

Škėma išeivijos literatūroje įžiūri keletą alternatyvių srovių: pirma, užsidarymą į „sentimentalėjančių gatvelių ghetto"; antra, „įklimpimą į laipsninę rezignaciją"; ir trečia, asimiliavimąsi. Tenka pažymėti, kad Škėma apgalvotai keičia žodį „tremtis" į „išeiviją": „niekas mūsų netrėmė, o patys pabėgome".

Paskaitoje Škėma aptaria išeivijos literatūros „sentimentalizmo" srovę, kuri „suromantina" praeities, kaimo, tautos sąvokas, kur gėris laimi, blogis pralaimi, kur aštrios kančios nėra, ir kur skaitytojui joks elementas nesudrumsčia šiltos, nupenėtos ramybės — savimi patenkinto *status quo.*

Antra srovė, kuriai Škėma teikia dėmesio, tai estetinės, „grynosios kūrybos" srovė, dominuojama vaizduotinės realybės reiškinių ir nostalgijos, „prarastojo rojaus" motyvų. Šie poetai, kurių tarpan Škėma priskiria Henriką Radauską,

Henriką Nagį, Alfonsą Nyką-Niliūną, artėja į „beprasmingumą, nieką, mirtį" (p. 3). Tai žūstanti karta, Škėmos manymu, nebetenkanti atramos „džiaugsmingo grožio estetikoje, savosios praeities elegiškame išsprendime ar metafiziniame tęstinume" (p. 3). Dabartinės problemos beveik nesprendžiamos. O ypač prozaikams, dramai, dabartinės problemos, dabartinė tematika, praeities traktavimas „pro dabartinės epochos prizmę", nei romantiniu nei archainiu požiūriu, reikalingas, jei norima „neužgesti", neišsisemti.

Literatūrinio prieauglio klausimu Škėma pesimistiškai žvelgia į ateitį:

> Vienas, antras jaunuolio blyktelėjimas tėra pažadas, degtukas, kuris gali uždegti ir neuždegti laužo. Vienas antras, galimas daiktas, rašys angliškai. Bet jaunos rašytojų plejados išeivijoje, atrodo, nesulauksime. . . jaunajai kartai tebeliks teoretiškai samprotauti apie praeitinius, kol visa nusibos, išsisakys, susikraus praeities archyve. (p. 4)

Norėjau ilgiau sustoti prie šių idėjų, nes šie Škėmos žodžiai, mano manymu, tiksliai nusako, kas per praėjusius tris dešimtmečius nutiko lietuvių išeivijos literatūroje. Škėmos pranašystės išsipildė.

Šios idėjos apie lietuvių išeivijos literatūrą randa įdomų atgarsį Liūto Mockūno įvade Rimvydo Šilbajorio knygai *Žodžiai ir prasmė*, sovietinės Lietuvos rašytojų kritinių apžvalgų rinkiniui, išleistam 1982 metais. Mockūno teigimu, pokario metais išeivijos literatūra pirmavo kokybe, ją lyginant su Stalino laikais Lietuvoje kuriama literatūra. Po to sovietinės Lietuvos literatūra ėmė tvirtėti naujais talentais. Tuo tarpu išeivijoje vyko priešingas vystymasis:

> Rašytojams, kurie pradėjo savo kūrybinį darbą dar Lietuvoje, ir kurie sudarė jos nugarkaulį palaipsniui pasitraukiant iš gyvųjų tarpo ar kūrybiškai nutilstant, emigracinė literatūra pradėjo neišvengiamą kelionę žemyn nuo pasiektų aukštumų, tik retkarčiais blykstelėdama šia ar kita knyga.
> (L. Mockūnas, „Knygą palydint", *Žodžiai ir prasmė*, p. 6-7)

Mockūnas laiko prasilenkimo momentu septintojo dešimtmečio antrąją pusę, išeivijai jau išleidus *Miškais ateina ruduo* (M. Katiliškis, 1957), *Orfėjaus medis* (A. Nyka-Niliūnas, 1952), *Strėlė danguje* (H. Radauskas, 1955), *Balta drobulė* (A. Škėma, 1958), o Lietuvoje pasirodžius, pavyzdžiui, knygoms *Rugsėjo paukščiai* (J. Aputis), *Strazdas* (S. Geda, 1967), *Saulės grąža* (M. Martinaitis, 1976).

Bet grįžkime prie pagrindinės temos — lietuvių išeivijos literatūros ir jos gyvybės ar mirties klausimo. Statykime klausimą „kodėl?" kodėl keturiom dešimtim metų praėjus nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos ir to laikotarpio lietuvių egzodo iš tėvynės žemės, išeivijoje kuriama literatūra baigiasi, miršta, gęsta?

Atsakymas glūdi Algimanto Mackaus išsakytoje skaudžioje tiesoje apie egzilę ir kalbą Antano Škėmos tragiškos mirties proga:

> Tolsta mūsų egzilė
> tolsta mūsų kalba
> Žilvine, Žilvinėėli
> bespalvė plyšta puta

Kalbėdamas apie savo generaciją, „neornamentuotos kalbos generaciją", Mackus kalba apie tautos skaudžią dabartį ir jos vaikų kietą likimą:

> Tai įtampos kupinas laikas
> Tai laikas mirties nepaaiškintos
> tai šauksmas išklydusios generacijos
> tai atšauktas prisikėlimas.

Arba vėl: „Už kieno nuodėmes / protėvių mirštanti kalba?"

Mackus kūrė poeziją, tiksliai nusakydamas šių laikų, šio amžiaus tikrovę — tikrais žodžiais, išvaduotais nuo banalybės, įprasmindamas žmogaus santykį su tikrove, su mirtimi, su laiku, su istorija. Nes, kaip tvirtina R. Šilbajoris, literatūros uždavinys „sukurti visatą iš žodžių" (*Žodžiai ir*

prasmė, p. 135). Rašytojo uždavinys išorinę tikrovę ne vien aprašyti, fotografiškai ją perteikiant, imituojant, bet ją transformuoti, kai išorinis pasaulis priešpastatomas rašytojo vidinės tikrovės realybei — rašytojo sąmonės, idėjų, moralinių vertybių, intelekto ir emocijų jungtyje — ir kalbos priemonėmis transformuojamas į naują pasaulį, kuris atveria naujus prasmės sluoksnius, atskleidžiant žmogiško gyvenimo prasmės tikslesnį supratimą. Kalba užima svarbią vietą šiame procese: transformuodamas tikrovę rašytojas transformuoja ir kalbą, kasdieninės tikrovės žodžius paversdamas tikrais tiesos žodžiais.

Tame prasmės ieškojime, žodžio, tikrovės, ir kūrybinės sąmonės kontakte, jeigu įvyksta žodžio ir tikrovės permainymas, gimsta kūryba, gimsta literatūra. Bet šiam procesui reikalingi abu elementai: ir kalba, ir drąsus, pilnas tikrovės supratimas. Kūryba miršta tada, kai arba vieno arba kito iš šių elementų nėra, arba kai jiems trūksta autentiškumo: pilno, pajėgaus kalbos vartojimo ir drąsaus žvelgimo į dabarties tikrovę, istoriją interpretuojant, žmogaus XX amžiaus esminius būties klausimus sprendžiant, ieškant prasmės.

Šiuo metu, aštuntojo dešimtmečio viduryje, išeivijoje šiuos kūrybinės gyvybės kriterijus gal geriausiai atitinkąs yra Tomas Venclova. Jis pasižymi kalbos vartojimo pajėgumu, aiškiu, pilnu XX amžiaus tikrovės supratimu, žmogaus likimo prasmės ieškojimu — ir tuo pačiu tvirtai prisiima sau tautos istorinį palikimą kaip savęs definavimo reiškinį: „Negaliu gyvuoti be lietuvių kalbos, tai mano natūralioji erdvė".

Straipsnyje „Pasaulio srautas ir sąmonės archeologija" (*Metmenys*, 1984, nr. 48), Vytautas Kavolis naudoja pasaulio tikrovės supratimą ir traktavimą kriterijumi, kuriuo matuoja įvairių lietuvių išeivijos ir Lietuvos rašytojų subrendimą. Kalbėdamas apie Venclovą, Kavolis daro keleta pastabų, kurias verta čia peržvelgti.

Venclovos pasisakymus apie save, lietuvių tautą, tautos istoriją, apie žmoniją, tautos kolektyvinį atsakingumą už nusikaltimus vykdomus prieš žmogų, lietuvį ar nelietuvį, Kavolis laiko „tautoje egzistuojančio, tarptautiškai atsakingo, šiandienybėje veikiančio, bet istoriją interpretuonančio žmogaus" sprendimais (p. 18). Kavolis taip pat pastebi, kad Venclova pajėgia išlaikyti lygiateisiai ir „sekuliarinio ir religinio galvojimo atmintį ir kalbėjimo būdų autentiškumą" (p. 19). Tuo būdu, šia kalba kalbėdamas, Venclova susitinka su tikrove plačiausiu, pasaulinio masto priėjimo būdu: jis atidžiai stebi pasaulio reiškinius, ir juos transformuoja, juos interpretuodamas kalba žmogaus, kuris save, savo tautą, tautos ir visos žmonijos istoriją to pasaulio reiškiniais definuoja, supranta.

Ghetto

Mes čia sugrįšime. Pas mus tylu.
Tiek daug namų. Anglies paprastumu
Sutikrinta, pasverta, išdalyta.
Tai paskutinis laikas.
Išdavystė
Užantspauduoja laikraščiu stiklus,
Įplūsta pro geltoną durų plyšį,
Nudažo raištį, numarina ryšį
Ir rašalą, ir nusveria tinklus.

Ak, vaiko mintys, netvirti namai,
Nusekę vandens, netikri kalnai!

Nėra mirties, ir teismas neateis.
Liepsna ir smėlis laižo langa rėmą.
Nebe hebrajų, net ir ne romėnų —
Paskutiniosios teisės pamatais
Mes vien tik raidės, išnašos, planai.
Mes baltas popierius. Mes pelenai.

98 Eilėraščiai, p. 37

Mėgini
į stiprėjantį vėją pečiais atsiremti,
atpažintąją druską ir dumblą pasemti,
bet tamsiam šuliny
kas akimirką slūgsta lygmuo,
ir kelintą jau sykį dėkoji už tremtį,
ir sumoki grynais, pasirinkdamas savąją lemtį.
Tu negrįši namo,

nes kiekvienas atomas seniai
atsinaujino kūne. Sutrikusi sąmonė rausias
kalboje tarsi stalčiuje. Nuosakų, būdvardžių gausmas,
neiginiai,
dalelyčių akla
begalybė, ankšti sakiniai, ir tik protarpiu sausas
lyg ne mūsų patirtas, bet kvapą užgniaužiantis skausmas
ir tyla.

„Ruduo Kopenhagoje",
Metmenys, 1983, nr. 46, p. 4.

Tačiau Venclova ne išeivijos augintinis, savo amžiumi (gim. 1937 m.) priklausąs maždaug Algimanto Mackaus kartai (gim. 1932 m.). Augęs ir mokęsis Lietuvoje, sovietinės sistemos disidentas, dabar Vakaruose tapęs pasaulio piliečiu, įgavęs laisvę rašyti ir viešai reikštis, savo poezijoje ir prozoje Venclova tobulai jungia idėją ir žodį. Jam ribų šiuo metu nėra.

Jei pažvelgiame į išeivijoje rašančius vyresnės kartos rašytojus — paimkime pavyzdžiu Kazį Bradūną, Algirdą Landsbergį, Kostą Ostrauską, Alfonsą Nyką-Niliūną, Liūnę Sutemą — čia įžiūrimai vyksta kūrybinis procesas, prasmės ieškojimas, tikrovės transformavimas, tikslios kalbos vartojimas, autentiškos tiesos atskleidimas. Šie, mūsų pavyzdžiu paimti rašytojai skiriasi vienas nuo kito pasirinktomis temomis, kūrybinėmis priemonėmis, kūrybiniais tikslais. Bet jų kūryboje taip pat apčiuopiamai girdisi tos „laipsninės rezignacijos" gaidos, apie kurias kalbėjo Škėma beveik prieš

trisdešimt metų. Jie ima žvelgti vidun, į seniai įsišaknijusias, ne į naujas pasaulio tikrovės perspektyvas. Jų poetinė/kūrybinė tikrovė yra ribota išeivijos istorinės situacijos nepakeičiamu faktu: ši rašytojų generacija sensta, ir su jų kūrybinio gyvenimo pabaigos artėjimu nyksta galimybė tęsti išeivijos literatūros kūrybinius pasiekimus.

Galbūt labiausiai atviri dabarties pasaulio reiškiniams, dabarties tematikai, žmogaus likimo klausimams ir naujoms tikrovės interpretacijoms — tai Kostas Ostrauskas ir Algirdas Landsbergis. Jie savo kūryboje reaguoja į kasdieninės tikrovės reiškinius ir į dabarties politines ir visuomenines realybes. Jų tematika — Vakarų kultūroje gyvenančio žmogaus institucijos, žmogaus - individo klausimai, žmogaus ryšiai su kitu žmogumi ir santykiai su mirtimi ir likimu. Jiems rūpi platūs moraliniai, žmogaus sąžinės asmeniniai ir visuomeniniai dėsniai, žmogaus galvosena ir žmogaus patirtis.

Tokį prasmės ieškojimą matome Ostrausko dramose, pavyzdžiui, *Gundymai* (1983 m.) arba net tobuliau *Kvartete,* kur XX amžiaus individas susiduria su tautos, šeimos, ir valstybės institucijomis ir įstatymais ir stengiasi tose detalėse suprasti kažką esminio apie save, apie savo artimą ir apie savo pasaulį. Dabarties detalės čia pasireiškia kasdieninės kalbos garsais ir tuščia retorika, kuri baigia individą užtroškinti — nužmoginti. Šiose detalėse Ostrauskas ieško autentiškų tiesos momentų.

Algirdo Landsbergio kūryboje — dramose ir novelėse — konkretus dabarties pasaulis ir dabarties individas taip pat pasirinkta tematika. Landsbergis drąsiai žvelgia į trivialias kasdienybės detales, į „populiarios kultūros" reiškinius (filmų žvaigždes, futbolo rungtynes, foto aparatus, televizijos veikėjus, kaip Big Bird, „ilgaplaukes mergaites su Coca Cola buteliais rankose") ir į ribas, kurios individą izoliuoja. Jo kūryboje žmogus karts nuo karto pajėgia tą savo aplinkos miglą peršviesti, su savo likimu susitaikyti arba savo likimą

užvaldyti — suprasti naują tikrovę. Landsbergio žmogus kartais pergyvena autentiškus įžvalgos momentus, kai transcendentalinė tikrovė priartėja prie individo kasdieninės tikrovės pergyvenimo. Pavyzdžiui, neseniai pergyvenęs skyrybas, savo prarastos žmonos ilgėdamasis, vyras Venecijos folkloro rečitalyje pergyvena tokį momentą:

> Tą akimirką aš viską supratau. Jos balsas neturėjo nieko bendra su jos išvaizda ar su jos vidiniu pasaulėliu — sodrus, mįslingas, užimantis žadą savo melodingumu, jis priklausė venecijinės dainos ir baigminės smuiko frazės pasauliui. Ne į ją aš tada įsimylėjau, bet į jos balsą, kurį tą pirmą sykį išgirdau, nematydamas jos veido, per jos atsitiktinę pirmąją išpažintį mano pirmoje klausykloje. . .
>
> Jos ir manęs jau niekas nebejungė. Aš su ja nebesikalbėsiu. Jos balso atsiminimas liks man nuosavybe, kurios niekas iš manęs negalės atimti. Jos kūną, tą kriauklę, tepasiima dantistas, kuris greičiausia neturi klausos ir niekad neišgirs jos balso muzikos. . .
>
> („Duetas moters balsui ir smuikui Venecijoje", *Muzika įžengiant į neregėtus miestus*, p. 35)

Tenka pastebėti, kad ir Ostrauskas ir Landsbergis rašo apie šią apčiuopiamą kasdieninę tikrovę iš vyresnės kartos pažiūrų taško. Taip ir pridera. Jaunesnės kartos rašytojai tokio konkretaus santykiavimo su Vakarų pasaulio kasdieniais reiškiniais nesiima: jei rašo lietuviškai, jaunieji rašytojai pastato savąjį „aš" į vidurį savo „hermetiško" pasaulio, užsiimdami asmeniniais jausmais ir vidiniais pergyvenimais, dažniausiai užsidarydami į poezijos žanrą. Prozos ir dramos jaunojoje kartoje nebėra. Atvirumą savo aplinkai, kitiems žmonėms, savo kaimynui, randame tik jau angliškai rašančių lietuvių kilmės rašytojų darbuose.

Kazys Bradūnas — vienas iš svarbiausių išeivijos rašytojų savo literatūriniu pasiekimu. Bradūno priėjimas prie tikrovės gerokai skiriasi nuo Ostrausko ir Landsbergio. Bradūnas savo poezijoje seniai pasirinkęs temą „Trupinius dienų /

Kuriuos istorija, Bažnyčia ir tauta / Kaip atlieką... padovanojo (*Pokalbiai su karaliumi,* XII, p. 65). Poetinės tiesos kūrimą — tikrovės elementus nušviečiant poetine šviesa — ir istorijos prasmės ieškojimą, Bradūnas yra pagrindęs religinėmis sampratomis ir krikščionybės prielaidomis: tikėjimu į Dievą ir krikščionybės principais. Jam per praėjusius dešimtį metų sėkmingiausiai pasiseka sukurti įprasminimo struktūras, kai Dievo įsakymai, Šventasis raštas ir pasitikėjimas Dievu, amžinybe ir *a priori* prielaidomis apie prasmingą mirtį tampa jo kūrybos šaltiniais ir pagrindu. Tada dvasinė plotmė leidžia jam susitaikyti su mirtimi, istorija, likimu: konkrečiu *savo tautos* likimu.

> Kunigui R. Černiauskui leidžiama atlaikyti šv. Mišias ir klausyti išpažinčių Šv. Petro ir Povilo bažnyčioje. Pamokslus sakyti draudžiama (LKB Kronika, Nr. 55)
>
> Sakytojui atimtas žodis,
> Užkaltas švinu burnoje,
> Išniekintas kaip sakramentas,
> Gyvas balandis,
> Užkastas po žeme.
>
> Bet ar girdi,
> Kaip kyla jis ir skrenda
> Kalno Pamoksle —
> Ir tartum Pakylėjime klaupiuos
> Prieš Laisvo Žodžio sakramentą.
>
> (*Prierašai,* p. 56)

Jei skaitytojas su Bradūno pagrindinėmis tikrovės dėsnių prielaidomis nesutinka, ilgainiui toks pasaulio ir istorijos supratimas atkreipia dėmesį į savo ribotumą. Bradūno kūryba ir joje išsakomi požiūriai į tautą, istoriją, Bažnyčią ir individą užima unikalią vietą lietuvių literatūroje — jaunesnei kartai jo keliu žengti neįmanoma. Į jį galima tik reaguoti, tokiu būdu kaip Mackus arba Venclova. Bet už

juos jaunesnių rašytojų būryje nėra nei vieno rašančio tokiomis temomis ir tokio paties lygio pajėgumu.

Liūnę Sutemą galima paimti pavyzdžiu kaip vyresnės kartos poetę, rašančią apie asmeninio pasaulio ir pergyvenimų tikroves. Jos eilėraščiuose, kaip, pavyzdžiui, rinkinyje *Vendeta,* aiškiai girdisi tas artėjimas į „beprasmingumą, nieką, mirtį", apie kurį kalbėjo Škėma, minėdamas Radausko, Nagio, Nykos-Niliūno kūrybinį likimą.

Dieną ir naktį plaukia
saulė balta migloje,
vietos nerasdama nusileist —
Nematysiu paskutinio saulėlydžio. . .
mano akys pilnos debesėlių,
mano saujos pilnos debesėlių,
ir burna pilna žemės. . .

(*Vendeta,* p. 7)

Beržo tošis našlaičių godom godoti,
klajojančiom vėlėm nuraminti —
ne degutui degti, — ne.
Perdžiūvę ratai laukia
ant klojimų ir liepose
gandrų, kad krautų lizdus.

(p. 21)

Nebėk pasitikti, niekas neateis —
virš mūsų saulėlydžio angelai
liepsnoja — sustok, matai?
paraudo tavo gėlė balta,
nurimo paukštis —
Mirtis neateina,
ji čia —

(p. 28)

Tai asmeninis vidinės tikrovės pasaulis, kuriame atsispindi tautos likimas, asmeniniai ir tautos pergyvenimai, kūrybinės tikrovės visatai einant prie pabaigos.

Panašiai, pasklaidžius naujausio Nykos-Niliūno poezijos rinkinio lapus, dvelkia „pabaigos", išsisėmimo tematika:

Aš gyvenu čia vienas, užsiėmęs
Vien tik namų apyvokos darbais ir savo
Gyvenimu bei mirtimi. . .

Todėl aš apsisprendžiau likti čia,
Kur viskas, kaip didžiulės
Užšalę akys, dieną naktį žiūri į mane.
Bet prievarta tylėti juk yra lengvesnė
Už laisvę melstis svetimiems dievams
(Kitų nėra).

(„Kada mes tąsyk išsiskyrėm",
Žiemos teologija, p. 112-13)

Bet žirgus, piestu stojančius, sugavę pievoj,
Išsivedė į vakarus kareiviai, ir mes
Jų niekad nebematėm. Obelis iškirto. Guoba,
Patvinus upei, kovojo kaip Achilas prie Skamandro
Ir nesulaukusi, kaip jis, dievų pagalbos,
Žuvo išrauta. Mums ją išnešus
Abi papūgos išlėkė *pro langą, garsiai rėkdamos,*
Ir niekad nebegrįžo. Kaip tu. Dabar
Nebeturiu nei kuo gyventi, nei ko skųstis.
Palangėje dvi gedulingos eglės. Aš norėjau
Kad tu žinotum, jog ir manęs nebėr.

(„Aš tau rašau iš tolimos šalies",
Žiemos teologija, p. 123)

Tiesa, 1984 metais Lietuvių rašytojų draugijos premiją laimėjęs Leono Lėto poezijos rinkinys išsiskiria kaip tik priešingu efektu: čia poeto kalba kuria naują, nuostabų, garsais ir spalvomis triukšmaujantį pasaulį, pilną energijos. Garsų skambesyje gimsta mintis — poeto estetinės tikrovės pasaulis. Čia randame optimistišką požiūrį į pasaulį. Poeto prasmė ne teksto prasmėje, o efekte sudaromame žodžių grynu žaismu. Tame poetinės kalbos triumfališkame momente gimsta nauja permainyta tikrovė. Bet joje dabartinės

istorijos problemos, dabartinė tematika vietos neturi: jas Karalius Lėtas, sukūręs savo nuostabią karalystę, ištrėmęs kažkur toli.

Kaspinu vaivorykštę į garbanas
Aš linkiu,
Šią vasarą! Ir:
Kūdikiu

Šypsaus; ir siekiu
Papuravimus ir skruostus
Šypsnių takeliu
Atsegt, ir just

Kaip banga į bangą
Geriasi vilguo
Smėlio pirštų virtine
Tave guost!

Kaspinų vaivorykštę, garbanoms,
Pinu,
Žalią vasarą. Ir — kūdikiu! — šypsnius,
Papurėjimus
Jų skruostuose, ir žvilgsnių tiek, tyliu!?

(„Kaspinu vaivorykštė", *Trakas*, p. 42)

Šis žiedas
Žydi
Vejos žaluma. Jis rieda rankomis
Svaja
Spalva.
Jis
Žydi
Tavo artuma. Šis žiedas
Vejos
Vienumą
Puošia
Svaja dainų spalva.

(„Šis žiedas", *Trakas*, p. 9)

Kalbėdamas apie kūrybą, Lėtas aiškina, kokiai tikrovei jo kūrybinė kalba atitinka:

> Žmogiškojo santykio ir žmogiškojo sąlyčio su gamtine tikrove nepraradimas, tikėjimas į tarpusavio ryšių svarbą, jų taurinimas ir skaidrinimas, ir taip pat, vidiniojo „aš" puoselėjimas veiksmu, ir, mūsų liečiamu atveju, siekimas atlikti tatai *sparnuotu* poetiniu žodžiu *man* yra įsąlygojanti būtinybė tauresnei visos žmonijos tąsai.
>
> („Pokalbis su poetu Leonu Lėtu", *Draugas*, 1984, gruodžio 1 d., p. 3)

Leonas Lėtas išeivijos literatūroje retenybė. Tokį „sparnuotą poetinį žodį" jaunesnės kartos rašomoje poezijoje sunku rasti.

Vadinamiesiems „jaunesnės kartos" rašytojams Škėma pranašavo ypač pesimistišką ateitį. Paimkime pavyzdžiu Lidiją Šimkutę ir Eglę Juodvalkę, abi rašančias lietuviškai ir neseniai išleidusias naujus poezijos rinkinius.

Abi jos rašo apie asmeninės tikrovės pasaulį, asmeninį tikrovės pergyvenimą, tik retkarčiais, kaip, pavyzdžiui, Juodvalkė cikle „Marelės pasaulis", užsiimdamos platesnėmis politinėmis tikrovės temomis.

Būti ugnimi

Tavo balsas balta ugnimi
uždegė dieną —
kupiną džiaugsmo
spindinčią
nykstančiom spalvom.

Tarp kalbančių spyruoklių
Noriu kopti aukštyn
Ir šauktis
Geltonos
Raudonos
Ugnies.

Būti ugnimi,
Mylėti, tikėti,
Džiaugtis ir kentėti.

(L. Šimkutė, *Prisiminimų inkarai*, p. 49)

apnuoginta
pamatai savo iškreiptas lūpas
ir tebevirpančius sparnus

ir amžinybė
byra plunksna
byra plunksnos
byra žemėn

savęs pažinimo akimirka
nėra nei pasibaisėjimo
nei gėdos
nei smerkimo
nei gailesčio

taip atrodo nuogas paukštis

(E. Juodvalkė, *Pas ką žiedas žydi*, p. 9)

Jaunos kartos kūryboje išryškėja ne tik definuojamo pasaulio siaurumas, bet ir kalbos pajėgumo klausimas. Šimkutės rinkinio recenzentas taip nusako situaciją, kurioje atsiduria šios kartos rašytojai (kurių tarpan priskiriu ir save):

> Prisipažinsiu, kad turbūt be išimties visų už Bogutaitę jaunesniųjų poeziją skaitant, man vienur kitur kyla įspūdis, lyg skaityčiau kokius nors vertimus iš svetimos kalbos. Tiesa, minties, formos, ir aplamai viso eilėraščio struktūros prasme šių jauniausiųjų poečių eilėraščiai pasižymi kaip tik savo hermetiškumu. Tačiau šios krypties blizgančių viršūnių nepasiekiama. Ir kas čia kliudo? Mano įsitikinimu, kliudo nepakankamas lietuvių kalbos visų plonybių žinojimas, tuo pačiu trūkumas įgimto ir natūralaus sugebėjimo šimtaprocentiniu kalbos turtu pasinaudoti. Eilėraštis ima atrodyti, lyg

būtų verstas iš kitos kalbos, parašytas ne gimtąja, o kokia nors vėliau išmokta kalba.

(„Lidijos Šimkutės antrasis žingsnis",
Draugas, 1983, gegužės mėn. 14 d., p. 3)

Pačios Šimkutės pasisakyme, kodėl ji rašo lietuviškai, ji kalba apie pareigos jausmą „išlaikyti kalbą ir kultūrą", kadangi ji ir tėvai yra politiniai pabėgėliai, ne paprasti emigrantai iešką geresnės ekonominės būklės. Tuo pačiu, ji pastebi,

mano galvosena, jausmai ir būtybė iš pagrindų skyrėsi nuo anglosaksų galvosenos ir jausmų. O kadangi mano poezijoje dominuoja jausmai, neišvengiamai buvau priversta išsireikšti savo motinos kalba.

Poetės susitikimai su kitais išeivijoje gyvenančiais ir rašančiais:

pagilino mano meilę lietuvių kalbos grožiui, sukėlė nuostabą jos išsilaikymu, nežiūrint nuolatinės priespaudos, suteikė gilesnį supratimą jos kalbos archaiškumo ir tiesiog užbūrė savo mažybiniais terminais. Šios ypatybės sutvirtino mano įsipareigojimą ir supratimą, kad man, asmeniškai, poezija yra sielos kalba, ir kad mano siela norom ar nenorom, kyla iš Lietuvos žemės.

(„Poeto kelias kultūrų sankryžoje",
Draugas, 1985 m. sausio 26 d.)

Poetė toliau kalba apie jaučiamą izoliaciją, trūkumą intelektualiai ir kūrybiškai inspiruojančios aplinkos, lietuviškų knygų stoką, disciplinos ir laiko klausimus ir t.t. Tai klausimai ir problemos ne jai vienai pažįstami. O tada, kai lietuviškai rašančio siela nebesijaučia „kylanti iš Lietuvos žemės", kai žodžiai ir galvosena, kurie kasdien apipavidalina tikrovės patirtis jau nebe „lietuviški", tada pakertamas pats įsitikinimas, kad rašyti lietuviškai yra vertingas užmojis. Tada iš tiesų lietuviškai rašančių poetinė, literatūrinė kalba tampa vertimu iš kitos kalbos.

R 27 7972

LTSR Valst. Respublikinė Biblioteka

Čia taip pat aktualus yra klausimas, kodėl jaunesnioji išeivijos rašytojų karta atsitraukia nuo išorės pasaulio į vidinį — užsidaro į „hermetišką" asmeninių jausmų ir pergyvenimų pasaulį. Iš dalies, tai skaitytojų ribotos auditorijos faktas (rašydama poeziją, žinai, kad, anksčiau ar vėliau, tai klausys Santaros-Šviesos suvažiavimo žmonės, skaitys *Metmenų* skaitytojai, gal *Draugo* publika, daugiausia vyresnės kartos, nes bendraamžių dauguma jau nebesupranta lietuvių kalbos pakankamai, kad suprastų lietuviškai rašytą poeziją. Tai ir pastato tam tikras *a priori* kūrybines sąlygas. O tikėtis naujos skaitytojų publikos dabartinėje Lietuvoje — kol kas dar tik svajonė, su įdomiomis galimybėmis.) Antra, prie tokio įsisiurbimo į vidines tikroves prisideda nebūtinai išsakytas, bet apčiuopiamas spaudimas „rašyti gražiai, lietuviškai, kaip jaunom mergaitėm pridera". Dieve gink, jokių „šokiruojančių" temų, žodžių, įvykių, kaip, pavyzdžiui, Icchoko Mero romane *Sara*. . .

Pagaliau pats faktas, kad kalba, kuria išorinė tikrovė kasdien susitinkama, apmąstoma ir apipavidalinama, t.y., patiriama, tampa anglų kalba, priveda prie situacijos, kur natūralios, skambios kalbos reservuaro stoka užkerta kelią šią tikrovę pergyventi, suprasti, transformuoti kūryboje rašomoje lietuvių kalba. Ilgiau išlieka žodžiai nusakyti siauresnį vidinį, jausminį pasaulį, kuriame gyvena asmeninis „aš" ir išorinę tikrovę įsileidžia tik retkarčiais, ir tada tik apvalytą, ne pasaulio kraujo, prakaito ir chaoso reiškiniais kvepiančią. Todėl, mano manymu, jaunesnioji išeivijos karta rašo poeziją, ne prozą, ne dramą.

Tokiose sąlygose asimiliacija, trečioji Škėmos nusakyta išeivijos literatūrai galimybė darosi labiau ir labiau ryškėjanti realybė. Tokio „asimiliavusio" poeto pavyzdžiu turime Anthony Petrosky. Jis ne Antrojo karo išeivių vaikų generacijos, o antrosios čia gimusios kartos atstovas. Bet jo kūryba tiksliai iliustruoja, kokia ateitis laukia lietuvių kilmės išeivijos rašytojų.

1982 metais Petrosky laimėjo Amerikos poetų akademijos Walt Whitman premiją už rinkinį *Jurgis Petraskas*. Rinkinyje surinkti eilėraščiai, kuriuose jis aprašo savo senelio ir tėvo šeimos gyvenimą Pensylvanijos valstijoje, mažame angliakasių miestelyje, kur jis pats gimė ir augo. Viršelyje — senelių vedybinė nuotrauka, iš kurios žvelgia neabejotinai lietuviški veidai. Čia taip pat istorinis palikimas ir prasmės ieškojimas: Petrosky savo giminės gyvenimo dienų detalėse definuoja save, randa savo šaknis ir įsišaknijusią tikrovę, kurioje save atpažįsta ne vienas Amerikoje gyvenantis emigrantų ainis. Šią tikrovę Petrosky perduoda anglų kalba, kalba, kuria jis su realybės reiškiniais susitinka, kuria jis juos transformuoja.

Petrosky rašo poeziją, kuri, jo žodžiais, „kreipia dėmesį" į kitus, ne tik į save, kuri sau prisiima asmeninę ir visuomeninę atsakomybę, meną ir gyvenimą suvesdama kartu. Jis naudojasi lyrinio ir pasakojamo žanro elementais, nes jie jam atveria erdves, kuriose jis gali jautriai kreipti dėmesį į kitus ir į tai, ką jų gyvenimo reiškiniai reprezentuoja. Tokią poeziją galima rašyti tik tada, kai ta pati kalba, kuria vyskta gyvenimo patirtis, tampa, poeto rankose ir ausyse — poetine kalba, transformuojanti, įprasminanti tikrovę. Paimkime pavyzdžiu eilėraštį „A Pennsylvania Family":

Old man Petraskas worked the mines
until he died and refused to let his sons
do the same. They worked the stills,
delivering what finally saved them,
the whiskey.

3.

I lean hard against my brain;
slowly
like a wet sack of sugar
an old lady
in a noisy green chair
rocking back and forth
calls my name:
Antanas, Antanas.

Secretly,
like sounds
pressing against the night
I am making my way
to join her.

(*Jurgis Petraskas*, p. 5)

* * *

Kai kalba — lietuvių kalba — visai generacijai, mano generacijai, jau nebe ta kalba, kuria susitinkame ir patiriame tikrovę, tada tautinis istorinis palikimas šios kartos rašytojui užkerta kelią prasmės ieškojimui, tikrovės įprasminimui. Tada kurti poeziją lietuvių kalba tampa tam tikro pobūdžio hermetiškas užmojis, kurį galima būtų lyginti su viduramžių poezija, rašoma lotynų kalba, ne žmonių kasdien vartojama gyva kalba. Ir užtat Bradūnas teisingai pastebi, recenzuodamas Lidijos Šimkutės poezijos rinkinį,

> Eilėraštis ima atrodyti, lyg būtų verstas iš kitos kalbos, parašytas ne gimtąja, o kokia nors vėliau išmokta kalba.

Tai priveda prie noro imti kurti poeziją anglų kalba, net jeigu lietuvių kalba kadaise buvo pirmoji, net jeigu kilme ir širdimi laikai save lietuviu/lietuve.

Pabaigai Algimanto Mackaus žodžiai, kurie, mano manymu, tiksliai nusako išeivijos lietuvių literatūros ateitį:

Mes kalbame nykstančiais žodžiais
merdinčios mūsų kalbos.
Pilas vanduo į laivus —
Jais išplaukė mūsų šeima.
Tuščioj, išardytoj krantinėj
niekas nelaukia sugrįžtant.
Mes kalbam išgelbėtais žodžiais
mirusios mūsų kalbos.

(„Mirtiškoji", *Augintinių žemė*, p. 174)

INTELEKTUALINĖS AUTOBIOGRAFIJOS BANDYMAS: II

ALGIRDAS JULIUS GREIMAS

Kokie trys ar penki asmenys buvo svarbiausi Jūsų galvojimo raidoje? Kas juose Jums buvo ypač svarbu ar artima, kas svetima ir nepatrauklu? Ypač norėtųsi suvokti Jūsų artimo santykio su Roland Barthes dvasinę formą.

Apie gyvų asmenų svarbą gyvenime labai sunku kalbėti: juk ir jie keičiasi, ir žmogus pats keitiesi, ir santykių tamprumas nepastovus. Tačiau pirmiausia, žinoma, reikia pradėti nuo žmonos, Onos Bagdonaitės. Nors tokiu atveju diskretiškumas privalus. Moterų reikšmė nepaprasta: jos, o ne vyrai, gali nuspręsti, kas gyvenime svarbu ir kas ne, kas dora ar nedora, kuo verta ar neverta užsiimti. Ta prasme vyras yra savo žmonos vaikas.

Pirmas svarbus susitikimas, jau nebe jausminėje ir moralinėje plotmėje, — tai trys metai kartu valgant duoną su Kossu. Vyresnis už mane, jis išmokino, kad gyvenime reikia mokintis to, kas gali būti naudinga, o ne to, ką mėgsti: ne literatūrą, o lingvistiką. Susipažinau jo dėka — nepasakysiu, kad su rusų literatūra ar poezija — bet su tuo, kas 1920-30 metais Lietuvoje brėstančiam jaunimui, turinčiam intelektualinių pretenzijų, sudarė bendrą kultūrinį horizontą. Paveldėjau iš jo, bent taip atrodo, ištisą jausminę tarpžmogiškų

santykių gamą, nors prancūzų įtakoje pamažu perėjome į estetinį literatūros vertinimą (nuo to, žinoma, ir Kossu poezijos vertė sumenkėjo).

Su Churginu ir Radausku atsidarė visai kitas pasaulis. Churginas įvedė naują, klasikinę kultūros dimensiją, įrašė mano kultūros suvokimą į plačius istorinius rėmus, įteigė drauge ir šalto, sustingusio grožio išjutimą ir epiškos erdvės — kurios trūko Kossu — įsisąmoninimą. Radauskas užbaigė turbūt mano sentimentalinį auklėjimą. Būdamas pirmas jau nebe lietuviškas, o translietuviškas poetas, jis mane įvedė į verčių kokybės — tiek literatūroje, tiek ir gyvenime — pasaulį. Bent šiandien man atrodo, kad po to aš jau galėjau vienas bandyti vaikščioti.

Su Charles Singevin prasidėjo nauja epocha — kasdieninė, devynis metus trukusi draugystė Aleksandrijoje. Jis buvo ir mano ir Roland Barthes'o Mokytojas kilniąja prasme. Tai buvo ne tik draugystė, bet nuolatinis klausymas, kalbos, diskusijos, sprendimai apie viską: tiesiog kvapą užimantis visažinojimas visose pasaulio istorijose, humanitariniuose moksluose, matematikoje, poezijoje, filosofijoje, sumaišytas ir gerai dozuotas su paradoksais, seksu, Renesanso liaudies dainomis ir Drei Groschen opera — visa tai padarė iš manęs semiotiką, bandantį suprasti kultūrą kaip visuotinį, homogenišką fenomeną. Ir dabar, rašydamas trumpą įžangą į jo paskutinį veikalą *L'Un et son Autre* (Vienas ir jo Kitas), negaliu atsikratyti kažkokio pamaldaus džiaugsmo, iš rūkų iškeliančio aną sunkią gyvenimo epochą.

Santykiai su Claude Lévi-Strauss, kurio laboratorijoje išbuvau kokius penkius metus, buvo keisti. Jam aš dėkingas už daug ką, bet ypač už griežtumo ir poezijos suderinimą. Tai keistas žmogus, kurio draugiškumo aš troškau, bet nemokėjau nei to pasakyti, nei jo pasiekti. Tai didelė moralinė pamoka, kurią ir sau bandau pritaikyti: žmogus nėra vienišas, jis yra vienas; dar toliau — jis nėra vienas, jo išvis nėra, jis yra tiktai visų išorinių savo pasireiškimų suma.

Apie mano santykius su Roland Barthes'u daug kas klausinėja, bet sunku ką nors „galutinio" pasakyti. Susipažinę Aleksandrijoje, kur tuo pačiu metu atsidūrėme, išbuvome artimi gerus penkiolika metų. Net ir draugai, nes dalinomės materialiais rūpesčiais, šeimos bendravo, kartu per eilę metų bandėm sukurti semiologiją. Taip ir šiandien nežinau, ar jis man, ar aš jam „atradau" Hjelmslevą ir danų lingvistiką. Jūs klausiate, kokia buvo šių santykių „dvasinė forma". Materialiniai sunkumai, darbo, leidžiančio „dirbti", ieškojimas, įsitikinimas, kad tu turi kažką svarbaus pasakyti, bet kad niekas tavęs neklauso, po to — šioks toks pripažinimas, bendrų „priešų" atsiradimas — tai vis žmones jungiantys dalykai. Atsitiko 1968 m. „revoliucija". Barthes'ą jinai gal daugiau ar bent kitaip paveikė negu mane. Jis kiek nukrypo į psichoanalizę, gal net truputį ir į maoizmą, pasidarė garsus rašytojas. Susitikimai praretėjo, interesų sferos nutolo, ir vieną ir kitą apsupo savi, jau nebe tie patys mokiniai. Mirė jo motina. Po to — jis mirė. Dabar vėl artimesni jaučiamės.

Kokią reikšmę Jūsų galvojimui turi istorija kaip asmeninis pergyvenimas (lietuvių istorijos specifika, jos dramatinės krizės, karas, egzilis) ir istorija kaip intelektualinė problema, kaip santykis su moksliškai identifikuojamom struktūrom?

Žmogus gimsti lietuviu natūraliai, išaugi patriotu, nori savo žmonėms gero, priimi savo buvimą tautoje kaip evidenciją, jautiesi kaip žuvis, kuriai vandens buvimas nekelia jokių problemų.

Ateina brendimo periodas — tai irgi kolektyvinis reiškinys, nors gal tik elitinis, pasirodęs paskutiniais prieškario metais. Atmeti kunigaikščių kultą, grožėjimąsi Lietuvos gamta ir Šimonio paveikslais. Reikalauji Lietuvos kultūrai vertybių pervertinimo, ambicijos, naujo kūrybinio projekto. Užeina karai, badai ir ugnys — lieka vienintelė problema tautai — išlikti.

Pokario laikais dar galima buvo galvoti apie lietuvių tautos likimą kaip jos aktyvų dalyvavimą iškilmingoje tautų procesijoje į pažangą, į laisvę. Nežiūrint peripetijų. — Pastarasis dešimtmetis sudavė galutinį, triuškinantį smūgį Istorijos, kaip žmonijos vieškelio, konceptui. Iš vienos pusės, įsisąmoninome į istorijos reliatyvumą, į atskirų istorijų — Kinijos, Indijos ir t.t. specifiškumą. Iš kitos pusės, pamažu sutrupėjo, į dulkes pavirto pažangos sąvoka. Kur ir kokia pažanga: mene, literatūroje, moralėje, demokratijoje, gerovėje? Išlaisvintos tautos skubiai ieško diktatorių, naujos buržuazijos skuba išnaudoti badmirius.

Pagaliau istorikai nebesidomi istorija: jie, praeities žurnalistai, aprašinėja Balbieriškio istoriją, gražiai atpasakoja kažkokio karaliaus penktos meilužės biografiją. Istorija virto reliatyvia sąvoka.

Vieninteliu pavyzdžiu sau galima būtų pasirinkti nebent Izraelį. Iš Europos istorijos žiūrint — tai paskutinis kolonizacijos bandymas. O Izraelis gyvena ir tiki, rašo ir daro savo istoriją. — Istorijos, kaip intelektualinės problemos, viltingas sprendimas būtų: iš reliatyvizmo teorijos, sekant Einsteinu, sukurti apibendrinto reliatyvizmo teoriją ir tuo būdu iš istorijų padaryti Istoriją.

Tuo tarpu lokalinėms istorijoms aprašyti mes turime, mano manymu, pakankamai struktūrinių metodų. Tiktai tikėjimo trūksta.

Kas Jus nuvedė iš semiotinių studijų apskritai į lietuvių mitologijos rekonstrukcijos projektą? Kaip vertinate ligi šiol vykdytus ir dabar Lietuvoje vykdomus lietuvių mitologijos tyrinėjimus? Ar Jūsų mitologinės studijos yra ankstyvesnių darbų užbaigimas ir ištobulinimas, ar visai naujos programos sukūrimas?

Norėčiau pažymėti, kad aš savo „semiotines studijas" kaip tik ir pradėjau nuo mitologijos, o ne atvirkščiai. Juk jau 1965 m. vasarą Santaros-Šviesos suvažiavime skaičiau paskaitą

apie lietuviškus mitus. Žinoma, niekas tuo nesusidomėjo. O aš visą savo atliekamą laiką skyriau lietuvių tautosakai, ir tai per dvidešimt metų. Vienintelis mitologas europiniu mastu Lietuvoje buvo Jonas Basanavičius, vienintelis originalus ir svarus istorikas — Konstantinas Jablonskis: jų pavyzdžiais galėjau sekti, jų darbais pasinaudoti. Nereikia užmiršti, kad Lietuvoje nebuvo ir iki šiol nėra antropologijos katedros: tai iš kur gali atsirasti mitologija? Tiesa, Lietuvių Kalbos ir Literatūros Institute Vilniuje yra būrelis folkloristų, besidominčių mitologijos klausimais, bet tai vidurinio amžiaus karta, ir per ateinančius dvidešimt metų, kaip ir daugelyje kraštų, nėra ko laukti šviežio kraujo, atsinaujinimo. Įdomiai kalba universitete Marcelijus Martinaitis, daug žada Saulius Žukas. Yra kiek vilties, kad užsieniečiai susidomės lietuvių mitologija.

Šiuo metu, deja, yra neperžengiamas plyšys tarp folkloristikos ir mitologijos, ir ne tik Lietuvoje, bet visur. Tautosakininkų susidomėjimas mitologija pasireiškia dažniausiai kokio nors banalaus modelio — trifunkcinio dieviškosios galios paskirstymo ar „gyvenimo medžio" priklijavimu ant lietuvių religijos likučių. Ar mano darbas šioje srityje ko nors vertas, pasakys ateitis, Europos ir Amerikos mokslininkų — o ne Jono Balio — pasisakymai.

Koks yra Jūsų mokslinio darbo procesas? Ar iš anksto suformuluojate tikslias hipotezes, ar santykiai tarp elementų intuityviai išryški, „žaidžiant" su duomenimis? Ar tame procese daugiau „sintezės" ar „analizės", duomenų akumuliacijos ar vaizduotės energijos?

Man kartais tenka lyginti Roland Barthes'o „esprit de finesse", jo rafinuotumą, su savo „esprit de géometrie", grubiomis, geometriškomis konstrukcijomis. Kas ten mano galvoje darosi, nežinau: viena tik pastebiu, kad nuo iš anksto pasidaryto plano visados nukrypstu, nepriėjęs pusiaukelio. Jei ką rašau, visada išeinu iš konkrečios teksto analizės,

tačiau į „duomenų akumuliaciją" netikiu. Manau, kad šiokios tokios sintezės pasidaro iš duomenų sugretinimo, iš atskirų taškų išeinančio galvojimo krypčių susikryžiavimo. Energijos reikia jau vien tik tam, kad kiekvieną rytą galėtum valandą išsėdėti, neįstengdamas nei vieno sakinio padaryti. Aš, deja, sunkiai varau tiek rašto, tiek ir gyvenimo vagas.

Koks Jūsų studijų santykis su filosofinėm tradicijom? Ar semiotika atsako į filosofinius klausimus, kitaip juos suformuluoja, duoda filosofijai naują kryptį?

Mano tikslas visada buvo ir tebėra padėti susikurti humanitariniams ir socialiniams mokslams, kurie vis dar neišlenda iš vystyklų. To siekiant, reikia bandyti susidaryti koherentišką metakalbą, statyti teorinį pastatą. Gera teorija būtų tokia, kurios visi terminai būtų vieni kitais definuoti. Pastatui kylant, į šoną tenka atidėti tuos žodžius, kurie nepasiduoda jokiai definicijai. Čia ir prasideda filosofinės problemos. Filosofijos, nors ir kaip norėtumei, negali išsiginti, užtat reikia į ją žiūrėti atviromis akimis, nebūti naiviu. Tačiau ir filosofuoti negalima, nes tada mokslinis projektas išnyks. Tenka tad surinkti visus neapibūdinamus konceptus, juos naudojant suformuluoti savo aksiomatiką, nes tik tada teorija gali būti operatyvi.

Aš pats niekad į filosofus nepretendavau, bet kadangi šiuo metu filosofavimas grįžta į madą, tai vis dažniau sutinku raštingų žmonių, kurie svarsto, kokios „įtakos" man turėjo Hegelis, Husserlis ar Merleau-Ponty. Negalėčiau rimtai šiuo klausimu pasisakyti jau vien dėl to, kad reikėtų tokiu atveju į patį save rimtai pažvelgti.

Kaip vertinate lietuvių filosofiją nuo Ramūno Bytauto iki šiandien ir jos pasiekimus? Ar ji, turint galvoj ir išeiviją ir sovietinę Lietuvą, yra pagaliau išsiveržusi iš ideologinės apologetikos ir siauros specializacijos ribų?

Ramūno Bytauto, deja, nepažįstu. Netikiu, kad filosofijoje būtų galima kalbėti apie kokius nors „pasiekimus", tai tik įvairūs atsakymai į tuos pačius klausimus, ir aktualiausias filosofas šiandien turbūt yra Parmenidas. Lietuvoje yra, tiesa, išaugusi nauja filosofų karta, neblogai manipuliuojanti oksoninę ir kaliforninę vadinamąją analitinę filosofiją. Nepakankamai juos pažįstu, kad galėčiau spręsti apie jų minties originalumą. Pirmas klausimas: ar analitinė filosofija pati nesiverčia „siaura specializacija"? Antras: ar filosofijos užduotis būti originaliai? O vis dėlto faktas: jaunų filosofų Lietuvoje yra, ir jie jau galvoja apie filosofinio žodyno rašymą!

Kokia vieta priklauso grožinei literatūrai tarp vidinių Jūsų gyvenimo variklių? Jei rašytumėt ir grožinę literatūrą, kaip ir apie ką rašytumėt?

Bijau kartotis: literatūriniai skaitymai man labai pasitarnavo — ar pakenkė? — įduodami mano sentimentaliniam gyvenimui — o net ir moraliniam ar estetiniam priėjimui prie žmonių ir daiktų — preciziškas formas, pasiūlydami visą eilę figūratyvinių modelių mano elgsenai. Dostojevskis, Stendhalis, Faulkner, Malraux — minint tik keletą man artimų vardų — atidarė man langus į autonomiškus, dažnai tvankius pasaulius, reikalaujančius pasisakyti apie savo elgsenos, veiklos, tikėjimų nuoširdumą. Lietuviškoje erdvėje — mėgau poeziją, norėjau net dalintis su kitais savo skoniu, bandydamas iškelti ir įpiršti dar nepriimtus Radauską, Mackų, Venclovą.

Dabar net mada yra tapusi, kad kiekvienas rimtas žmogus — ypač mokslo žmogus — turi baigti savo karjerą parašydamas romaną. Tikiuosi, kad nuo tokios pagundos atsispirsiu. Vienintelis žanras, kuris mane trauktų, būtų *essai:* norėčiau rašyti apie netobulumą kaip ekraną, slepiantį pasaulio grožį, net apie kasdieninio gyvenimo estetinį ritmą.

Seniau Jūs dalyvavot ir politinėse diskusijose, vėliau nustojote. Ar tai reiškia Jūsų politinio galvojimo pakitimą, politikos svarbos sumažėjimą? Kokie įvykiai yra formavę Jūsų visuomeninę laikyseną? Ar yra ryšio tarp jos ir Jūsų mokslinio darbo?

Į politiką aš ilgai žiūrėjau kaip į rimtą reikalą, ypač tautai patekus į smurtų ir lūžių verpetus. Peržiūrėjęs tuos „niekais nuėjusius" metus, galiu gal bent kiek pasiguosti dalyvavęs ir truputį prisidėjęs prie trijų įprasmintų akcijų: prie griežto *Laisvės kovotojo* pasisakymo prieš lietuvišką SS Legioną ir kitokius jaunimo verbavimus; prie skatinimo progresyviai likviduoti beprasmę antisovietinę rezistenciją pokario miškuose; prie kvietimo bendrauti su tauta, atsigręžus „veidu į Lietuvą." Tuo mano lietuviška politika ir pasibaigė.

Prancūziškoje — ar bendražmogiškoje — plotmėje mano, kaip „kairiojo intelektualo" — jūs sakytumėte: liberalo — statusą galutinai sukrėtė 1968 m. gegužės mėn. studentų „revoliucija". Šis piemeniškas, naivus, bet drauge ir simpatiškas reiškinys turėjo nelauktų pasėkų, sugriaudamas visus tvirčiausius įsitikinimus, visas evidencijas. Mano eilę metų trukusi „kelionė per dykumą", užsibarikadavus keliuose bunkeriuose ginant keletą moksliškumo principų, galutinai išgydė mane nuo betkokios politikos. Grįžau prie jaunystės laikų anarchizmo, *beau geste* etikos ir Šv. Pranciškaus *Gėlyčių*. Mat tuo pačiu metu išryškėjo visuotinė, ne tik politinių, bet ir epistemininių, etinių ir estetinių vertybių krizė. — Ar žmogaus mokslai gali ką nors padėti visuomenei šioje aksiologinėje tuštumoje, tai jau kitas, dėmesio vertas klausimas.

Ar religija, bet kurioje savo formoje, yra turėjusi Jums asmeninės reikšmės? Kaip galvojate apie religijos reikšmę lietuvių istorijoje ir dabartyje? Ar ji lietuviams yra buvusi tuo, kuo galėjo ir turėjo būti? Rašėte, kad Paryžiuje nuolat atsiduriate protestantų tarpe. Kuo tai reikšminga?

Kalbant apie religiją, reikia, žinoma, atskirai žiūrėti į ją kaip į socialinę instituciją: ir čia lietuviškoji katalikybė, su savo klebonais ir klebonijomis, su kalėdojimais ir procesijomis yra tradicinis, rabelais'iškas reiškinys, į kurį galima žiūrėti su simaptija. Tačiau mano meilė ir pagarba nuo seno eina Viduramžių katalikybei, kur žmogus gyveno tikėjime kaip žuvis vandenyje, kur religija identifikavosi su universalia kultūra. Visai kitaip dalykai atrodo filosofinėje, pasakysiu net — egzistencinėje plotmėje, kur vienintelis dėmesio vertas klausimas yra žmogaus nemirtingumo — ar šio nemirtingumo įvairių formų — klausimas.

Vėlgi kitaip tenka galvoti, kai palygini dabartinę, tradicinę lietuvių katalikybę su prancūzų katalikais ar protestantais, kurių tarpe aš gyvenu, kur bažnyčių tarnai gyvena vargingai, negeriau už eilinį darbininką, kur tikintieji bando *gyventi* pagal savo tikėjimą. Tokių yra, ir nemaža. Gyvenu, sakote, protestantų tarpe: tai labai veikli religinė mažuma, žmonės darbštūs, tiesūs, jie sudaro ne tik semiotikos, bet ir dabartinės socialistų partijos vadovaujančius kadrus. Segregacijos, žinoma, aš nepraktikuoju, ir Biblijos egzegetų grupėse pas mane tvarkomasi ekumenizmo principais.

Lietuvių „pagonių" religija buvo graži, pajėgi, gili: istorinėmis sąlygomis jinai, žinoma, neturėjo galimybių išsilaikyti. Krikščionybė buvo būtinybė. Ginčyti būtinybę ir siūlyti įvairias hipotezes: „jeigu-tai", yra tuščias reikalas, tokios pat vertės, kaip Čiurlionienė su kelnėmis ar Liūdas Gira su suknele. Katalikybė Lietuvą sulenkino, bet išsaugojo ją Vakarų kultūros sferoje. Radvilų kalvinizmas vienintelis būtų galėjęs duoti šansų lietuviškai kultūrai laiku išsivystyti.

Tautos Atgimimą nulėmė, kaip ir daugelyje kitų kraštų, keliolika kaimo daktarų ir prie jų kiek vėliau prisidėjusių keliolika kunigų. Nuo to laiko katalikybės vaidmuo Lietuvoje, globaliai imant, man atrodo pozityvus. Jos rolė ateityje

priklausys nuo jos vidujinės evoliucijos, nuo krikščioniškojo religingumo pagilinimo.

Kur Jūs labiausiai jaučiatės namuose — gamtoje, urbanistiniame peizaže, universitetinėj auditorijoj, intelektualiniuose salionuose? Ir kur labiausiai svetimas, „ne savo vietoje"?

Iš religinių aukštumų jūsų naujas klausimas nustumia mane į kasdienybės plokštumas. Namie aš turbūt jau niekur nebesijaučiu: kartais prisimena krūmais apaugę Šešupės krantai, pasivaikščiojimai su tėvu Prienų giriose.

Aš kitaip sau klausimą statyčiau: kokioje aplinkoje aš mažiausiai jaučiuosi vienišas? — Gerą valandą draugų apsuptas, valandėlę menką gražių moterų draugijoje, tada, kai gali išgyventi tam tikrą *esthesis,* nors ir netobulą susiliejimą su išore. O susvetimėjimas, alienacija kaip išjautimas ir atsiranda visada, kai žmogus susitinki su savimi. Manau, kad tai gana bendras reiškinys — plyšys, kuris atsiranda tarp savęs veikiančio, kalbančio, norinčio ir, iš kitos pusės, žvilgsnio į savo „vidinį" aš, kuris skamba tuščias kaip gilus šulinys, ne, ne gilus, — kaip tuščias skardinis kibiras.

Montréal — Paris, 1985 m. gruodis

TECHNIKOS PAŽANGA IR DOROVĖS KLAUSIMAI ŠIUOLAIKINĖJE PROZOJE

VYTAUTAS MARTINKUS

Viename savo essay M. Martinaitis rašė, kad pati „moderniausia mūsų poezija negali pamiršti nei dalgio, nei žagrės, nei grėblio". Tai tiesa. Galima dar pridurti: ne vien poezija. Ir proza. Pastaroji labai dažnai ir pagrįstai tebevadinama „kaimo proza". Dalgis, žagrė ar grėblys iš folkloro į prozą atsinešė savitus estetinius-etinius ženklus. Jie nelengvai iššifruojami, dar sunkiau pakeičiami ar visai panaikinami, nors dažnai tariame, kad mūsų dienos — tai technikos ir mokslo revoliucijos dienos.

Realistinė Valančiaus, Žemaitės, Lazdynų Pelėdos, Vaižganto, Biliūno, Vienuolio, Krėvės ar Putino proza glaudėsi prie tų dalgių, grėblių ar žagrių. Net „išdykesnė" Šeiniaus ar Borutos proza užklysdavo kalvėn bei malūnan tarsi atsitiktinai, visai ne dėl to, kad šitokie technikos „stebuklai" patys savaime, be personažų gyvenimo, būtų kuo nors autorius suvilioję. Rašytojams jie parūpdavo kaip (formali) estetinė-etinė erdvė, kaip patogi vieta, kur gali išlikti senieji lietuvių mitologiniai dievai arba bent jau koks sukrikščionintas nelabasis-kipšelis. Kaip folklore, taip ir ankstyvojoje mūsų prozoje etinės maksimos išplaukdavo iš tokių versmių, kurios neatrodė *vien* technikos atvertos. Įvairūs darbo įrankiai tebebuvo žmogaus sukurtos sinkretiš-

kos kultūros dalis, tuo pačiu jie buvo ir suvokiami kaip tos kultūros atsinaujinimo, žmogaus savikūros prielaida. Prozoje pasitaikantys technikos motyvai tereiškė tam tikrą būdą — „per daiktus" — suvienyti žmogų su kitu žmogumi, su pačia visata. Tokia prasme mūsų lietuviška proza, lyginant ją su folkloru ar poezija, visada buvo kur kas individualesnė, įvairesnė estetinė-etinė erdvė. Beveik kiekvieno rašytojo kūryboje galėtume atrasti tokio individualumo, įvairumo pavyzdžių. Štai jaunasis medžiotojas iš Biliūno apsakymo „Kliudžiau". Apsakyme skamba aidas, primenantis laikus, kada mūsų protėvis, išradęs lanką ir strėlę, matyt, apsidžiaugė. Visi struktūriniai elementai — lankas, strėlė, medžiotojas, žvėris — perkelti iš mums gerai žinomų tautosakos kūrinių. Liaudies dainose ar pasakose minima struktūra dažniausiai išreiškia pergalės džiaugsmą, medžioklės laimikį kaip neabejotiną etinę vertybę. Biliūno apsakyme lankas ir strėlė su kitais struktūros elementais susieti visai kitaip: „sėkmingas" šūvis skleidžia liūdesį, sielvartas priešpastato medžiotoją savo paties išrastam ginklui, priverčia jo atsižadėti. Asmeninė patirtis sukyla prieš kolektyvinę, atsiranda nauja jų priešprieša.

Vis dėlto folkloro įtvirtinta etinė technikos ir žmogaus sąsaja ankstyvojoje mūsų prozoje ne tiek ginčijama, kiek stiprinama ir palaikoma. Nauji struktūros ryšiai atsiranda tarsi tam, kad išliktų tradicinė ir organiška žmogaus ir jo darbo įrankių vienovė. Napalys Artojas neįsivaizduojamas be savo arklio, Baltaragis — be savo malūno, Dovinė — be savo kirvio ar kalto. . .

Iki II pasaulinio karo (ir dar ilgai po jo) lietuvių proza nesulaukė nieko panašaus, jeigu joje ieškotume to, ką anglų literatūrai, pavyzdžiui, jau beveik prieš du šimtmečius davė Mary Shelley. (Turiu galvoje jos romaną *Frankenšteiną*.) Kita vertus, negalime sakyti, kad nebuvo žingsnių į tą pačią pusę. Pavyzdžiui, juk skaitėme apie Siegfried Immerselbę — I. Šeiniaus personažą, patyrusį, kaip mokslas keičia ne tik

kūną, bet ir dvasią (šiandien sakytume — genų struktūrą). Būta prozoje romantiško nepasitenkinimo asmens ir gamtos nesantaika, būta mėginimų dorovės klystkelius sieti su civilizacija — technologija ar net labai konkrečia naujų mašinų rūšimi (K. Jankausko romanai).

Tokie mėginimai nepakeitė pagrindinių etinių prozos sąsajų su technika: kai išryškėdavo etinė kryžkelė, kai filosofiškai būdavo motyvuojama gėrio ar blogio pergalė, technika netapdavo gilesniu alternatyvos šaltiniu. Nuolatinis atsiribojimas nuo blogio, nuolatinis gėrio tapsmas atrodė savarankiškas, nepriklausomas nuo „dalgio, žagrės ar grėblio". Atrodė netgi taip, kad estetinė-etinė savikūra glaudžiasi prie kitokių pamatų; ir iš tikrųjų tokio proceso pamatas visad buvo bendresnis — socialinis — santykis (nors apie tai irgi dažnai nebūdavo kalbama).

Beje, modernioji technika — garvežys, automobilis, lėktuvas ir pan. — kėlė valstiečiui nuostabą, žadino jo fantaziją, tačiau tokia emocinė įtampa nesugriovė tradicinės žmogaus ir jo darbo įrankių vienovės, pati savaime neatrodė lemtinga doroviniame pasaulyje. Gal ir nuostaba nebuvo per didelė. Sunku būti įžvalgiam, tačiau technikos sukelta kančia ar abejonė, ko gero, būtų akivaizdžiau ir sparčiau laužę senas ar įtvirtinę naujas dorovės normas. Lietuvoje pramoninė gamyba vėlavo, technikos žymės buvo toli. Krėvės Lapino ar Vienuolio Šmukštaro dorovinė jėga atrodė kylanti iš pačios gamtos, iš meilės tai gamtai, iš cikliškojo laiko jausmo, panteistinės pasaulėžvalgos. Krikščioniškoji laiko samprata pabandė tą „ratą" supjaustyti, paversti dviem priešpriešom susiduriančiais vektoriais — „iki Kristaus" ir „po Kristaus", tačiau ir tuomet dorovinių vertybių pasirinkimas liko laisvas, atrodė kylantis ne tiek iš gamtos ar dievo, kiek iš paties asmens savimonės, jo jutimų.

Agrarinę Lietuvos kultūrą technikos pažanga keitė į pramoninę. Pastaruoju metu tas procesas toks spartus ir akivaizdus, kad manau to nereikia įrodinėti. Buvo galima

laukti, kad toks procesas savaime pateiks rašytojams naujų estetinių-etinių klausimų. Tačiau mūsų proza turėjo gana didelę inerciją. Nepaisant ir vienos kitos išskirtinesnės knygos, proza tebesidairė į technologinės pažangos tarsi ir nepaliestą žmogų. Geresnieji mūsų romanai, net patys naujausieji, teberašomi apie tokį žmogų. J. Baltušio *Sakmė apie Juzą*, anot J. Grušo, yra paminklas žmogui, sugebančiam be jokių modernių mašinų įveikti atšiaurią gamtą. J. Apučio, R. Granausko, A. Pociaus, V. Dautarto apsakymai ar romanai dažniausiai tebeskamba lyg romantiška giesmė apie civilizacijos apsuptą, tačiau pirmapradį žmogaus orumą išsaugojusį ir jį ginantį valstietį. Beveik nėra mokslinės fantastinės prozos. B. Balaševičiaus, K. Paulausko ir dar vieno kito autoriaus mėginimai ją rašyti kol kas nedaug tepradžiugino.

Kodėl taip yra? Ar šiuolaikinė lietuvių proza yra „akla" ir nepastebi to, kas visiems akivaizdu? Ar jinai, kuo geriausiai viską įžvelgdama, dar neranda prasmės kitaip, naujaip interpretuoti dorovinės sąmonės reiškinių? Ar yra mūsuose ir *kaip galimá estetinė-etinė* savikūra šiuolaikinės mokslo ir technikos sąlygomis?

Mąstant apie tokį klausimą, matyt, vertėtų susitarti, kaip aš suvokiu literatūros ir dorovinės sąmonės ryšį. Dėl to klausimo nuomonės skirtingos, jos keitėsi istoriškai, nevienodai tas ryšys aiškinamas net tos pačios epochos žmonių. Būtų pernelyg painu leistis į tų ginčų apžvalgą ir analizę. Mano apmąstymams, pripažįstant nuomonių įvairovę ir nevienodą jų mokslinį pagrįstumą, svarbu yra štai kas: ar galima rasti (apibrėžti) bent vieną tašką, kur grožis ir gėris organiškai *papildytų* vienas kitą, t.y., ne sutaptų, vienas kitą panaikindami (kaip dažnai atsitinka, atidžiau pasigilinus į siūlomą grožio ir gėrio dialektiką), o atvirkščiai, vienas kitą papildydami, tik atskleistų kiekvienas savąjį reikšmingumą ir prasmingumą.

Tokiu atramos tašku vadinčiau *asmens universumą* arba,

kitaip tariant, asmens poreikių, sugebėjimų pilnatvę, jos ugdymo linkmių struktūrą. Toji pilnatvė išreikštų mūsų kultūrą kaip sugebėjimą įdvasinti mus supančius daiktus, visą daiktiškąją tikrovę. Ta prasme meninė kūryba yra analogiška etinei žmogaus savikūrai. Abiem atvejais svarbiausias žmogaus aktyvumo tikslas yra tam tikras konkretus dvasinis universumas, sugebėjimas ar galimybė peržengti konkrečias, tokio universumo siekti trukdančias ribas. Tokiomis ribomis, visų pirma, yra pats daiktų pasaulis, pavirtęs nuosavybe, ir, antra, pačios žmonių bendravimo socialinės formos, t.y., socialinis statusas. Ir daiktai, ir socialinė padėtis „apkarpo" žmogaus savikūros spindulius, tokių spindulių kryptį, ilgį, jėgą. . . Kaip senovėje, taip ir dabar šių ribų įveikimas yra ir meninės veiklos, ir dorovinės savikūros *interferencijos* zona, arba, kaip aš ją vadinčiau, bendras „atramos" taškas.

Tokį tašką turėdami galvoje, galime pasvarstyti ir apie technikos kaip šiuolaikinio Lietuvos gyvenimo (ir, matyt, ne tik Lietuvos) *fenomeno* reikšmę etiniams prozos ieškojimams. (Be abejo, ne mažiau įdomi galėtų būti apskritai bet kokių daiktų struktūrinė priklausomybė, paverčianti tuos daiktus doroviniais ženklais, vertybėmis. Tačiau tai būtų kur kas platesnis klausimas, ir jam reikėtų dar kitokių įžvalgų. Taupydamas laiką, norėčiau labiau remtis istoriškumo diktuojamais principais, nors struktūrinis nagrinėjimas gal būtų įdomesnis savo interpretacinėmis galimybėmis.)

Tad kas gi dėjosi toje mano minėtoje bendroje interferencijos zonoje?

Pirmieji akivaizdesni techninės pažangos atšvaistai joje, be abejo, sutapo su pramonės atkūrimu ir jos plėtra po karo. Fabrikų statyba, lengvosios pramonės, energetikos, metalo apdirbimo staklių bei kita moderni technologija į mūsų didžiuosius miestus (Vilnių, Kauną, Šiaulius, Panevėžį, Klaipėdą) sutelkė daug žmonių. Prasidėjo sparti kaimo gyventojų migracija, tebesitęsianti iki šiol. Miestas ir kaimas nuo seno literatūroje buvo skirtingi etiniai ženklai, beje, savo

reikšme gana prieštaringi. Iš vienos pusės, miestas buvo „civilizacijos", „kultūros" pažangos polius, turintis ir savo etinį reikšmingumą. Iš kitos pusės, miesto vardas buvo siejamas su tokiais doroviniais nuopoliais, kurių, kaip buvo manoma, niekad nepažino tradicinis kaimas. Tačiau minėtos migracijos situacija prozininkus paskatino ne tiek svarstyti „amžiną" miesto ir kaimo etinį konfliktą, kiek visu aštrumu ar besąlygiškumu iškelti nykstančių kaimiškųjų etinių vertybių klausimą. Kaip tęsti ir puoselėti per amžių amžius išpuoselėtas kultūrines-dorovines kaimo tradicijas, jeigu nyksta pats *kaimas*? Turima galvoje buvo kaimas tradicine prasme. Tai buvo svarbiausias prozininkų rūpestis, nors, aišku, nauja, per kaimą žingsniuojanti technika buvo išreikšta ir betarpiškiau. Pirmuosius kolūkinės santvarkos formavimosi metus bei to meto ideologinius literatūros uždavinius atspindintys apsakymai ar apysakos gana deklaratyviai reiškė pagarbą ir meilę traktoriams, kombainams ir kitoms mūsų žemdirbiui naujoms mašinoms. Etinė kolizija, kurią bandė įteigti skaitytojui tuometinė proza, buvo artima teisės normoms, reguliuojančioms naują, socialistinį gyvenimo būdą. Tomis normomis ypač buvo ginamas kolektyvinės nuosavybės statusas. Ta prasme technika (mašinos), būdama visaliaudine nuosavybe, prozininkus domino tiek pat, kaip ir kita daiktinė tikrovė — namai, miškai ir t.t. Pvz. gadinti techniką, naudoti ją ne pagal paskirtį ir t.t. be abejo buvo ir teisinė, ir dorovinė pražanga. Priversti ją tarnauti visų reikalui buvo garbės ir skatinimo vertas dalykas. Todėl J. Dovydaičio *Dideliuose įvykiuose Naujamiestyje*, Alf. Bieliausko *Darbo gatvėje* ir kituose to meto prozininkų darbuose technika, galima pastebėti, įgyja savarankiškumą, kai sprendžiamos etinės dilemos. Fabrikų mašinos ir kolūkių laukuose atsiradusi technika pretendavo išreikšti etinį technologinės ir socialinės pažangos potencialą, o tuo pačiu — išplėsti tradicinius lietuviškojo artojo (tapusio darbininku ar kolūkiečiu) socialinės veiklos, socialinio aktyvumo

akiračius. Tuo pačiu tai buvo pretenzija ir į didesnį asmens universumą, turtingumą, į aukštesnį asmens veiklos laisvės laipsnį. Be abejo, tokiai pretenzijai buvo duotas ir tam tikras realus socialinis ekonominis pagrindas: buvo išlaisvinti privačiose rankose anksčiau įšaldyti rezervai, technika suvalstybinta, imta ieškoti planingo ūkio poreikių ir t.t. Tokių permainų kontekste poetizuodama naujus technologinius procesus, proza juos vertė į etines normas, gana alternatyvias buvusioms ankstyvesnėse moralinėse pažiūrose bei papročiuose. Visų pirma, nauja technika kaip neabejotinos reikšmės gėris buvo priešpastatyta senajai. Folklore ir ankstyvesnioje prozoje vyravęs *darbo įrankio* gerbimas, teikęs žmogui jo ir gamtos harmonijos pojūtį, dabar keičiamas žmogaus, ginkluoto žiniomis ir technika, *gamtos valdovo* kultu. Toji iš naujos technologijos redukuojama etinė vertybė prozininkų suvokiama ir teigiama skaitytojui kaip tam tikras *imperatyvas*, visuotinis įstatymas. Moralinis reikalavimas virsta tokiu, o taip pat ir estetine vertybe, tiktai pripažinus tokio reikalavimo universalų, visuotinį turinį. Tad tuo metu mūsų prozoje atsiradusį technikos poveikį estetinei etinei struktūrai vadinsiu *imperatyviškuoju*. (Šitaip vadinu, nusižiūrėdamas į Kanto skelbtą ar iškeltą dorovės įstatymų visuotinybę bei tos visuotinybės reikšmę asmens dorovei.) Technika kaip asmens universumo prielaida šiuo atveju interpretuojama visos žmonių giminės universumo požiūriu. Remiamasi, beje, tąja anksčiau mano minėta teze, kad *universali veikla* yra natūralus pirminis dorumo pagrindas: ta prasme iš tikrųjų bet kokie universalios veiklos padariniai (tad ir daiktai — technika) žmogui negali būti „svetimas" dalykas. Atvirkščiai, tokie padariniai turėtų būti pačių žmonių laisvos veiklos, jų aktyvumo, kūrybiškumo *sąlyga*, kurios vertingumas yra savaime aiškus. Žmogaus kaip asmens ir žmogaus kaip giminės veikla juk nebūtinai turi konfliktuoti, visuomeniniai tikslai gali sutapti su asmeniniais veiklos motyvais, taigi galima natūrali atsakomybė už elgesį.

Tačiau kai apie techniškąją veiklos prielaidą prabylame tokiomis aplinkybėmis, kuomet žmogaus veikla funkcionaliai suskaldyta ir ribota (taigi meninė kūryba kaip ir etinė savikūra tebėra funkcionali, utilitari, t.y., dalinė universumo forma), tai technika dorovinėje sąmonėje vis dar tebereiškia svetimą, žmogui priešiškų jėgų pasaulį. „Gamtos valdovą" persekioja Frankenšteino šmėkla. Tad ir technologinė veikla, kokia bebūtų jinai moderni, pati savaime neteikia asmeniui dorovinio elgesio motyvų. Dorovinės elgesio normos funkcionuoja kaip išvestinės, antrinės, t.y. kaip elgesio motyvai, žmogaus prisiimti iš pareigos, o pastaroji atrodo kaip visuotinai privaloma, tai yra, kaip kategoriškasis imperatyvas, kurio veidrodžiu, anot Kanto, yra ir „žvaigždėtas dangus" virš mūsų. Marksistinėje filosofijoje bei etikoje pabrėžiama, kad suvisuomeninus gamybos priemones tuo pačiu keičiasi universaliosios veiklos galimybės. Iš tikrųjų yra taip. Tačiau tas pasikeitimas, deja, mūsų dienomis realiai nėra toks, *kad galėtume manyti, jog visiškai išnyksta* susvetimėjimo fenomenas. Susvetimėjimas gali būti panaikintas tiktai išvysčius minėtą asmenybės universumą, taigi tiktai panaikinus funkcinį, dalinį asmens veiklos pobūdį. Tam uždaviniui, beje, ir yra mūsų visuomenėje socialinių pertvarkymų programa.

Iš to darau išvadą, kad logiška, jeigu šeštojo dešimtmečio prozoje *moralė* viešpatauja ir kišasi į estetikos valdas. Technikos pažangos inspiruoti dorovės reiškiniai nebuvo išimtis, o tik dar vienas bendrą tendenciją išreiškiąs atvejis: technika — būtina pažangos prielaida, taigi „sutarti" su technika žmogui būtina.

Septintajame dešimtmetyje pasirodę R. Žitinsko, R. Tamuolio, V. Girdijausko kūriniai (apysakos ir romanai), tegu ir nepasižymėjo ryškesnėmis meninėmis ypatybėmis, bet etinėje plotmėje įdomūs buvo tuo, kad juose technika jau nebesąlygoja (betarpiškai) tokio masto visuotinumo normų. Atvirkščiai, normomis, kurias įtaigoja technika, drįstama

suabejoti. Tiesa, toji abejonė gimsta ne tiek autorinėse remarkose ar personažų lūpose, kiek skaitytojui vertinant visą kūrinio struktūrą, t.y., skaitytojo sąmonėje, jam suvokus, kad statybos mechanizmai, fabrikų konvejeriai, projektavimo institutų braižyklos žmones įsuka ir laiko gana monotoniškoje, pilkoje darbo-buities-laisvalaikio orbitoje. Aukojimasis tokiai gyvensenai nebeteko anksčiau teigto maštabiškumo, vertingumo.

Šitąja abejone prasidėjo naujas moralinių pažiūrų prozoje periodas. Nuo imperatyviškumo, nuo žmogaus visiško aukojimosi kolektyvo (visuotinybės) labui, buvo pereita prie pozicijos (istoriškai vėlgi — ne naujos), kada subjektyvi etinė savikūra bei estetinė saviraiška kūrinyje tarsi savaime garantuoja ryškesnį asmens savitumą, jo pasaulio individualią vertę. (Tokią poziciją sąlygiškai norėčiau pavadinti *vertybiškąja.*)

Ką laimėjo prozininkai, įsukę savo kūrinius į šitokį „pusperiodį"?

Abejonė dėl technikos kaip gėrio visuotinybės šiuo atveju dažniausiai (nors ne visada) pereina į asmens priešiškumą technikai. Pastaroji interpretuojama kaip susvetimėjusio pasaulio jėga, kuriai priešpastatyti asmuo gali tik savo subjektyvų, vidinį pasaulį. Priešpastatymo jėga (taigi — ir jos padarinys) dažnai lieka iliuzinė. Asmens universumas atsiranda pakeičiant moralės srityje nerealizuotą pilnatvę estetinės veiklos pilnatviškumu. Estetinės struktūros elementai turi taip išsidėstyti ir būti surišti, kad etinės maksimos, normos, prieštaraujančios asmens etinei savikūrai (pvz., visuotinybės pobūdis trukdo „sraigteliui" būti kažkuo daugiau, negu vien sraigteliu), turi „ištirpti", išnykti estetinėje struktūroje. Šiuo atveju psichologinis asmens gyvenimas apribojamas, atskiriamas, suabsoliutinamas.

Kraštutinumai, kaip žinoma, sutampa.

Iš subjektyvių pozicijų pradėta abejoti, ar technikos vaidmuo etinėje sąmonėje yra gėris, ir tai paradoksaliai savo

turiniu sutapo su technokratiškesnes idėjas išreiškiančiąja miestietiška ir kaimietiška proza, aprašinėjančia „nykstančias" sodybas, vienišus, be vaikų karštančius senukus (E. Ignatavičiaus, R. Granausko novelėmis).

Įdomu, kad iš pradžių tasai technikos ir tradicinės moralės konfliktas vyko pagal imperatyviojo moralizavimo principą, kuris pats jau buvo tuo metu ginčijamas. Tokios literatūrinės situacijos pavyzdžiu galėtų būtų J. Grušo drama „Žmogus be veido". Apie ją J. Lankutis rašė: „Tiek pavadinimu, tiek savo vaizdine visuma... išreiškia dramatiškąją šiuolaikinio pasaulio esmę — žmogaus proto kuriamųjų galių susidūrimą su atominio sunaikinimo grėsme, su planetos politiniu ir klasiniu susiskaidymu bei antagonizmu. Šion kolizijon atsidūręs Grušo žmogus tragiškai jaučia savo žmogiškosios esmės išniekinimą, asmenybę stelbiančią prievartą ir pražūties šiurpą. Kartu jis herojiškai kovoja ir aukojasi, siekdamas atgauti ir išsaugoti žmogiškąjį veidą". Iš tikrųjų fizikas Vidinas siekia visuotinės gėrio formos — taikos — įtvirtinimo ir suvokęs savo paties išradimo griaunamąją jėgą, atsisako asmeninių interesų, kad tiktai būtų apgintos ir sustiprintos visuotinės normos. Tačiau Grušas nebedrįsta Vidino pergalės vaizduoti kaip realios ir visuotinės. Gana schematiškai autorius sukuria sau galimybę užbaigti tekstą optimistiškai: kai jėgos, norinčios priversti Vidiną tarnauti „blogiui", pasiryžta sunaikinti patį išradėją, profesoriaus sekretorė Stela, uždengdama savimi Vidiną nuo kulkos, išgelbsti jam gyvybę, o pati miršta. Imperatyvo triumfas tėra laikinas ir gali būti išblaškytas menkiausio naujo išorinės jėgos šuoro. Baigėsi tiktai eilinė ataka, blogis vėl puls, o gėriui tekusi nauja pergalė, ko gero, bus tokia pat iliuziška... Tačiau šiame kūrinyje kaip nė viename kitame labai garsiai aidi šeliškasis, romantiškas išradėjo sąžinės balsas ir labai aiškiai iškeliamas technikos kaip susvetimėjusios, daiktiškos tikrovės pavertimo dorovine asmens vertybe klausimas.

„Grynojoje" prozoje šis klausimas bene įdomiausiai ir aštriausiai prieš dešimtmetį buvo išreikštas R. Klimo apysakoje „Adomo Venskaus algoritmas". Apysaka prasideda prologu — inžinieriaus Venskaus sapnu, kuriame personažas pasijunta esąs mašina — kompiuteris: „Iš pradžių jis nė maž nenuliūdo, patyręs, kad taip staiga tapo sudėtas iš chromo ir plastmasės, iš elektroninių schemų ir mirksinčių lempelių; nes sykiu patyrė ir savo galią — buvo mažne tobulas kompiuteris, išsaugojęs savo atmintyje viską, ką kitados sprendė ar skaičiavo; informacija, smegenų ląstelėse sudėliota kaip gero archyvaro valdose, prireikė, prašom, teikitės tik inventorizacinį numerį pasakyti. . . Jis apsidžiaugė ir būtų dievaižin kaip džiaugęsis, jei ne tie du akinuočiai" (p. 166). Akinuočiai simbolizuoja tam tikrą žmoniškumo „restauraciją": jie susibaudė „iškuopti", atimti iš Venskaus tai, ką jis turėjo kaip mašina, ir palikti jam vien tai, ką jis turėjo kaip žmogus. Pati apysaka vaizduoja Adomo Venskaus bandymą realiame gyvenime atsisakyti to, ką jame pagimdė ilgametė draugystė su technika, mašinomis. Japonų montuojama nauja technologinė linija Li, tos linijos kaprizai, „kūrybiškumas" (tai, ką žmonės iš pradžių palaikė „broku", pasirodė esą nauji, tobulesni produktai), Venskaus vyšnių spalvos lengvoji mašina, leidžianti jam lėkti beveik šviesos greičiu ir patirti Dvynių paradoksą (laiko sulėtėjimą), motociklas, su kuriuo jį pasiveja autoinspektoriai, modeliuoja šiandieninę techniką kaip be galo galingą, paties žmogaus iš butelio paleistą džiną. Deja, džinas piktavalis. Jam nerūpi Venskaus dvasia, jo dorovė, jo švenčiausi jausmai, net meilė, kažkada patirta, o dabar pakeista funkcionaliais šeimyniniais ryšiais. Sapnas apysakoje išreiškia tuos iracionalius mūsų dorovingumo šaltinius, kurie Venskui yra gal vienintelė galimybė grįžti į žmogų. Sugrįžti jau ne sapne, o gyvenime. Sapnas veikia Venskų ir jam pabudus. Tos jam kol kas nesuvoktos, neaiškios jėgos paskatina bėgti iš namų, kur jam grasina šeima, verčia sėsti į savąjį lengvąjį automobilį ir išvažiuoti.

Kur? Vėlgi lemia tos vidinės, irracionalios, sapne užčiuoptos jėgos. Maža avarija, Dvynių paradoksas, autoinspekcijos „globa", mažytis miestelis su viduramžiška bažnyčia, galų gale — Marija, užmirštas, buvęs, neegzistavęs moteriškumas, ajerais padvelkusi jaunystės širdis. (Nepamirškime, kad ajerų kvapas gali simbolizuoti ir duoną, nes ją daug kur kepa ant ajerų.) Taip palengva ir nenumaldomai sušvinta didžioji, paslaptingoji jėga, sugriaunanti aiškų ir, atrodė, amžiną Adomo Venskaus -„kompiuterio" algoritmą. Mašina žmogus išnyksta. Iš grynai vidinių dvasios gelmių išnyra universumas — neapibrėžtas, neapribotas, ir šalia jo menka ir bejėgė ima atrodyti save tobulinanti japoniška technologinė linija Li, ir technologinės eros komforto bei prestižo ženklas — vyšnių spalvos lengvasis automobilis. Epilogą sudaro Adomo Venskaus triumfas, jam sudaužius ir ežere nuskandinus automobilį. Dėl savo grynai iliuzorinio pobūdžio tas triumfas suskamba ironiškai ar net groteskiškai.

Panašų estetinį-etinį kontinuumą yra aprašę ir kiti mūsų prozininkai — L. Jacinevičius (*Arbata penktą valandą ryto*), A. Bučys *(Tik priešas tavo priešams),* J. Avyžius *(Degimai),* A. Zurba *(Prospektas nesibaigia priemiestyje),* J. Dovydaitis (aps. „Mašinų žmogus") ir kt. Tačiau R. Klimo minėtoji apysaka tarsi akumuliuoja savyje tai, kas kitų prozininkų tiktai paženklinta punktyru, apie ką užsiminta lyg tarp kitko.

(Analogiškų pavyzdžių rastume ir emigracinėje lietuvių prozoje. Pavyzdžiui, A. Škėmos *Baltoje drobulėje* išryškėja reliatyvistinė keltuvininko Antano Garšvos ir paties keltuvo santykio esmė. Keltuvas — technika, apsprendžianti nuolatinį etinės abejonės kilimą, tariamą jos išnykimą ir etinių vertybių srautą kaip „ratą". „Up ir down, up ir down, griežtai įrėmintoje erdvėje. Nauji dievai čia perkėlė Sizifą. Šie dievai humaniškesni. Akmuo neteko žemės traukos. Sizifui nereikalingi gysloti akmenys. Ritmo ir kontrapunkto triumfas. Sintezė, harmonija, ur ir down" (p. 339). Nostalgiškas veržimasis į pirmapradį („pirmųjų žmonių") dorovinį tyrumą

atsiejamas nuo paties žmogaus realaus gyvenimo: „Puikus up ir down. Šitaip skrajoja susitikusieji anapus. . ." Grįžtant į šį pasaulį, tenka apsimesti ironišku ir pakiliu: „Suspaustoje erdvėje: tarp plastikinių sienų, matinei lemputei ir aukštų skaičiams šviečiant, du pirmieji žmonės stovi susiglaudę". Arba: pramuštgalviškai ieškoti savo galios, savo universumo naujų erdvių: „Esu keltuvinis angelas operetinėje uniformoje. Šitokios rūšies angeliukai linksmai nusiteikę. Jų užpakaliukai rausvi. Jie išdrįsta patį Dievą timptelėti už skverno, kai jis sprendžia tragiškąsias visatos problemas".)

A. Krasnovas, vertindamas naujus poslinkius etinėje prozos problematikoje, visai neseniai džiaugėsi, kad „stiprėja moralinis polifoniškumas", kad prozoje įsigali „antikinė bei renesansinė orientacija į savaiminį žmogaus vertingumą, pagarbus, tolerantiškas požiūris į realaus, o ne išgalvoto, utopiškai tobulo žmogaus pasaulį" (*Pergalė*, 1984, nr. 12, p. 108). Su tuo, matyt, galima būtų sutikti ir kalbant apie technikos sukeltus etinės sąmonės reiškinius prozoje. Tačiau tas „savaiminis" žmogaus vertingumas šiandien yra gerokai kitoks, negu antikos ar renesanso laikais. Mano išskirto „atramos taško" — asmens universumo samprata yra susieta su žmogaus istoriniu tapsmu, taigi ji turėtų būti suvokta kaip daug platesnė, gilesnė, realesnė, negu antikoje ar naujaisiais amžiais. Tad jeigu asmens etinis buvimas (savaimingumas) bus suvokiamas, kaip siūlo kritikas, pagal Kanto suformuluotą „atsakingumo už visuomenę savajame asmenyje" principą, tiesą sakant, mes nebūsime šiuolaikiški mąstytojai. Nuo imperatyvo viršukalnės būsime „mašiną" nustūmę į kuo gilesnius jutimų (percepcijų) sūkurius, tačiau tą viršūnę vistiek laikysime svarbiausiu estetinės-etinės erdvės orientyru. Pergalingas Adomo Venskaus šauksmas, tegu ir labai polifoniškas, nusloptų, nepasiekęs kitų, tebestovinčių ant viršukalnės. Kodėl? Todėl, kad ir toji polifonija nėra prozos didaktiškumo įveikimas. Estetinė kūryba vėlgi ne tiek stiprina etinės savikūros jėgą, kiek papildo ar net pakeičia,

savimi pačia išstumia, pastarąją. Noriu pasakyti, kad etika ir šiuo atveju tebelieka funkcinė, išsaugo savo primatą tiktai tarsi atsisakydama savo teisių estetinės veiklos naudai. Iš tikrųjų yra kaip ir buvę. Asmens universumo erdvė tebėra ribojama dorovės normų, nes *dalinė*, funkcinė etika, kaip ir iki šiol, keičia anksčiau vyravusią *dalinę* etiką.

Prozininkai ir kritikai teigia tai net paradoksaliu būdu: pervertindami naujų estetinių-etinių ieškojimų naujumo laipsnį.

Šitaip tebėra, nes gyvenimas, kurį mes gyvename, tegu ir labai pasikeitęs, davęs naujų galimybių, dar yra toks, kad žmogaus veiklos universalųjį turinį (jis, priminsiu, yra mūsų tikslas) daugeliui turi pakeisti estetinė-etinė veikla. Ir mašina, ir kiti daiktai, kaip, beje, ir pats darbas dar nėra grįžę „patys į save", t.y., būna greta mūsų ir kaip svetima žmogui tikrovė. Tokiomis sąlygomis technokratiškasis asmens universumo pjūvis, randamas mūsų prozininkų kūriniuose, yra prieštaringas ir tebeveikiamas moralinių imperatyvų. Matyt, ir nereiktų niekam nuo to „bėgti". Kitas dalykas, kaip naujau, įdomiau tą pjūvį skaitytojui atskleisti. Nuobodu, jei prozininkui tepavyksta *keikti* techniką arba ja *gėrėtis*. Apskritai vadinti techniką absoliučiu gėriu ar absoliučiu blogiu meninės struktūros lygmenyje yra galima, nors už to lygmens tai būtų tuštybė. Gnoseologinėse ir praktinėse (taigi — ir dorovinėse) struktūrose technika yra toks pats neginčytinas dalykas, kaip ir gamta ar pats žmogus. Tais atvejais, kai prozos kūriniuose suabejojama, ar technika gali skatinti gėrį, negalima nepretenduoti į naujus atradimus estetiniuose ieškojimuose. Nei nerūpestingumo, nei žemo mąstymo lygio, kai ieškoma, anot I. Kanto, ryšio tarp grožio ir gėrio, negalėtume sau leisti. Pavargęs protas iš tiesų gali susapnuoti vien apgaulingus vaizdinius ir vietoj Junonos apkabinti debesis, t.y., ne pačią tikrovę, o jos pavainikį... Tik rašytojui ir skaitytojui abiem kartu esant kūrybiškiems, „nepavargusiems", galima estetinės-etinės mūsų dienų techni-

kos interpretacija, kuri atitiktų ir istorinį mūsų patyrimą. Technika savo etinį turinį įgauna iš konkrečių socialinių sąlygų.

Jeigu skaitysime naujausius S. Šaltenio ar R. Klimo kūrinius, pamatysime, kad šie prozininkai sugeba atšviežinti tradicines, anksčiau aptartas technikos sąlygotas etines reikšmes. S. Šaltenis savo apysakoje „Karvelio linijos istorija" nei keikia, nei giria techniką. Jinai visų pirma suvokiama kaip kasdienė, netgi labai buitiška inžinieriaus Berkavičiaus gyvenimo pusė. Jinai yra „sava", kažkas, ko jau neišmesi į šiukšlyną kaip nereikalingą daiktą, nors nėra abejonių, kad ir elektros linijos, ir elektros transformatoriai ar stotys, tarp kurių sukasi Šaltenio Berkavičius, yra daiktai, tas pats „susvetimėjęs" žmogaus pasaulis, t.y. dvasia, kurią vėl reikia „atgaivinti", kitaip nebūtum žmogumi. Šaltenis tokį uždavinį išsprendžia savitu būdu. Apysakos stilistika kupina ironijos bei saviironijos, o sudėtingos, „išplėtotos" metaforos tarp savo skirtingų „polių" lyg koks magnetas sukuria neįprastą Berkavičiaus asmens universumo lauką. Jame ryškus etinių vertybių savaimingumas, ir technika jame turi atitinkamai savą, neišsišokančią vietą. Nei pasistatytas namas, nei kokia nors transformatorinė pastotė, kurią inžinierius stato ar prižiūri, kaip galų gale paaiškėja, nėra siena, atskirianti žmogų nuo jame gimstančio jausmo. Toji siena, jeigu ir yra iš pradžių, tai savaime suyra, prasiveria lyg durys, kai tik žmogus atsiranda prieš ją. Reikia pripažinti, kad tai visai kitoks susvetimėjusio daiktų pasaulio įveikimo būdas. Ko gero, efektyvesnis, negu minėtas Adomo Venskaus atvejis.

R. Klimas savo knygoje *Gintė ir jos žmogus* paskelbė keletą apsakymų, kuriuose technikai skiriamas vien „pagalbinis" vaidmuo, bet akivaizdžiai kylantis iš estetinių struktūros uždavinių. Pavyzdžiui, apsakyme „0, 01 flobero", vaizduojančiame grafomaną, kaip išplėtota metafora atrodo akmenų trupinimo mašina — „kažkas ūžiančio ir trinksinčio, nuolat ryjančio ir atrajojančio". Tas „įrenginys" apsakyme įgyja

iškreiptą, netikslų vaizdą (savo remarka autorius tai pabrėžia: „Klaida čia ne stambesnė, negu žodyje ‚mąšyna' — mąstymo kultūra ne itin aukšta, tačiau suprasti galima"). Toliau „mąšyna" sugretinama su moderniškų šėtonu — „pusamžiu vyriškiu pliktelėjusia kakta ir sintetiniu lietpalčiu, su trimis tuščiais buteliais rezginėlėje". Būtent tasai Mefistofelis grafomanui dovanoja „subjektyvią pasaulėjautą", apverčia aukštyn kojomis pasaulį, perkelia į *alogišką* pasaulį. Rezultatas menkas (0, 01 flobero!), tačiau „tamsybių įrankiu" (mašina) tapusiam rašytojui vistiek atrodo, kad jis nusipelnė nedidelio paminklo — „biusto tėviškėje". Kandi autoriaus ironija šiuo atveju jau nepasitenkina iliuzorine receptyviojo pasaulio „pergale". Per estetinę pagavą skaitytojas vedamas prie netikėtos etinės sąsajos, savaime gimstančios tarp, rodos, tokių tolimų sričių — technikos, mašinų. . . ir humanitariškojo veikimo — pasaulio — literatūros kūrimo. Gal čia turime ir saviironijos atvejį? Galbūt. Tačiau jis turi *reikšmės ir mums, skaitytojams.*

Norėtųsi, kad tokių bendrų, tikrai šiuolaikiškų technikos pažangos ir estetinių-etinių erdvių taškų būtų daugiau.

STOLYPINO RUSIJA — REAGANO AMERIKA

Istorinės paralelės bandymas

VINCAS TRUMPA

Vos tik pasirodžius žinutei, kad bandysime pravesti paralelę tarp Stolypino Rusijos ir Reagano Amerikos, kai kas suabejojo, kaip galima gretinti tokius nepalyginamus dalykus. Ar nebus tiesiog Reagano pažeminimas, bandant jį lyginti su tokiu tamsiu reakcininku, koks neva buvęs Stolypinas? Kaip pamatysime toliau, Reaganas visiškai nebijo reakcininko vardo. Prancūzas istorikas mato jame, šalia geraširdiško paprastumo, dar ir atžagareivio aistrą („ferveur reactionnaire"). O pats Stolypinas toli gražu nebuvo toks baisus atžagareivis. Iš kitos pusės, visiškai nemanau, kad bet koks valstybės vyras, pastatytas greta ano meto Rusijos ministro pirmininko Petro Stolypino, turėtų jaustis pažemintas ar įžeistas. Anuometinis Didž. Britanijos ambasadorius Petrapilyje Sir Arthur Nicolsonas, turėjęs progos gerai jį pažinti, apie Stolypiną taip išsireiškė: „Jis buvo, mano nuomone, pati žymiausia figūra Europoje." Visi pripažino jo didelę inteligenciją ir nepalaužiamą energiją. Manfredas Hagenas, kelių studijų apie Stolypiną autorius, jį laiko „labai moderniu politiku".

Žinoma, iš pirmo žvilgsnio, kas čia galėtų būti bendra tarp dabartinės demokratinės Amerikos respublikos ir XX a. pradžios autokratinės carinės Rusijos. Taip pat turbūt

nedaug ką bendro galėtume surasti Reagano ir Stolypino charakteriuose. Tačiau kartais keistuose istorijos žaidimuose susižiedžia tokios istorinės situacijos, kurios prašosi istorinio sugretinimo, nors tas situacijas skirtų labai dideli laiko ir vietos atstumai. Pavyzdžiui, galima tam tikra paralelė tarp pirmosios žinomos revoliucijos senovės Egipte ir 1917 m. spalio revoliucijos, nors jas skiria maždaug 4000 metų tarpas.*(2)*

Turint tai galvoje turbūt galima suprasti, kodėl istorikai aplamai dažniausiai esti didesni ar mažesni skeptikai. Tą liudija ir anas biblijinis Ekleziastas, kuris sakė, kad tik kvailiai niekados neabejoja. Jis pats labai skeptiškai žiūrėjo į visą istorinį procesą, laikydamas jį tuščiu („vanitas vanitatum") ir įrašydamas į savo išminties knygas tuos atmintinus žodžius, kad šioje ašarų pakalnėje iš tikrųjų nieko naujo neatsitinka („nil novi sub sole"), kad viskas tėra nuobodus pasikartojimas*(3)*. Ar ne panašiai galvoja ir kai kurie mūsų laikų egzistencialistai!

Prieš pradedant gilintis į pačią problemą būtina viena kita metodologinė pastaba. Kadangi netrukus po Stolypino nužudymo ne tik pats Rusijos likimas, bet ir jos istorijos tyrinėjimas ir rašymas pateko į carinės Rusijos priešų rankas, lengva suprasti, kad jie stengėsi kaip galima juodžiau pavaizduoti senosios Rusijos gyvenimą. Ypač jiems svarbu buvo „įrodyti", kad revoliucija Rusijoje buvo neišvengiama. Reikia pasakyti, kad tokiu revoliucijos būtinumu ne labai sunku buvo įtikinti ir ano meto žmones. Pasakojama, kad toks Nečajevas, išgarsintas Dostojevskio *Biesuose*, įtikinęs net Petropavlovsko kalėjimo prižiūrėtojus, kad revoliucija Rusijoje neišvengiama.

Nenuostabu, kad tokia tendencija persimetė ir į Vakarų istoriografiją, ypač į Rusijos istorijos vadovėlius. Kaip pavyzdį galima paimti kad ir Richard Pipes *Russia under the Old Regime* (1977), kur apie Stolypiną beveik nieko, o apie tokią juokingą ir kompromituojančią figūrą, kaip Zubatovą,

kalbama su dideliu pasigardžiavimu. Berods tas pat Richard Pipes buvo prez. Reagano patarėjas Sovietų Sąjungos reikalams.

1. Kai didelių imperijų pamatai susvyruoja

Šiandien tarp JAV (toliau rašysime Amerika) ir Sovietų Sąjungos bendra berods yra tik tai, kad jos abi labai didelės ir galingos valstybės, kol kas tik dvi superimperijos („superpowers") pasaulyje. Nepaisant visiškai skirtingų jų politinių ir ekonominių sistemų, jau pats jų didumas ir galingumas verčia jas lyginamaisiais dydžiais: sąjungininkais karo metu, varžovais dėl hegemonijos pokario metais. Valstybės didumas nėra vien tik kiekybinis jos bruožas. Jis keičia ir valstybės charakterį. Pavyzdžiui, melas didžiųjų rankose gali tapti ir dažniausiai tampa labai svarbiu įrankiu, tuo tarpu kai mažųjų melas sukelia tik juoką. Bet tai jau kita tema, verta atskiro tyrinėjimo (savo laiku V. Stanka rašė tuo klausimu).

Daug daugiau bendro galima surasti tarp XX a. pradžios Rusijos ir tuolaikinės arba ir šiandieninės Amerikos. Rusija tada labai dideliais žingsniais žengė į kapitalistinę sistemą, o Amerika jau buvo par excellence kapitalistinė šalis. Jau tada ir Rusijoje ir Amerikoje atsirado balsų, kad kapitalistinė sistema dar ne paskutinis visuomenės ir valstybės vystymosi etapas, kad po jos seks dar tobulesnė socialistinė ar komunistinė sistema. Amerikoje palyginti lengvai pasisekė susidoroti su tokiais balsais, viceprezidentui T. Rooseveltui tik pagrasinus desėtką ar daugiau revoliucininkų pastatyti prie sienos. Vis dėlto kapitalizmo vardas buvo gerokai apgadintas. Tik prez. Reaganas bando atstatyti jo senąją šlovę, atvirai skelbdamas kapitalistinę evangeliją („evangelizing capitalism"). Ir jam tas neblogai sekasi, nes kol kas socialistinė Sovietų Sąjunga neįstengia parodyti ir įrodyti savo pranašumo.

Su daug didesnėmis bėdomis susidūrė begimstantis Rusijos kapitalizmas. Tiesa, ir ten buvo optimistų, kurie tikėjo, kad nuo „revoliucijos tvano Rusiją galėtų išgelbėti nedidelis, pergalingas karas". Ir to karo nereikėjo ilgai laukti, bet jis nebuvo pergalingas. Japonai aptrankė Rusijos laivyną ties Cusima ir sumušė jos sausumos kariuomenę prie Mukdenu. Ir tas revoliucinis tvanas išsiliejo per visus kraštus. Pats caras Nikalojus II skundėsi savo motinai, kad jaučiasi lyg prieš audrą su perkūnija.

Rusija atsistojo prieš dilemą: karinė diktatūra ar konstitucinė monarchija. Išmintingo finansų ministro Sergejaus Wittės patariamas Nikalojus II, nors ir labai nenoromis, pasirinko antrąjį kelią: vienu mostu ryžosi pakeisti valstybės pagrindus, suteikiant piliečiams beveik visas pilietines teises ir laisves. To neužteko ne tik visokiems revoliucininkams ir teroristams, bet ir liberalams, taigi beveik visai garsiajai Rusijos šviesuomenei arba inteligentijai. O ir senojo režimo šalininkai nesnaudė. Jie tebetvirtino, kad visa didžiulė Rusijos imperija pastatyta ant trijų galingų stulpų: autokratijos, pravoslavijos ir rusų tautos. Vieną jų nugriauk, gali griūti ir kiti. Juoba kad ir pravoslavija ir tikėjimas aplamai pergyveno nemažą krizę. Turbūt teisingai rašė Sergejus Bulgakovas įtakingajame *Gairių* („Vechi") žurnale 1909 m.: „Visi gerai žino, kad nėra kitos labiau ateistiškos inteligentijos, kaip rusiškoji".*(4)* Kaip ten bebūtų, Rusijos imperijos pamatai XX a. pradžioje gerokai susvyravo. Tai pripažino ne tik pats caras, bet ir beveik kiekvienas galūkaimio valstietis. O rašytojas Arcybaševas pranašavo neišvengiamą Rusijos žlugimą („griaduščiaja gibel' Rossiji", 1908). Maždaug tokia padėtis buvo Stolypinui imant vadovauti Rusijos vyriausybei.

Nors ir ne taip dramatiškai įvykiai vystėsi Amerikoje prieš Reagano laikus ir niekas nepranašavo jos žlugimo, tačiau ir Amerika turėjo savo „mažus" ir nelaimingus karus. Kaip asmeninės, taip ir valstybinės nelaimės nevaikšto po vieną: Vietnamą lydėjo Watergate, toliau perversmas Irane ir

įkaitai Teherane. Prastai dalykai klojosi El Salvadore ir dar prasčiau Nikaragvoje. Santykiuose su Sovietų Sąjunga viešpatavo defetizmas, pesimizmas ir kartais tiesiog pataikavimas („appeasement"). Nors gal Amerikos pamatai ir nesvyravo, tačiau daug kas jautė tam tikrą negerumą, dvasinę depresiją, kurią prez. Carteris neatsargiai pavadino sunkiai išverčiamu prancūzišku žodžiu „malaise". Reaganas labai sumaniai išnaudojo tą nelaimingą išsireiškimą, kategoriškai jį paneigdamas. O Afganistano invazija ir ypač sandinistų valdžia Nikaragvoje sukūrė palankias sąlygas amerikietiškajam patirotizmui ir nacionalizmui, į kurį ir atsirėmė Reaganas.

2. Rusijos galybės ir negalavimų šaknys

Patys carai ir autokratijos ideologai teisingai galvojo, kad Rusijos galybė išaugo ir gali išsilaikyti tik neišardoma caro ir jo pavaldinių (liaudies, tautos) vienybe. Caro, kaip gerojo tėvelio („batiuškos") įvaizdis buvo labai giliai įleidęs šaknis, nors kartais tas „tėvelis" būdavo gana žiaurus (Petras I), didelis despotas (Nikalojus I), mažai išpruses (Aleksandras II), visiškas bevalis (Nikalojus II), arba tiesiog psichopatas (Povilas I). Net ir žemaičių bei Lietuvos mužikai, kaip liudija Dionizas Poška, aimanavo, kad Dievas buvo per aukštai, o caras — per toli; mat tik juose ir buvo visas išganymas.

Tačiau teritorijai vis plečiantis ir gyventojų skaičiui augant darėsi vis sunkiau tą vienybę išlaikyti. Juoba kad atsirado vis daugiau žmonių, kurie buvo suinteresuoti tą vienybę tarp sosto ir liaudies ardyti. Teisingai valdingasis caras Nikalojus I prisipažino kątik konsekruotam Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui, kad jis labiau bijojo svetimų idėjų negu svetimos karinės intervencijos.

Ryšiams su kraštu palaikyti ir kovai su svetimomis idėjomis reikėjo vis didesnės valdininkų arba biurokratijos armijos. Jeigu 1851 m. Rusijoje buvo priskaitoma tik apie 74.000 valdininkų, tai 1903 m. jų skaičius pašoko iki

383.000, vadinasi padaugėjo daugiau kaip 5 kartus per 50 m. Žinoma, tie skaičiai visvien mikroskopiškai maži palyginus su milžiniškais jų skaičiais dabartinėje Sovietų Sąjungoje arba Amerikoje. Tie valdininkai nepasižymėjo nei geresniu išsilavinimu, nei sąžiningumu bei dorumu. Jie tik viena gerai žinojo, kad kaip caras buvo absoliutus ir neribotas valdovas Petrapilyje, taip jie buvo visagaliai savo gubernijose ir apskrityse. Tokius „pavieto viešpačius ir dievus" teisingai pavaizdavo Vincas Kudirka.

Padėtis tuo atžvilgiu dar pablogėjo prie Nikalojaus II, kuris būdamas gerų norų ir nemažo išsilavinimo (tarp jo gausių mokytojų buvo ir garsusis prancūzų literatūrologas Gustavas Lansonas), stokojo tvirtesnio charakterio, ypač lengvai pasiduodamas savo moteriškajam anturažui. Nors pats caras ir jo artimieji patarėjai vis dar laikėsi nuomonės, kad autokratija buvo pamatinis Rusijos galybės ramstis, tačiau toji autokratija vis labiau slydo iš paties caro rankų ir perėjo į Petrapilio ir periferijos biurokratų rankas.

Buvęs ilgametis senatorius ir Valstybės tarybos narys Aleksandras Polovcevas (1832-1909) savo dienoraštyje pateikė labai įdomius svarstymus šiuo klausimu (1902 m. data). Jis atkreipė dėmesį į neribotą savo galios piktnaudžiavimą, kaprizingą kišimąsi į valdžios reikalus iš visokių biurokratų ir dvariškių pusės. Dėl to, esą, žmonėms ima trūkti kantrybės ir atsiranda daugiau vietos anarchijai. „Jaunasis caras iš visų šonų girdi, kad tik autokratijoje išsigelbėjimas. Tai gili tiesa, tačiau visiškai klaidingai suprantama. Juk iš tikrųjų tai nėra caro, o tik jo biurokratijos autokratija. Dėl to Rusijos laukia didelės nelaimės." (*A Source Book for Russian History*, III t., p. 698).

Ta Polovcevo biurokratijos kritika šiek tiek primena Vašingtono biurokratų kritiką iš prez. Reagano pusės. Reagano pozicija šiuo atžvilgiu geresnė už caro Nikalojaus II

poziciją, nes jis savo rnkose turi galingus tiesioginio kreipimosi „į liaudį" instrumentus, kurių caras neturėjo.

3. Wittė ir Stolypinas

Iš tų didžiųjų nelaimių, kurias pranašavo senatorius Polovcevas ir kurias nujautė pats caras, Rusiją bandė gelbėti du žymūs valstybininkai: Sergejus Wittė (1849-1915) ir Petras Stolypinas (1862-1911). Nors po Stolypino nužudymo carinė Rusija dar išsilaikė keletą metų, tačiau tuos du vyrus reikia laikyti lyg paskutiniais senojo Rusijos režimo mohikanais. Wittė padėjo pagrindus kapitalistinei sistemai, plėsdamas susisiekimo tinklą ir ugdydamas pramonę, Stolypinas stengėsi visiškai ant naujų pamatų pastatyti Rusijos žemės ūkį. Pats Leninas turėjo pripažinti, kad revoliucijos likimas priklausė nuo Stolypino agrarinės reformos pasisekimo ar nepasisekimo. Be abejo, Leninas ir kiti revoliucininkai darė viską, kad ta reforma nepasisektų.

Prabėgomis verta pastebėti, kad tie abu valstybininkai į valdžios viršūnes atėjo iš periferijos, iš baltiškojo Rusijos imperijos regiono. Wittė buvo olandiškos kilmės Baltijos vokietis, o Stolypinas savo dvarus turėjo Lietuvoje (Kalnaberžėje ir kitur). Jis buvo renkamas Kauno gubernijos bajorų vadu arba maršalka, buvo Gardino ir Saratovo gubernatorius, prieš tapdamas vidaus reikalų ir ministru pirmininku. Abu jie buvo konservatoriai, didžiosios Rusijos patriotai, kurie tačiau labai gerai suprato ir įvertino esminių reformų reikalą. Pirmasis buvo daugiau ar mažiau atsakingas už 1905 m. spalio manifestą, antrasis stengėsi išlaikyti to manifesto dvasią ir tada, kai prieš ją buvo sukilusi visa nacionalistinė didžiarusiškoji dešinė. Abu juos galima laikyti liberalinio kapitalizmo kūrėjais Rusijoje.

Nors sovietiniai istorikai nemėgsta aukštinti carinės Rusijos valstybininkų, ypač iš konservatyviojo sparno, tačiau kalbėdami apie S.J. Wittę ir jie turi pripažinti, kad tai buvo

„nepaprastų gabumų, proto ir kunkuliuojančios energijos žmogus."*(5)* Net akademiniame istorijos vadovėlyje jam atiduodama pagarba, kaip „talentingiausiam XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios valstybės vyrui".*(6)*

Galbūt panašiai jie galėtų atsiliepti ir apie Stolypiną, jeigu šis nebūtų priverstas pakelti revoliucinės opozicijos jam metamą pirštinę ir sudrausti siaučiantį terorizmą, kurio jis pats net du kartus buvo auka. Be to jo pastangos išlaisvinti Rusijos ūkininką iš kaimo bendruomenės jungo per daug jau kryžiavosi su būsima sovietine kolūkių sistema. Stalinas lengvai galėjo pasisavinti grandiozinius Wittės Rusijos supramoninimo planus, bet jam visiškai svetima buvo Stolypino pasiturinčio, savarankiško, nepriklausomo ir laisvo ūkininko idėja. Ne tik savo fizine jėga, bet ir savo dvasinėmis savybėmis ir energija Stolypinas buvo tikras milžinas. Jau matėme, kaip aukštai Stolypiną įvertino britų ambasadorius. Kartu jis buvo vienas simpatiškiausių žmonių, kad net ir jo priešai turėjo sutikti, kad jis buvo „doras, drąsus, teisingas ir visais atžvilgiais garbingas vyras". Taip bent apie jį liudija standartinio veikalo apie ano meto Rusiją autorius anglų kalba D.M. Wallace.

Mums Stolypinas įdomus dar ir tuo, kad kilęs iš Lietuvos jis šiek tiek suprato ir to krašto tautinius reikalus, ypač lietuvių-lenkų konfliktą. Su tuo būtinai prisėjo susidurti tiek renkant atstovus į Valstybės dūmą, tiek plečiant vietinių savivaldybių (zemstvų) teisę. Kaip žinia, senasis 1864 m. savivaldybių (zemstvų) įstatymas nebuvo taikomas pakraštinėms gubernijoms, kur nebuvo aiškios rusų persvaros. 1909 m. svarstant žemietijų (zemstvų) įvedimą Lietuvoje irgi buvo prisibijoma, kad jos nepatektų į lenkų rankas. Tokia baimė visiškai nebuvo be pagrindo. Po 1905 m. spalio manifesto lenkų spauda ir organizacijos išvystė labai gyvą veiklą Lietuvoje. Lenkų mokslų draugija Vilniuje pradėjo veikti pirma negu panaši Lietuvių mokslų draugija. Buvo pavojaus, kad ir mokyklos netaptų lenkiškomis. Stolypinas nemėgo

lenkų dėl to, kad jis juos laikė didesniais šovinistais už lietuvius.*(7)* Kaip dabar įrodinėja Manfredas Hagenas, valstybinis Stolypino nacionalizmas buvo mažiau pavojingas mažoms tautoms negu dešiniųjų didžiarusiškasis nacionalizmas.

4. Stolypino ir Reagano nacionalizmas

Bent vienu atžvilgiu Stolypinas ir Reaganas labai panašūs: jie abu dideli savo krašto patriotai. Nepaisant semantinių skirtumų tarp patriotizmo ir nacionalizmo, vienas dažnai neapseina be kito. Dėl to kas nemėgsta nacionalizmo, skeptiškai žiūri ir į patriotizmą. Iš čia ir garsus Samuelio Johnsono posakis, kad „patriotizmas yra paskutinis kiekvieno niekadėjo prieglobstis." Tačiau tarpais patriotizmas atrodo reikalingas, net būtinas; Stolypinui jis buvo reikalingas apsaugoti Rusiją nuo vidaus revoliucijos; Reaganui — prilaikyti Sovietų Sąjungos veržimąsi į vis naujas valdas. Kaip žinia, Stolypinui skandalingai nepasisekė. Neatrodo, kad tokio pat likimo susilauks ir Reaganas.

Stolypinui dažnai metamas kaltinimas, kad jis buvo kraštutinis rusas nacionalistas. Šiuo atveju dažnai cituojami jo žodžiai, kuriuos jis pasakė II-joje dūmoje 1907 m. Tada jis pirštu rodydamas į labai triukšmingą opoziciją, sakė: „Jie trokšta didelių sukrėtimų, mes norime didelės Rusijos". Didelė Rusija reiškė vieningą ir nedalomą Rusiją. Kas tai buvo ar patriotizmas, ar valstybinis nacionalizmas? Dar taip neseniai Amerikoje nacionalizmas buvo laikomas didžiausia Europos nelaime ir bėda. Daug kas Amerikoje lengviau atsiduso, kai po II-jo pasaulinio karo tokiam nacionalizmui neva buvo padarytas galas. Kas seka visokius „moralinės daugumos", antiabortinius, jaunųjų konservatorių, naujųjų „dešinistų" sąjūdžius, kas stebėjo paskutinę respublikonų konvenciją ir ypač Los Angeles olimpijadą, tas negali abejoti nauja ir galinga patriotine ar nacionalistine banga Amerikoje. Prez. Reaganas beveik kiekvienoje savo kalboje

apeliuoja į tokį patriotizmą ir nacionalizmą. Jau 1976 m. jis meditavo: „I have long believed there was a divine plan that placed this land here to be found by people of a special kind, that we have a rendezvous with destiny".*(8)* Tai jau ne paprastas nacionalizmas, bet greičiau tam tikros išrinktos tautos mesianizmas. Tokio mesianizmo tikslas aiškus — sunaikinti „blogio imperiją". Tai ir būtų jos „pasimatymas su lemtimi".

Vienu atžvilgiu tarp rusiškojo ir amerikietiškojo nacionalizmo yra esminis skirtumas. Jis kyla iš visiškai skirtingos valstybės ir tautos santykių raidos. Rusijoje, kaip ir daugumoje senojo pasaulio valstybių, tauta yra valstybės kūrėja, o ne atvirkščiai. Plėsdama savo ribas Rusija į savo kolonialinę imperiją įjungė daugelį kitų tautų, tačiau vienybės ir galybės pagrindas buvo ir tebėra rusų tauta. Vieningos ir nedalomos Rusijos idėja giliai įleidusi šaknis į žmonių sąmonę, nesvarbu kokio politinio ar ideologinio nusistatymo jie bebūtų. Žinia, kaip smarkiai krito labai populiaraus Gerceno žurnalo *Kolokol* („Varpas") kursas, kai jis 1863-1864 m. pasisakė už Lenkijos nepriklausomybę. Nors tos vieningos ir nedalomos Rusijos trimis pagrindiniais ramsčiais buvo laikoma autokratija, pravoslavija ir tautybė, svarbiausias ramstis buvo rusų tauta. Tai ypač išryškėjo Stolypino laikais, kai ir autokratijos pamatai buvo susvyravę, ir pravoslavija buvo praradusi didelės dalies savo įtakos, ypač rusų inteligentijoje.

Gal dar labiau įsišaknijusi vieningos ir nedalomos Amerikos idėja. Dėl jos net ir kraujo nemažai buvo pralieta. Istorikai įvairiai bando aiškinti, kas tos vieningos ir nedalomos Amrikos pagrindas: laisvės ir laimės siekimas, kurį skelbė Nepriklausomybės deklaracija, jėgų pusiausvyra, į kurią atremta Amerikos konstitucija, arba tiesiog kažkokia aukštesnė jėga, kaip skelbia priesaikos Amerikos vėliavai tekstas. Iš tikrųjų tos vienybės pagrinde yra ne Amerikos tauta, bet pati valstybė. Iš kitų valstybių Amerika ir išsiskiria

tuo, kad čia ne tauta sukūrė valstybę, bet valstybė kuria tautą. Ir tas tautos kūrimas tebevyksta ir šiandien. Užtat Amerika taip didžiuojasi būdama tuo „lydomuoju katilu", kuriame sutirpo gausūs imigrantų milijonai, ispaniškieji pakraščiai, polineziškieji Havajai, įvairios Aliaskos tautelės. Prof. Hayakawa vadina Ameriką „didžiuoju mišiniu, kuriam savo talentus atidavė įvairios lingvistinės ir etninės grupės". Ir visa tai vyksta savanoriškai, be jokios prievartos. Pastaruoju metu tas pat buvęs senatorius Hayakawa veda smarkią agitaciją prieš bilingvizmą ir už anglų kalbos paskelbimą valstybine kalba. Tai būtų bene paskutinis žingsnis į Amerikos tautos formaciją.

Prieš daug sunkesnes problemas atisdūrė Stolypinas, norėdamas išlaikyti „vieningą ir nedalomą Rusiją".

5. Stolypinas ir tautinis klausimas

Būdama kolonialinė valstybė Rusija palyginti mažai tesirūpino įvairių užkariautų tautų pavertimu rusų tauta, ji netapo tuo lydomuoju katilu, kuriuo taip didžiuojasi Amerika. Dėl to palyginti gerai išsilaikė visos, nors ir mažiausios, tautelės ne tik imperijos pakraščiuose, bet kartais ir jos viduryje. Tautų amalgamacijos arba rusifikacijos procesas carinėje Rusijoje vyko labai pamažu, nors ji buvo laikoma, ir visiškai ne be pagrindo, tautų kalėjimu. Kalėjimas kaip tik ir yra tokia vieta, kur žmonės nekeičia nei savo politinių, nei religinių, nei tautinių įsitikinimų. Tokiems pasikeitimams reikalinga laisvė ir gerovė, kurios neturėjo ir pati rusų tauta.*(10)*

Padėtis ėmė radikaliai keistis paskutiniais XIX a. dešimtmečiais ir ypač XX a. pradžioje, kai iš grynai žemės ūkio krašto Rusija ėmė virsti pramonine kapitalistine valstybe, kai kelių ir geležinkelių statyba atidarė vartus vidaus migracijai, kai pagaliau 1905 m. ji išsikovojo beveik visas pilietines ir politines laisves, iš autokratinės monarchi-

jos staiga virsdama parlamentarine monarchija. Nenuostabu, kad kartu su rinkimais į Valstybės dūmą iškilo visiškai naujas tautybių klausimas, su kuriuo gavo susidurti ne tik vyriausybė ir biurokratija, bet ir atskiros politinės partijos, kurios dabar ėmė dygti kaip grybai po lietaus. Apsvarstydamas, ką reiškė Rusijai 1905-tieji metai, Sergejus Wittė savo atsiminimuose rašė, kad dabar smarkiai pakėlė galvas visokie kitakilmiai („inorodcy"), kurie sudarę 35% visų Rusijos gyventojų. Tai, esą, reiškė autonomiją lenkams, lygias teises žydams, o visiems kitiems varžtų atleidimą. O tie varžtai dažnai buvę žiaurūs, nekrikščioniški, o dažnai ir visiškai kvaili (*A Source Book for Russian History*, III t., p. 749). Bene pats kvailiausias toks suvaržymas buvo lietuvių spaudos draudimas, bet apie tai Wittė neprisiminė ir aplamai jis tik labai miglotai įsivaizdavo visų tų „inorodcų" aspiracijas, kaip ir daugumas ano meto rusų.

Kaip ten bebūtų, Stolypino laikais Rusija atsistojo prieš visiškai naują tautybių problemą, kurią ar šiokiu ar kitokiu būdu reikėjo spręsti, nes kitaip ji grėsė vieningai ir nedalomai Rusijai. Dažnai skaitome istorijos vadovėliuose, kad carinė vyriausybė laikė tautas pavergtas, o opozicinės partijos, ypač kairiosios, buvo už jų laisvę ir lygybę. Stolypino laikais istorinė realybė buvo visiškai kitokia. Visų pirma nebuvo vieningos opozicijos, ypač tautybių klausimu. Ji buvo suskilusi į dvi priešiškas stovyklas: kraštutinę dešinę ir visas kitas politines partijas. Išskyrus kraštutiniuosius konservatorius visos kitos partijos vengė aiškiau pasisakyti tautiniu klausimu. Jau nuo 1905 m. kraštutinėje dešinėje veikė Rusų tautos sąjunga (Sojuz russkogo naroda), atstovaujanti didžiarusiškąjį nacionalizmą. Ji reiškėsi ir keliais kitais vardais: Mykolo Archangelo, Visarusiškąja sąjunga, arba tiesiog juodašimčiais. Visi jie atvirai skelbė rusų tautos pranašumą prieš visas kitas tautas, pasiremdami neva gamtiniais ir istoriniais argumentais. „Pati gamta iškėlė rusų giminę, kaip stipriausią ir gabiausią tarp visų kitų giminių.

Pati istorija įrodė, kad mažosios giminės negali su mumis lygintis. Sakykite, kokia čia gudrybė eiti prieš gamtą ir istoriją". Kitos tautos turėtų tik didžiuotis, galėdamos priklausyti Rusijos imperijai ir tapti rusais.*(11)* Taigi tų kraštutinių nacionalistų galvose, sąmoningai ar nesąmoningai, buvo kilusios Rusijos kaip „lydomojo katilo" idėjos.

Daug kas norėtų šias didžiarusiškojo nacionalizmo pažiūras primesti ir Stolypinui.*(12)* Istoriniai faktai to nepatvirtina. Tiesa, Stolypinas nesuspėjo pasirodyti su savo tautybių klausimo sprendimo programa, tačiau jo siūlymas įvesti savivaldybių teisę (zemstvas) šešiose vakarinėse gubernijose kaip tik liudijo, kad jis nebuvo už visų tautybių suliejimą į vieną didžiarusių tautą. Įdomu, kad IV-joje dūmoje svarstant tą savivaldybių įstatymo projektą didžiausia opozicija atėjo iš kraštutinės dešinės. Mykolo Archangelo sąjungos lyderis, garsusis oratorius Vladimiras Puriškevičius (1870-1920) labai piktai kritikavo Stolypino projektą. Tarp kita ko jis pareiškė, kad „ministro pirmininko nacionalizmas veda ne į tautybių asimiliaciją ir sutirpimą rusų kultūroje, bet į jų (tautinį) apsisprendimą ir atskirumą". Bandymą suteikti atskiroms tautybėms savivaldybės teisę jis tiesiog prilygino gamtininkų pastangoms apsaugoti gresiančias išnykti gyvūnų rūšis, ir dėl to tokį nacionalizmą pavadino zoologiniu nacionalizmu. Girdi, jeigu taip rusai seniau būtų elgęsis, tai Puškinas būtų pasilikęs abisinu, Lermontovas — škotu, o Chomiakovas ir Aksakovas — totoriais (cit. M. Hageno straipsnyje *Journal of Baltic Studies,* vol. XV, Nr. 213, 1984, p. 153-4).

Taigi tautiniu klausimu Stolypinas ne tik nenuėjo su kraštutine dešine, bet užsitarnavo jos baisiausios kritikos. Užtat gal ir turi pagrindo spėjimas, kad prie Stolypino nužudymo prikišo savo nagus ir juodašimčiai dešinieji. Kiekvienu atveju jie visiškai neliūdėjo dėl Stolypino mirties.

Įdomu, kaip tautybių klausimu pasisakė kitos politinės partijos, kurios istoriniuose vadovėliuose dažnai pavaizduo-

jamos kaip neva stovėjusios už tautų lygybę ir laisvę. Kaip jau minėjome, jos vengė aiškiau šiuo klausimu pasisakyti, lyg bijodamos iššaukti vilką iš miško ir pastatyti į pavojų vieningos ir nedalomos Rusijos idėją. Tiktai darbiečiai (trudovikai), kuriems priklausė ir kurį laiką buvo jų lyderis advokatas Andrius Bulota, ir labai negausi Petro Struvės (1870-1944) vadovaujama liberalų grupė su žurnalu *Osvoboždenie (Išsilaisvinimas)* aiškiau pasisakė už politinę autonomiją ir įvairių tautų laisvo apsisprendimo teisę. Jiems artimi konstituciniai demokratai („kadetai") labai gražiai kalbėjo apie piliečių teises ir visų tautų lygybę. Jų ideologas žinomas istorikas Povilas Miliukovas (1859-1943) puolė didžiarusiškąjį nacionalizmą, kraštutinių dešiniųjų tautinę politiką vadindamas „asirijine politika", tačiau tautybių klausimu toliau kaip kultūrinė autonomija nėjo. Net ir Lenkijai jie nenorėjo pripažinti nepriklausomybės.

Apie carinę Rusiją kaip tautų kalėjimą garsiausiai šūkavo socialdemokratai (esdekai) ir socialistai revoliucininkai (eserai), tačiau jiems revoliucija labiau rūpėjo negu tautybių klausimas. Nors mūsų istorikai tiesiog iš kailio neriasi, norėdami „įrodyti" tariamus Lenino ryšius su Lietuva ir susekti visus *Iskros* takus ir takelius per Lietuvą, tačiau nei pati *Iskra* nei jos ideologas tuo metu dar neturėjo nei mažiausio supratimo, kas buvo toji lietuvių tauta. Pavyzdžiui, kalbėdamas apie monopolistinį Rusijos imperializmą ir pavergtų kraštų ekonominį išnaudojimą, tarp tokių kraštų jis išvardina „Suomiją, Lenkiją, Kuršą, Ukrainą, Chivą, Bucaharą, Estija ir kitas nedidžiarusiškas sritis", visiškai pamiršdamas Lietuvą, Latviją, Gudiją. Dar mažiau tautybių klausimas buvo aktualus eserams, kurie tesirūpino teroristine taktika, kaip svarbiausia savo revoliucinės veiklos dalimi.

Jeigu reikėtų atsakyti į klausimą, kuri iš tų Rusijos politinių grupių labiausiai priartėjo prie dabartinio amerikietiškojo nacionalizmo, neabejotinai reikėtų atsakyti — kraštutinė dešinė. Tas pat didžiavimasis savo išskirtina

padėtimi kitų tautų tarpe, tas pats įsitikinimas, kad kiekvienas kitakilmis („etninė grupė") turėtų jaustis laimingas, galėdamas priklausyti Rusijos imperijai, tas pats tikėjimas Rusijos praeitimi ir jos mesianistiniu vaidmeniu („rendezvous with destiny"), tas pat troškimas pasidaryti tuo didžiuoju mišiniu („the great mix"), kuriame sutirptų visos kitos tautinės aspiracijos ir kultūros. Nors, kaip minėjome, visoms politinėms partijoms buvo brangi vieningos ir nedalomos Rusijos idėja, tačiau tik kraštutiniai dešinieji buvo konsekventiški rusifikacijos ir visų kitų tautybių suliedinimo į vieną rusų tautą vykdytojai. Stolypino nacionalizmas, kurį Manfredas Hagenas vadina valstybiniu nacionalizmu („Staatsnationalismus"), taip toli nesiekė. Norėdamas išlaikyti „vieningą ir nedalomą Rusiją", jis nesiekė sulydyti visas Rusijos imperijos tautas į vieną didžiarusiškąjį lydinį. Turint galvoje kaip smarkiai reiškėsi įvairūs tautiniai sąjūdžiai ano meto Rusijoje, negalima buvo nei svajoti apie tokį suliejimą. Bandymas pravesti savivaldybių (zemstvų) įstatymą šešiose vakarinėse gubernijose kaip tik liudijo, kad Stolypinas buvo toli nuo didžiarusiškojo nacionalizmo. Tam įstatymui pasipriešino dešinysis III-sios dūmos ir valstybės tarybos sparnas, reikalaudamas Stolypino pašalinimo iš ministro pirmininko posto.

6. Paskubomis į laisvę

Kai mažos valstybės kartais pasikarščiuoja ir metasi į visokias politines avantiūras, gal ir nėra labai juokinga. Didžiųjų pulsas paprastai muša daug lėčiau. „Paskubėsi, žmones prajuokinsi", sako rusų patarlė. Tačiau to šaltumo ir kantrybės kartais ir didiesiems pritrūksta. Atrodo, to labai trūko ano meto Rusijos opozicijai. Jau mūsų minėtas Sir Donald Mackenzie Wallace daug tikėjosi ir laukė iš Rusijos reformų. Viename pasikalbėjime su kadetų partijos lyderiu Valstybės dūmoje jis pareiškė įsitikinimą, kad po aštuonerių ar dešimties metų Rusija galės susilaukti panašios parlamentarinės sistemos kaip Didžioji Britanija.

— Aštuonerius ar dešimt metų? Mes negalime taip ilgai laukti.

— Je, — atsakiau, — jūs geriau žinote. Mes Anglijoje laukėme keletą šimtmečių. . .

O kadetai toli gražu nebuvo ekstremistinė partija. Nenorėjo tada laukti aštuonerių ar dešimties metų tos parlamentarinės monarchijos, prisėjo laukti daug ilgiau. Ir to laukimo dar galo nematyti.

Šalia tokių karštakošių daugumos dar buvo vienas kitas retapėdis konservatorius. Tarp gausių Nikalojaus II mokytojų buvo ir žinomas teisininkas, Šventojo sinodo ilgametis oberprokuroras Pobedonoscevas, kuris aplamai nemėgo nieko, kas tik kvepėjo Vakarais. Ypač jis nemėgo parlamento, to, anot jo, „didžiojo mūsų amžiaus melo" (turėtų būti „melagio"). O visiškai netrukus, dar prie to paties Pobedonoscevo gyvos galvos, Rusija tokį parlamentą jau turėjo, kuris vadinosi Valstybės dūma, o kurį ano meto lietuviškoji spauda vadino „ciesorystės seimu". Visa tai atsitiko taip staiga, kad žmonės nei susigaudyti nesuspėjo.

Savo 1905 m. Spalio manifestu Nikalojus II pažadėjo maždaug viską, ko tik opozicijos širdis troško ir dėl ko kitos demokratinės valstybės kovojo šimtmečiais: asmens neliečiamybę, sąžinės, žodžio, susirinkimų ir draugijų laisvę. Žadėjo net visuotinę rinkimų teisę, kurios tada dar neturėjo nei viena demokratinė valstybė, o Amerikoje tokia teisė ėmė galioti tik 1965 m. Tačiau dūmai toli gražu to nepakako. Ji reikalavo mirties bausmės panaikinimo, visuotino ir neapmokamo švietimo, autonomijos visoms Rusijos tautoms, žemės valstiečiams, teisingo mokesčių paskirstymo, vietinės savivaldybės ir visuotinos amnestijos. Ir viso to iš karto ir nieko nelaukiant, tučtuojau.

Aišku, kad po tokių ultimatyvinių dūmos reikalavimų ir po paaštrėjusių neramumų kaime ir mieste, vyriausybei nieko kito nebeliko, kaip išvaikyti tokią dūmą. Ironiškai skambėjo caro manifestas paleidžiantis dūmą (1906.7.9 d.), kuriame jis

kreipėsi į savo pavaldinius, kaip „tėvas į vaikus". Tuo tarpu nemaža dalis dūmos atstovų jau sekančią dieną susimetė Suomijos Vyborge ir paskelbė savo manifestą, ragindami žmones neduoti nei vienos kapeikos iždui ir nei vieno kareivio armijai. Tai jau buvo nebe opozicijos balsas, bet atviras raginimas neklausyti valdžios, atviras kvietimas į sukilimą. Sakoma, kad to manifesto autorius buvo ne koks esdekas ar eseras, bet nuosaikiųjų kadetų lyderis Miliukovas. Įdomu, kad už tokį aiškiai priešvalstybinį aktą Vyborgo manifesto signatarai tebuvo nubausti trimis mėnesiais kalėjimo. Net ir mūsų Steponas Kairys, buvęs II-sios dūmos lietuviškosios socialdemokratinės grupės sekretorius, to teismo nuosprendžio negalėjo kitaip pavadinti, kaip „tėviška bausme". Tarp kita ko, mūsiškis J. Kubilius pasinaudojo to teismo proga ir gana plačiai iškėlė Rusijos vyriausybės skriaudas lietuvių tautai. Taip demokratiškas buvo to laiko Rusijos teismas.

Negeriau vyriausybei sekėsi ir su II-ja dūma, kuri rodė dar mažiau kantrybės ir santūrumo. Mat, jos rinkimuose dabar dalyvavo ir abi revoliucinės partijos: eserai ir esdekai. Leninas pats prisipažino, kad I-sios dūmos boikotavimas buvusi klaida. II-je dūmoje kairiosios grupės turėjo daugumą: 316 atstovus iš 518 narių.

Po I-sios dūmos fiasco daug kas valdžios sluoksniuose buvo iš viso nusistatę prieš dūmą. Linko į tą pusę ir Nikalojus II. Tačiau Stolypinas sutiko būti ministru pirmininku tiktai su sąlyga, jeigu bus paskelbti nauji rinkimai į dūmą, kaip to reikalavo Spalio manifestas. Jis buvo linkęs į nuolaidas ir rimtas reformas, ypač kas lietė valstiečių, darbininkų ir švietimo reikalus. Kraštutinei kairei to nepakako; ji aiškiai siekė monarchijos panaikinimo ir socialistinės sistemos įvedimo. Stolypino nuomone, vyriausybei nebeliko nieko kito, kaip abdikuoti ir duoti laisvas rankas revoliucijai, arba ginti valstybę ir jos integralumą.

7. Keletas žodžių apie terorizmą

Vertindamas pirmųjų dviejų dūmų darbą vienas iš kadetų partijos lyderių, paskutinių trijų dūmų atstovas Vosylius Maklakovas (1870-1957) teisingai palygino jas greičiau su revoliucinės 1789 m. Prancūzijos Assemblée Nationale negu su normaliu legislatyviniu organu, kokios jos iš tikrųjų turėjo būti. Anas prancūzų Tautos susirinkimas nei iš tolo neprilygo pirmųjų dviejų dūmų revoliucingumui. Žinoma, perdėjo caro rūmų generolas suomis Vladimiras Fredericksas, sakydamas apie dūmos atstovus, kad tai buvusi „kriminalistų gauja, laukianti tik ženklo griebti ministrams už gerklės". Tačiau ir visados šaltam Stolypinui atrodė, kad kai kurie I-sios dūmos atstovai galėjo turėti bombą užantėje. Mes tik šiandien, stebėdami Vidurinių Rytų padėtį, imame geriau įsivaizduoti, kaip terorizmas gali pasidaryti politinės kovos ginklu. Rusija panašią situaciją išgyveno paskutiniais XIX a. dešimtmečiais ir XX a. pradžioje. Vien tik 1906 m., taigi pirmaisiais Stolypino valdymo metais, politinio terorizmo aukomis tapo 768 užmušti ir 820 sužeisti. Ir tomis aukomis buvo ne kokie eiliniai piliečiai, kaip dabar Viduriniuose Rytuose, bet ministrai, policijos viršininkai, generolai ir admirolai, guvernatoriai ir vicegubernatoriai. Nuostabu dar ir tai, kad viešoji opinija ne retai būdavo teroristų, o ne jų aukų pusėje, laikydama juos idealistais, kovojančiais su nekenčiama administracija. Veros Zasulič išteisinimas prisiekusiųjų teisme ilgai buvo prisimenamas. Prie to prisidėjo ir tų terorizmo aukų dažnai ne labai aukšta reputacija. Blogai, kai žmonės ima garbinti savo vyriausybę, bet ne labai gerai, kai jie jos ima baisiai neapkęsti.

Be abejo, reikia laikyti grynu atsitiktinumu, kad ministro pirmininko Stolypino ir prez. Reagano valdymo pradžia buvo paženklinta teroristiniu aktu. Vos Stolypinui tapus Rusijos vyriausybės galva labai galinga bomba smarkiai apgriovė jo rezidenciją Petrapilio priemiestyje, užmušdama

25 asmenis ir tiek pat sužeisdama. Tarp sužeistųjų buvo ir Stolypino vaikai (sūnus ir duktė). Vos porai mėnesių praslinkus po inauguracijos teroristo kulka sunkiai sužeidė prez. Reaganą ir keletą jo palydovų. Neatrodo, kad pasikėsinimas prieš Reaganą turėjo kokių nors politinių implikacijų, tačiau aplamai terorizmas pasidarė gana svarbi Amerikos vidaus ir tarptautinė problema. Amerikos Aukščiausiojo teismo pirmininkas pripažįsta, kad „teroras siaučia Amerikos miestuose". Prez. Reaganas laiko terorizmą mūsų laikų „civilizacijos rykšte".

Reaganas dažnai kaltinamas, kad jis nieko nedaro kovoje su tarptautiniu terorizmu, tuo tarpu labai daug kas tada, o beveik visi Rusijos istorijos vadovėliai dar ir šiandien kaltina Stolypiną, kad jis neva per žiauriai bandė susidoroti su visokiais revoliucininkais, kurie net nevadinami teroristais. Daug kam užkliuvo ne tik vakarietiškos Stolypino politinės idėjos, bet ir jo vakarietiška galvosena. Net ir jo kaklaraiščiai buvo lyginami su kartuvių virvėmis, ant kurių buvo kariami „nekalti" žmonijos geradariai.

Kas iš tikrųjų dėjosi ano meto Rusijoje, gana vaizdingai nupasakojo pats Stolypinas II-joje dūmoje (1907.3.6 d.): „Nereikia pamiršti, kad kai kelios mylios nuo Imperatoriaus rezidencijos Kronštatas ima maištauti, kai Sveaborgas ruošiasi valstybės išdavimui, kai Baltijos rajonas liepsnoja, kai revoliucijos banga eina per Lenkiją ir Kaukazą, kai visas darbas sustoja pietiniame pramonės rajone, kai valstiečių maištai plečiasi, kai visur ima įsiviešpatauti baimė ir teroras, ką turi daryti vyriausybė?". Daug kas norėtų, kad vyriausybė pakeltų aukštyn rankas ir kapituliuotų. Stolypinas manė, kad valdžios pareiga buvo ginti valstybės interesus ir jos integralumą. Todėl jo opozicija neišgąsdino.

Kovai su terorizmu jau truputį anksčiau (1906.8.19 d.) buvo įvesti karo lauko teismai, kurie labai greitai sprendė teroristines bylas ir vykdė jų nuosprendžius. Per visą tų teismų veikimo laiką (8 mėnesius), jie pasmerkė ir įvykdė

mirties bausmę 683 teroristams. Iš viso 1905-1909 m. laikotarpyje teroristai nužudė 2691 ir sužeidė 3222 asmenis, taigi iš viso 5913. Per tą patį laikotarpį mirties bausmė buvo įvykdyta 2390 asmenims.*(13)* Tie baisūs skaičiai vis dėlto vargu pateisina akademinės TSRS istorijos autorių teiginį, kad Stolypinas vedė „kruvino teroro ir provokacijos" politiką.*(14)* Ką tada reikėtų pasakyti apie kai kurias vėlesnes ir mūsų laikų valdžias?

8. Reagano revoliucija — Stolypino agrarinė reforma

Abi būdamos palyginti jaunos ir periferinės valstybės, Rusija ir Amerika skolinosi didžiąsias politines ir ekonomines idėjas iš Vakarų Europos, dažnai ne visiškai teisingai jas suprasdamos, o kartais ir visiškai jas iškreipdamos. Istorikas M.T. Florinsky pastebėjo, kad svetimos idėjos, persodintos į rusų žemę, „neišvengiamai pasidavė transformacijai, o kartais net deformacijai".*(15)* Panašus „palinkimas į sujauktą terminologiją" pastebimas ir Amerikoje.*(16)* Tokios rūšies reiškiniu turbūt reikia laikyti ir prez. Reagano dažnai kartojamus žodžius apie II-ją Amerikos revoliuciją, ar tai kalbant aplamai apie savo administraciją, ar norint įpiršti mokesčių reformos projektą. Jo ideologai bando įrodinėti, kad revoliucija nebūtinai turėtų reikšti kažką pažangaus, kažkokį didelį žingsnį į priekį. Revoliucija galėtų reikšti ir žingsnį atgal, žinoma, jeigu tas žingsnis pakankamai didelis ir reikšmingas. Jie tokiu žingsniu norėtų laikyti grįžimą į tuos pagrindus („back to basics"), ant kurių neva ir buvo pastatyta visa Amerikos pažanga ir gerovė. Žinoma, galima būtų ginčytis, ar pasisakymas prieš abortus, arba bandymas grąžinti į mokyklas biblijinį pasaulio sutvėrimo aiškinimą yra jau toks reikšmingas žingsnis, kurį net galima būtų pavadinti revoliucija. Kažin ar ir mokesčių sistemos suprastinimas yra tokia revoliucija.

Ypač didelę transformaciją ar net deformaciją pergyveno liberalizmas, persodintas į Rusijos ir Amerikos žemę. Be

abejo, nebuvo vienareikšmis liberalizmas nei Vakarų Europoje, tačiau jo pagrindinė sąvoka buvo laisvė. Išlaisvinti žmogų iš religinių, politinių ir ekonominių varžtų buvo pagrindinė liberalizmo pastanga. Tuo tarpu Amerikoje ir ypač Rusijoje šalia laisvės prie liberalizmo buvo prikabinta lygybės idėja. Įsirašiusi į savo Nepriklausomybės deklaraciją „savaime suprantamą" tiesą, kad „visi vyrai yra sutverti lygūs", Amerika ne tik nekvestionavo šios labai abejotinos tiesos (o kaip su moterimis!), bet ir nenorėjo pripažinti, kad tarp laisvės ir lygybės yra esminis vidinis prieštaravimas, kad siekiant lygybės reikia atsisakyti laisvės. Tai ypač išryškėjo po II-ojo pasaulinio karo, kai prasidėjo visokie lyginimai: juodų ir baltų, vyrų ir moterų, tėvų ir vaikų, mokytojų ir mokinių, sveikų ir ligonių, nekaltų ir prasikaltėlių ir t.t. ir t.t.

Demagogiškai lygybės idėja labai lengvai užkrečiama, tačiau praktiškai visiškai neįmanoma įgyvendinti, nes iš tikrųjų visi žmonės *nėra* sutverti lygūs. Kaip tik ant tokio nelygybės pagrindo, arba ant „grubaus individualizmo" („rugged individualism") ir susižiedė amerikietiškasis kapitalizmas, kuriuo taip didžiuojasi naujieji „dešinistai" ir pats Reaganas. Jiems vis dar bando, kol kas baisiai neefektyviai, priešintis kairieji Amerikos liberalai, kalbėdami apie egalitarinę arba vadinamą ekonominę demokratiją. Be abejo, čia ne be įtakos ir Sovietų Sąjunga, kuri bent teoretiškai manosi įgyvendinusi didesnę klasių ir žmonių lygybę. Svarbiausia dar vis tebėra daugelyje įsitikinimas, kad trūks-plyš reikia surasti koks nors sugyvenimas (modus vivendi) tarp Amerikos ir Sovietų Sąjungos, o jis galimas tik abiem superimperijoms supanašėjant. Net toks įžvalgus istorikas, kaip A. J. Toynbee (1889-1975) ėmė pranašauti, kad Amerikos ir Sovietų Sąjungos supanašėjime yra vienintelis žmonijos išsigelbėjimas.

Prieš tokį „išsigimusį ir deformuotą liberalizmą" („perverse and distorted liberalism") ir stojosi piestu visokie dešinieji tradicionalistai, jaunieji konservatoriai, reaganinin-

kai su savo tikėjimu ir pasitikėjimu Amerika („faith in America"). Kapitalizmui, kuris dar taip neseniai buvo laikomas beveik keiksmažodžiu, dabar imama šaukti net du ar tris kartus valio (Irving Kristol *Two Cheers for Capitalism*), kalbama apie didžiųjų korporacijų teologiją (Michael Novak). Nereikia daug dėmesio kreipti į silpną ir valdžios pagalbos reikalingą, bet į stiprų ir pilną iniciatyvos, kurį tik išvaduok iš visokių valdžios suvaržymų („the jungle of regulations") ir jis kaip mat vėl pastatys Ameriką ant kojų. O tada savaime pranyks visokie skurdeivos ir elgetos, beraščiai ir gatvės liaudis bei kiti tinginiai. „Biednieji nenori turtų pasidalinimo, jie tik nori progos pasidaryti turtingais", skelbia New Yorko kongresmanas Jack Kemp. Žinoma, kas prisimena, kaip mielai visokie biednieji ir ne visiškai biedni pasinaudojo proga plėšti krautuves ir parduotuves po Kingo nužudymo, tas truputį skeptiškesnis. „Nėra jokių ribų augimui", skelbia tas pats Kemp. Taip galvoja visi, kurie tiki Amerika, taip galvoja jos „moralinė dauguma", taip galvoja visi „nesugadintieji" („grass-roots America"). Panašiai galvoja prez. Reaganas.

Ar galima visa tai pavadinti revoliucija? Kažin? Ypač kai pagalvoji, kad visas tas tikėjimas ir pasitikėjimas Amerika ir visas tas „evangelizuojantis kapitalizmas" („„Evangelizing capitalism") kyla ne tiek iš pačios Amerikos gelmių, ne tiek iš pasipiktinimo „išgverusiu liberalizmu" („perverse liberalism") ir Vašingtono biurokratija, kiek iš Vietnamo, Teherano, tarptautinio terorizmo ir ypač iš Nikaragvos, į kurią jau neva kelianti koją Sovietų Sąjunga. Jau nuo Katono Senojo laikų visi gerai žino, kad lengviausia pažadinti patriotizmą ir nacionalizmą, kai priešas pasirodo ties Romos vartais („Hannibal ante portas"). Ir Katonas skelbė grįžimą į senąsias Romos vertybes, ir tikėjimą ir pasitikėjimą Roma. Ir Katonas matė Kartaginoje „pikto imperiją", kurią reikia būtinai sunaikinti („Carthago delenda est"). Ir Kartagina buvo sunaikinta. Bet Katonas tai nevadina revoliucija.

O kaip su Stolypinu ir jo agrarine reforma? Sunku mums kartais net įsivaizduoti, kokia tai milžiniška buvo problema, nuo kurios vienokio ar kitokio sprendimo galėjo priklausyti ne tik Rusijos, bet ir viso pasaulio ateitis. Stolypinas nesitikėjo jos išspręsti, jis tik norėjo bent šiek tiek priartinti jos sprendimą. Ne dėl savo kaltės suklupo Stolypinas, suklupo Rusija, ir pasaulis dar ir šiandien tebelaukia jos sprendimo.

Tik tokio kalibro ir tokios politinės išminties vyrai, kaip Petras Stolypinas ir Sergejus Wittė galėjo suprasti visą tos problemos apimtį. Savo atsiminimuose apie 1905-tuosius metus Wittė rašė: „Aš laikau ir visados laikydavau Rusiją pačia demokratiškiausia valstybe tarp visų Vakarų Europos valstybių, tačiau demokratiška savotiška prasme. Galbūt būtų tiksliau pasakyti: valstiečių valstybė, nes jos esmė, visos Rusijos žemės ateitis, visa Rusijos istorija susijusi, jeigu ne vien tiktai, tai svarbiausia su valstiečių reikalais, gyvenimu ir kultūra. Ir jeigu, neatsižvelgiant į šiuos baisius laikus, kuriuose gyvename, aš tebesu įsitikinęs, kad Rusijos laukia didelė ateitis, kad nepaisant visų nelaimių, kurios ją (dabar) apsėdo ir kurios, deja, jos laukia ateityje, Rusija vėl iškils, persitransformavusi ir didelė, aš tuo tikiu kaip tik dėl to, kad aš tikiu Rusijos valstiečiais, jų pasauline reikšme mūsų planetos likimuose" (*A Source Book for Russian History*, III, 1972, p. 749). Keistoka skaityti tuos žodžius žmogaus, kuris padėjo pagrindus Rusijos pramonei, galima sakyti, išvedė Rusiją iš grynai agrarinės pusiaufeodalinės į pusėtinai modernišką kapitalistinę valstybę, žymiai prisidėjo prie konstitucinės monarchijos sukūrimo.

Be abejo, dar geriau suprato valstiečių reikalus Petras Stolypinas, pats būdamas ūkininkas ir turėjęs progos stebėti gana sėkmingą žemės ūkio raidą Lietuvoje po baudžiavos panaikinimo. Jis taip apibūdino II-joje dūmoje savo vyriausybės politiką šiuo klausimu: „Vyriausybės tikslas labai aiškus: ji nori turėti prieš akis turtingą ir klestintį

valstietį, nes pasisekimas visados žengia kartu su šviesa ir tikrąja laisve. Tačiau einant prie šio tikslo būtina, kad sumanus ir darbštus Rusijos valstietis, toji Rusijos žemės druska, galėtų nusikratyti tomis kliūtimis ir gyvenimo sąlygomis, kurios jį dabar yra apsėdusios". O tokia didžiausia kliūtis, Stolypino nuomone, ir buvo tai, kad valstietis nebuvo visiškas savo žemės šeimininkas ir negalėjo laisvai naudotis savo darbo vaisiais.

Kaip žinia, baudžiava Rusijoje buvo panaikinta net anksčiau, negu Lietuvoje, tačiau ir po baudžiavos panaikinimo Rusijos valstietis nepasidarė pilnateisis savo dirbamos žemės savininkas. Jis turėjo skaitytis su kaimo bendruomene ir su savo šeima. Stolypino agrarinės reformos kvintesencija ir buvo ta, kad jis norėjo „išlaisvinti 90 milijonų valstiečių iš bendruomenės vergijos ir šeimyninės nuosavybės jungo". Taip jis kalbėjo II-joje, jau daug sau palankesnėje dūmoje. Tai toli gražu nebuvo lengvas uždavinys; daug kam, ne tik dešiniesiems konservatoriams, kaimo bendruomenė („mir") buvo lyg kokia šventoji karvė, kurios nevalia buvo liesti, nors daug kas ir matė, kad toji bendruomenė buvo labai galingas žemės ūkio pažangos stabdis. Nereikia pamiršti, kad rusų kalboje žodis „mir" reiškia ir kaimo bendruomenę, ir taiką, ir dar pasaulį. Suardysi kaimo bendruomenę, prarasi taiką ir ramybę pasaulyje. Stolypinui pasisekė šiek tiek aplaužyti tai šventajai karvei ragus, bet ne visiškai sunaikinti. Ji vėl su visomis savo pasekmėmis atsigavo Stalino laikais kolūkių ir tarybinių ūkių pavidalu ir tebestabdo Sovietų Sąjungos žemės ūkio pažangą dar ir šiandien.

Rusijos liberalai, plačiausia šio žodžio prasme, išėjo su visiškai kitokiu agrarinės problemos sprendimu. Suplakdami laisvės ir lygybės idėjas į viena, jie pasirodė su labai skambiu žemės ir laisvės šūkiu, kurį neva sugalvojęs Londone sėdintis garsiojo *Kolokol* redaktorius Aleksandras Gercenas (1812-1870). Tas šūkis, lyg koks prerijų gaisras, uždegė visą Rusiją*(17)* Kaip populiari buvo žemės ir laisvės idėja mūsų

aprašomu metu geriausias liudininkas gali būti minėtas Vyborgo manifestas, kurį paskelbė nemaža dalis (apie 180) I-osios dūmos narių, kurie po jos išvaikymo atsidūrė Suomijoje. Kreipdamiesi į Rusijos liaudį! (kas tik tada nesikreipė į tą Rusijos liaudį!), jie sakė, kad jie tos liaudies ir buvo išrinkti užgarantuoti jai žemę ir laisvę. Dėl tos laisvės tas manifestas nedaug tegalėjo pasakyti, tačiau dėl žemės jis buvo labai iškalbus: darbo valstiečiai turi būti apdovanoti žeme, kuri turi būti atimta iš valstybinių, karališkų, vyriausybinių, vienuolynų ir bažnyčių valdų ir iš privačių dvarininkų. Keista, kad tokio radikalaus manifesto autorius buvo P. Miliukovas, gana nuosaikios kadetų partijos lyderis. Atrodo, ir nuosaikieji tada negalėjo susilaikyti nuo radikalių pozicijų.*(18)*

Stolypino laikais tik maždaug 47% žemės priklausė valstiečiams, 40% — valstybei ir bažnyčiai, ir 13% — privatiems dvarininkams. Tad buvo iš ko žemę atimti ir buvo ją kam duoti. Augant gyventojų skaičiui bendruomeniniai žemės sklypai vis mažėjo ir vis daugiau valstiečių tapo mažažemiais ir bežemiais. Tačiau Stolypinas nebuvo tokios radikalios žemės reformos šalininkas, ragindamas nepasiduoti iliuzijai, kad tokiu „magišku vaistu" bus galima išgydyti visas žemės ūkio ligas. Jis pripažino, kad gal ir reikės nusavinti dalį žemės, bet toks nusavinimas turėtų būti ne kiekybinis bet kokybinis, taigi daromas tik ten, kur jis būtinai reikalingas. Jis įspėjo, kad dalinant žemę biedniesiems nebūtų sukurta nauja skurdžių klasė. Čia jis prisiminė ir Krylovo pasakėčią apie Triškos sermėgą. Triška bandė karpydamas savo sermėgos skvernus lopyti jos alkūnes. Be abejo, iš to nieko neišėjo. Taip gali atsitikti ir su liberalų siūloma žemės reforma.

Lygybės idėjos apsėsti liberaliniai Stolypino agrarinės reformos priešininkai dūmoje ir už jos ribų nuogąstavo, kad panaikinus bendruomeninę žemės nuosavybę atsiras dar didesni skirtumai tarp valstiečių: vieni labai praturtės, kiti —

nubiednės. Stolypinas sutiko, kad kaimo bendruomenės padėjo išlaikyti tarp valstiečių tam tikrą lygybę, bet toji lygybė buvusi orientuota į patį žemiausią vardiklį. „Tinginys negali būti sulygintas su darbščiuoju, kaip bukaprotis negali būti sulygintas su sumaniuoju", kalbėjo Stolypinas dar II-joje dūmoje. Esą, žemės išdalinimas, kurį siūlė liberalinė opozicija, neatneš nei vienos javų varpos daugiau, jeigu nebus sudarytos sąlygos geram ir sumaniam ūkininkui pasireikšti. O to bus galima pasiekti tik panaikinus bendruomeninę žemės nuosavybę. Radikalioji II-oji dūma apie tai nei girdėti nenorėjo. Aplamai jai, ypač jos kraštutinei kairei, kuri joje beveik dominavo, ne reformos, o revoliucija terūpėjo.

Tik išvaikius II-ąją dūmą, pakeitus rinkimų įstatymą (1907.VI. 3 d.) ir išsirinkus daug konservatyvesnę III-ją dūmą (socialistai ją vadino ponų arba liokajų dūma) Stolypino vyriausybė galėjo rimčiau eiti prie žemės reformos. Tačiau bendruomeninės ir šeimyninės nuosavybės tradicija buvo tokia stipri, kad ir dabar Stolypinui reikėjo nugalėti kliūtis ir iš kairės, ir ypač iš dešinės. Vienas Jekaterinoslavo (dabar Dneipropetrovsko) gubernijos atstovas aiškino kad atidavus žemę į privačias rankas rusų valstietis, kuris seniau pragerdavo tik nugyventus ir nereikalingus daiktus, dabar pragers ir savo žemę (plojimai iš kairės ir iš dešinės), pragers ir savo vaikus ir vaikų vaikus, pragers ir savo tėvynę. Į tokias ir panašias kalbas atsakė Stolypinas 1908.XII.5 d. Istorijos vadovėliuose dažnai cituojami tos kalbos žodžiai, kad reikia statyti kortą ant tvirto ir stipraus. Tą kalbą skaitant man ir kilo mintis bandyti pravesti paralelę tarp Stolypino Rusijos ir Reagano Amerikos. Amerikos kapitalizmas visados savo kortą statė ant tvirto ir stipraus („rugged individualism"). Tik paskutinių kelių dešimtmečių metu buvo nukrypta nuo tos tradicijos, imant „per daug" rūpintis visokiais „silpnaisiais" ir „nuskriaustaisiais". Reaganas vėl grįžo į aną senąją

tradiciją, manydamas, kad tokia esanti ir visos sveikosios („grass-roots") Amerikos galvosena.

Anoje savo istorinėje kalboje Stolypinas tvirtino „kad bendruosius įstatymus leidžiant negalima remtis išimtinais ir nenormaliais kazusais. Mes turime turėti prieš akis sveikuosius ir stipriuosius, o ne girtuoklius ir silpnuosius, aiškino Stolypinas. Ir 1906 m. lapkričio 9 d. įstatymas, kuris pirmą kartą leido valstiečiams išstoti iš kaimo bendruomenės ir kurti savo individualų ūkį, žiūrėjo ne į biednų ir silpnų, bet į tvirtų ir stiprių interesus. „Tokių stiprių žmonių Rusijoje dauguma", tvirtino Stolypinas. Ne kitaip galvoja ir mūsų „moralinės daugumos" šalininkai ir visi Amerikos antiliberalai, tariami patriotai ir nacionalistai. Turint galvoje, kokį didelį vaidmenį ano meto Rusijoje vaidino žemės ūkis ir ūkininkas, galima suprasti, kodėl Stolypinas kaip tik čia ieškojo savo moralinės atramos. „Žemė yra mūsų ateities stiprybės garantija; žemė yra Rusija", užbaigė šią savo kalbą Stolypinas (*A Source Book for Russian History*, III t., 1972, p. 807).

Nepaisant opozicijos ir ilgų ginčų vis dėlto 1910 m. birželio 14 d. Nikalojus II pasirašė žemės įstatymą, kurį parengė III-sios dūmos agrarinė komisija ir kuriam pritarė Valstybės taryba. Nors ir su daugybe išlygų ir apribojimų tas įstatymas pripažino privačios žemės nuosavybės principą. Stolypinas gerai suprato, kad tokios revoliucinės reformos visiškam įgyvendinimui reikėtų mažiausia dvidešimties metų taikos ir ramybės. Deja, likimas ir vieno ir kito buvo šykštus ir pačiam Stolypinui ir Rusijai. Netrukus po to įvyko atentatas prieš Stolypiną, bendradarbiaujant ir dešinei ir kairei, o greitai prasidėjęs karas ir revoliucija grąžino Rusiją vėl į bendruomeninės arba valstybinės žemės nuosavybės gadynę, gal dar griežtesnę negu prieš Stolypino laikus, kuri ir dabar tebesitęsia.

IŠNAŠOS

1 Jau buvau bebaigiąs savo straipsnį, kai gavau *Journal of Baltic Studies* numerį (1984.XV t., Nr. 2-3), kuriame telpa M. Hageno studija apie Stolypiną ir Suomiją. Man buvo malonu konstatuoti, kad jo ir mano nuomonės apie Stolypiną daug kur sutampa, ypač apie jo pažiūras į tautinį klausimą ir nacionalizmą.

2 Apie tą pirmąją revoliuciją esu rašęs 1941 m. pradžioje *Kultūros* žurnale, kurį tada praktiškai redagavo Juozas Keliuotis K. Korsakui einant kitas pareigas.

3 Apie Ekleziasto arba Koheleto išminties knygas žr. Antano Rubšio straipsnį *Aiduose*, 1985, Nr. 1.

4 *A Source Book for Russian History from Early Times to 1917.* Vol. 3., 1972, P. 812. Tai labai vertingas istorinių šaltinių rinkinys, kuriame sukaupti ir opoziciniai, ir poziciniai dokumentai, ko kituose panašiuose leidiniuose dažnai pasigesdavome. Esu dėkingas J. Dainauskui už šio leidinio kopiją.

5 P. A. Zajončkovskii, *Pravitel'stvenny apparat samoderžavnoi Rossii v XIX v.*, 1978, p. 194.

6 *Istorija SSSR XIX-načalo XX v.*, 1981, p. 283.

7 L. Bazylow, *Ostatnie lata Rosji carskiej*, Varšuva, 1972.

8 R. Evans and R. Novak, *The Reagan Revolution*, 1981, p. 208.

9 Į Rusijos, kaip kolonialinės valstybės prigimtį bene pirmasis atkreipė dėmesį V. Kliučevskis (1841-1911).

10 Dėl to sunkiai vyksta ir sovietinės tautos formacija. Įdomią studiją tuo klausimu parašė Henrikas Zimanas „Per suklestėjimą į vienybę" (1968). Kol nėra „suklestėjimo", negali būti nei kalbos apie vienybę.

11 1910 m. Petrapilyje pasirodė labai įdomus kolektyvinis leidinys *Formy nacional'nogo dviženija v sovremennych gosudarstvach* (Nacionalinio judėjimo formos šiuolaikinėse valstybėse), iš kurio ir paėmėme aukščiau minėtas citatas. Tarp kita ko tame leidinyje tilpo ir Dūmos atstovo Andriaus Bulotos straipsnis apie lietuvius, kuriame jis konstatavo labai įdomų faktą, kad

Lietuvoje jau buvo sustabdytas lenkėjimo ir rusėjimo procesas ir kad lietuvių etnografinės ribos greičiau plėtėsi negu siaurėjo. Mūsų istorikai ligi šiol neatkreipė reikiamo dėmesio į šį labai įdomų leidinį, kuris pasirodė kaip tik Stolypino laikais.

12 Plg. P. Čepėno *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, I t., 1977, p. 423-4.

13 *A Source Book for Russian History*, vol. 3, 1972, p. 750.

14 *Istorija SSSR*, 1981, p. 329.

15 *M. T. Florinsky, Russia: A History and an Interpretation*, 2 t., 1953, p. 1255-6.

16 „Penchant for obfuscating terminology", žr. B. Y. Pipes, *Back to Basics: the Traditionalist Movemement That is Swaying Grass-roots America*, 1982, įžangoje.

17 Ligi šiol berods niekas nebandė aiškintis to šūkio kilmės. Iš kitur žinome, kad žemės ir laisvės idėja buvo labai populiari tarp žemaičių valstiečių 1831 m. sukilime. O Gercenas gana artimai bendravo su kai kuriais vadinamosios didžiosios emigracijos vadais iš Lietuvos ir Lenkijos, atsiradusiais Vakaruose po to sukilimo.

18 Įdomu, kad ir Lietuvoje valstiečiai, siųsdami savo atstovus į Vilniaus seimą 1905 m. pabaigoje laukė, jog jie parveš jiems žemę ir laisvę, žr. A. Tyla, *1905 m. reviliucija Lietuvos kaime*, 1968, p. 178. Kadangi Lietuvoje nebuvo bendruomeninės žemės nuosavybės, čia Stolypino agrarinė reforma pasireiškė daugiausia tuo, kad nemaža kaimų buvo išskirstytą į vienkiemius, komisuojant žemę vienoje vietoje ir naikinant kaimų rėžius.

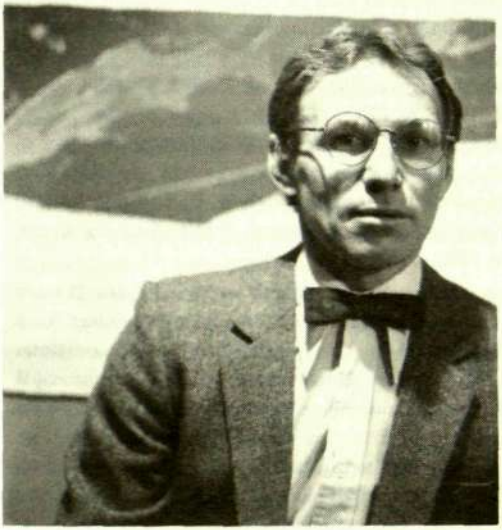

OTIS KAZYS TAMAŠAUSKAS

gimė 1947 m. Terschenreuth'e, Vokietijoje. 1952 m. emigravo į Kanadą. 1974 m. University of Windsor, Ontario jam suteikia BFA laipsnį. Toliau grafikos studijas tęsia Open Studio, Toronto ir ten pat kviečiamas dėstyti grafiką. Šiuo metu dėsto litografiją ir ofortą Queens University, Kingston, Ontario. Dalyvavo daugelyje grupinių ir solo parodų, iš kurių pažymėtinos: Mira Girard Gallery, Toronto (1979); Edith Flavelle Gallery, Lindsey, Ontario (1981); Agnes Etherington Art Centre, Kingston, Ontario (1981); Meta Galleries, New York (1982); Mac Donald Stewart Art Centre, Guelph, Ontario (1983); The Station Gallery, Whitby, Ontario (1985). Jo darbai yra privačiuose, viešuose ir korporacijų rinkiniuose Kanadoje ir kitur. Yra gavęs visą eilę premijų ir valstybinių stipendijų už grafikos darbus ir išradingus technikos sprendimus savo kūryboje.

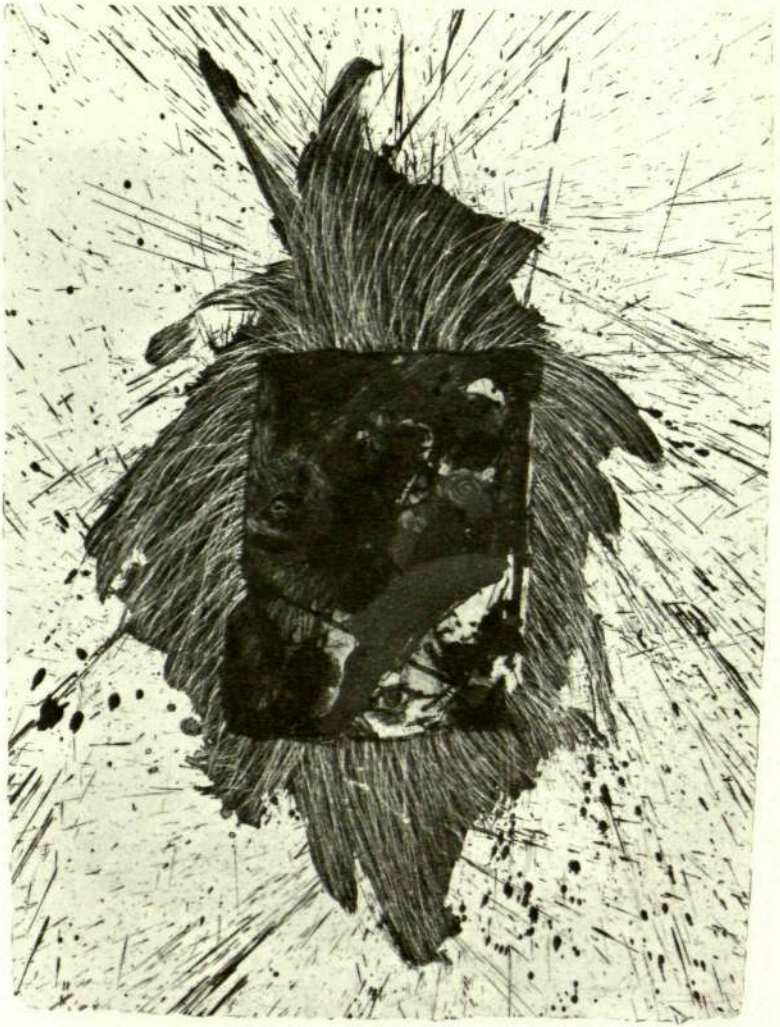

Sugrįžimas atmintin #2 (1985), litografija

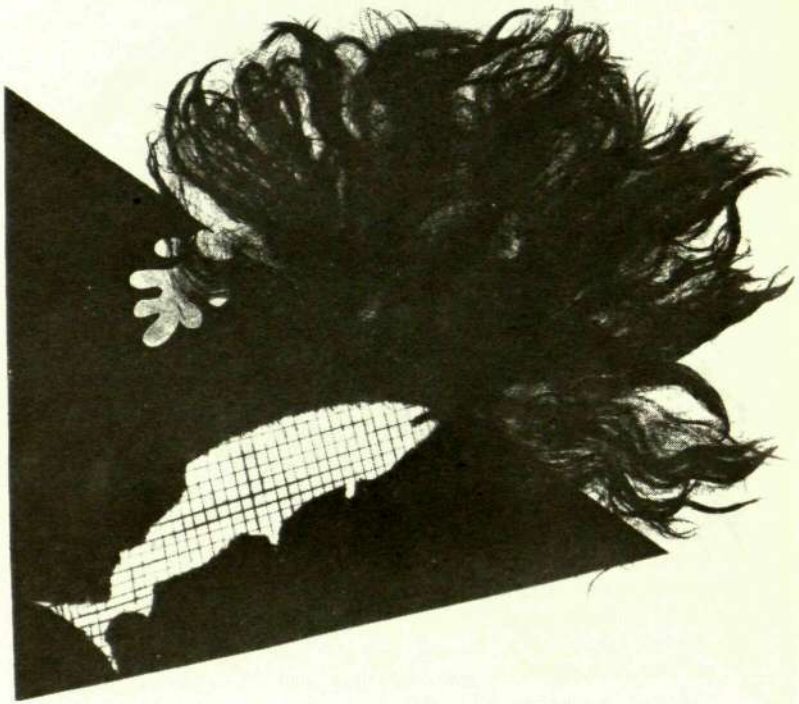

Upėtakis su ąžuolo lapu ir plaukais (1985), ofortas.

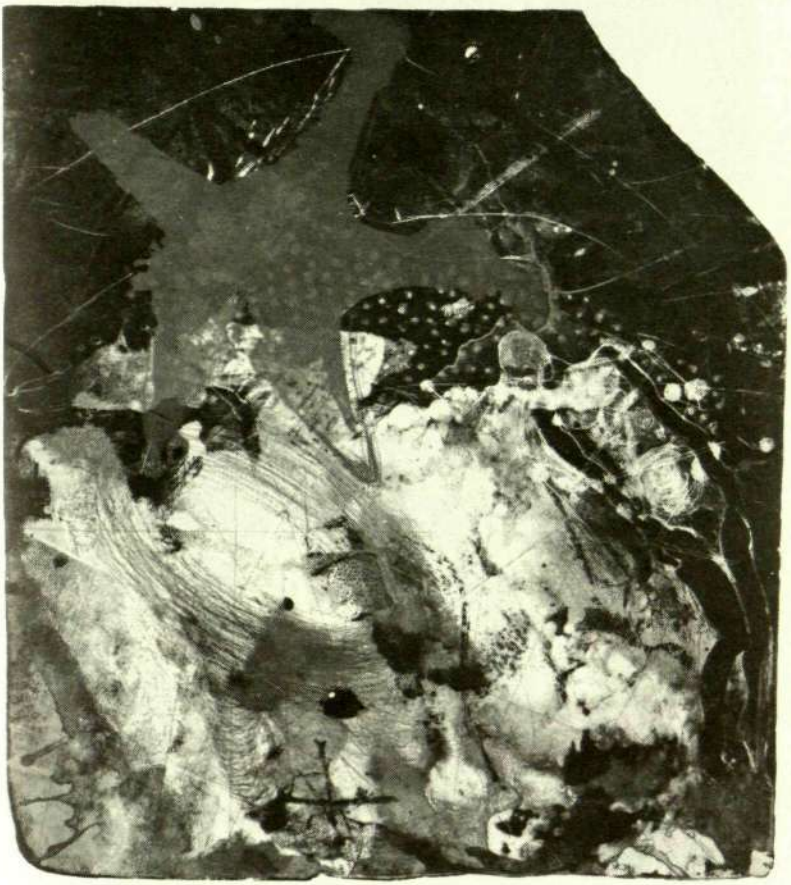

Ką tik palikau save #6 (1985), litografija, 63 x 71 cm.

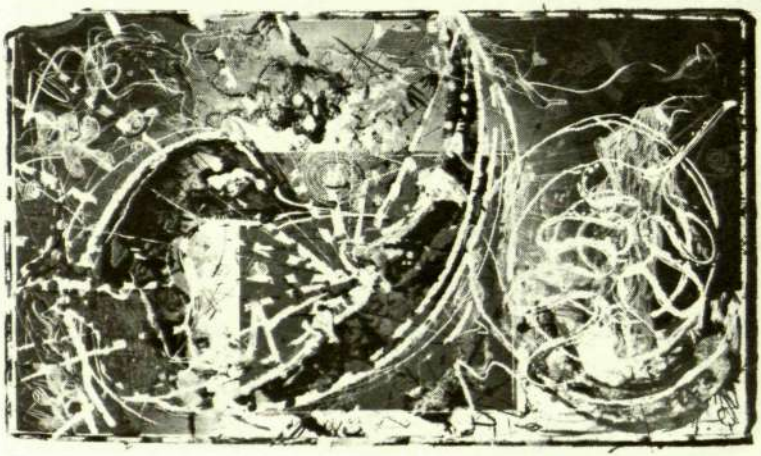

Kalbant į mėnulį (1985), litografija ir šilkografija, 76 x 112 cm

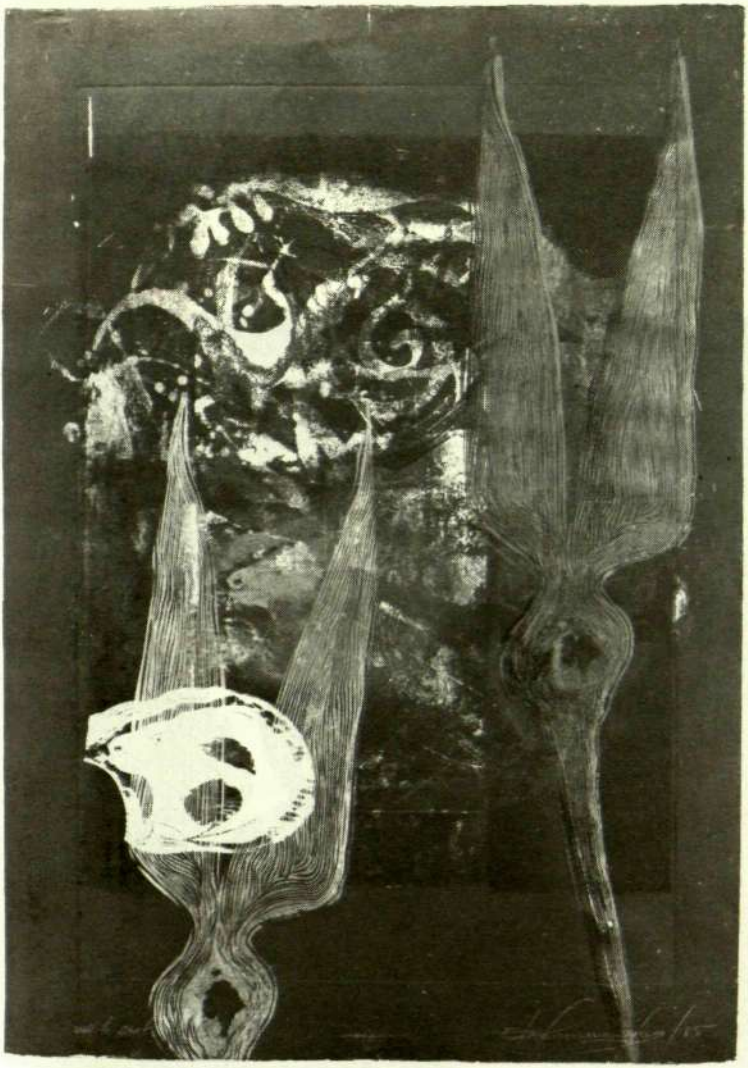

Balta ožka (1985), litografija, medžio raižinys ir ofortas, 76 x 112 cm

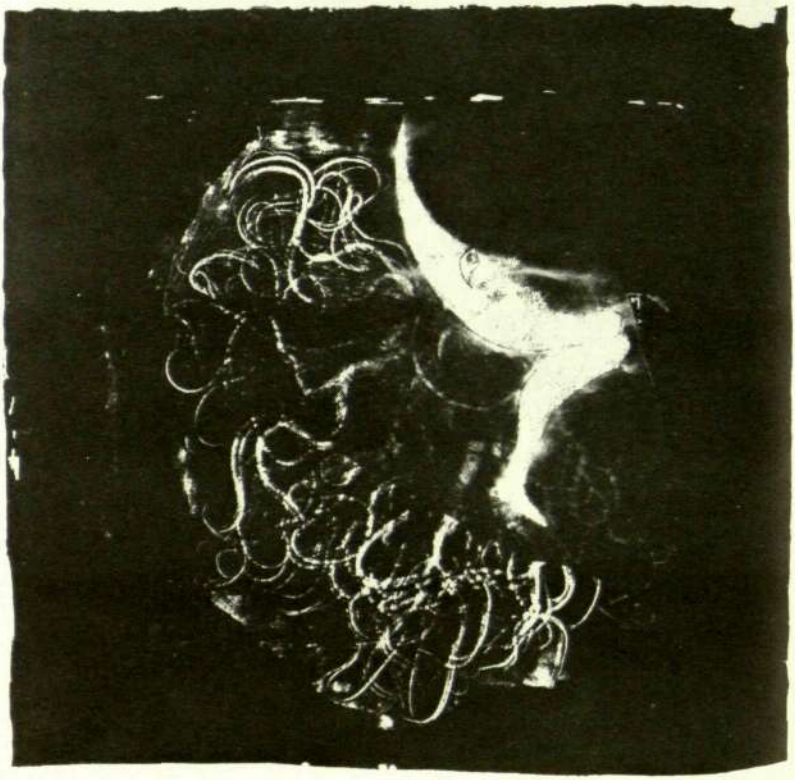

Mr. Mėnulis (1985), litografija ir ofortas, 76 x 76 cm

ANTANAS ŠKĖMA IŠEIVIJOS VINGIUOSE

LIŪTAS MOCKŪNAS

Vokiečių kariuomenės užimto Kauno liūdnai pagarsėjusiame garaže Andrius Gluosnis kastuvėliu užmuša sovietų kalėjime jo panages badžiusį žydą Izaoką. Toks yra Antano Škėmos apysakos „Izaokas" įvadas. Tolimesnių įvykių fonas — šeštojo dešimtmečio New Yorkas ir Čikaga. New Yorke gyvena vienišas ir viskam susvetimėjęs buvęs aktorius Andrius Gluosnis. Gluosnio buvusi meilužė Živilė jį apvogė, nuplagijuodama jo vaidybinį stilių savo išleistoje plokštelėje ir iškeisdama jį lovoje į negrą. „Vakar pas mane buvo. . . negras. Dailus, apskritas negras, labai linksmas. Jis geriau mokėjo už tave. Mes abu kvatojome besimylėdami," sako Živilė. Neįstengia Gluosnį pabudinti iš impotencijos nei čikagietės ponios Julės kūnas, nors nestinga abipusių gerų norų. Apsėstas manijos, kad jį persekioja Izaokas, Gluosnis atsiduria ant išprotėjimo ribos. Patekęs į amerikietišką beprotnamį jis pagaliau susitinka Izaoką. Abiejų susitikimą Škėma pristato kaip sartriško pragaro viziją: institucijos savininkai, pilkieji ponai, nori, kad Gluosnis ir Izaokas kastuvėliu ir adatomis amžinai atkartotų vienas kito kankinimą. Jų valios vykdytojas yra prižiūrėtojas negras Misteris White. Užmušdami Misterį White kastuvėliu, Gluosnis ir Izaokas randa išeitį iš budelio ir aukos aklavietės.

Pasaulis „Izaoke" bjaurus ir obsceniškas. Net ir apysakos herojus arba, geriau pasakius, antiherojus, yra praplikęs ir

nešiojasi pilvą, iš kurio nuolat šaiposi Živilė. Vyro ir moters meilė apysakoje suvesta į fizinį aktą, kurio sėkmė ar nesėkmė priklauso nuo lytinio organo standrumo ar suglebimo. Homoseksualizmas pastatytas ant pjedestalo. Išeivija — geriausieji patriotai (ironiška prasme), pasitraukę į Vakarus, kad skelbtų tautos nelaimę. Artimo meilė, motinos lopšinė ir gerasis Dievulis — abstraktybės. Galima būtų apysakoje priskaičiuoti ir daugiau ironijos bei cinizmo atvejų. Škėmos susvetimėjimo vizija parašyta išraiškinga kalba, naudojant Amerikos lietuvių vartojamą žargoną su dar mūsų prozos istorijoje negirdėto nešvankumo išsireiškimais, kurie ir po dvidešimties su viršum metų (apysaka pabaigta 1961-ais) stulbinančiai nuteikia. Apysakos centrinis įvykis, paženklinęs Andrių Gluosnį visam gyvenimui ir rūdimis pavertęs taurius sentimentus ir žmogiškas vertybes, yra Izaoko nužudymas arba Antrasis pasaulinis karas. Škėmos kūrinys primena Louis-Ferdinand Céline *Le Voyage au bout de la nuit* (Kelionė į nakties pabaigą), taip pat parašytą nešvankiu žargonu. Centrinis šio prancūziško romano įvykis — Pirmasis pasaulinis karas, apsprendęs pagrindinio veikėjo Bardamu nihilistinę pasaulėžiūrą bei panieką žmonijai.

Perskaičius „Izaoką" kyla klausimas: iš kur atsirado ta cinizmu persmelkta apysakos pasaulėjauta, savo dvasia prilygstanti tamsiausiems Céline ir Sartre veikalams? Nieko panašaus lietuvių literatūroje dar nėra buvę. Šiame rašinyje siūlau panagrinėti „Izaoke" išreikštos pasaulėjautos kilmę ir ištakas. Mano pagrindinė prielaida — „Izaoko" pasaulėjauta neatsirado *ex nihilo*, bet susiformavo Antano Škėmos asmeniškame sąlytyje su tuometiniu išeivijos gyvenimu. „Izaoko" ištakų svarstymo pagrindas bus medžiaga, sukaupta Škėmos raštų trečiajame tome, bei privati korespondencija, užtikta redaguojant šią knygą.

Pradžioje būtina keliais žodžiais užsiminti dėl metodo. Šiuo metu literatūriniai svarstymai, kurie remiasi poslinkiais visuomenėje, socialinio gyvenimo fonu bei nukrypimais į

rašytojo biografinius faktus, mūsų išeivijos kritikoje nėra populiarūs. Galbūt šio pobūdžio kritika mūsų literatūroje buvo per daug piktnaudojama praeityje. Šiuo metu kritikų bendruomenė kūrinį linkusi traktuoti kaip žodinį artifaktą, nepriklausomą nuo kūrėjo asmeninės aplinkos ir jo laikmečio. Sutinkant, kad literatūra yra kalbos ženklas, kuris, atsipalaidavęs nuo rašytojo norų bei intencijų, kartais suplasnoja nuosavais sparnais — turiu priminti, kad yra ir kita medalio pusė.

Kai kurie kritikai sako, ir aš būčiau linkęs sutikti su jais, jog kūryba ir autoriaus gyvenimas yra vientisas audinys. Daug rašytojų, net ir patys estetiškiausi, mėgsta paskleisti savo asmenybės bruožus fikcinių veikėjų tarpe arba dramatizuoti asmeniškus konfliktus bei dilemas atskiruose personažuose. Pavyzdžiui, sakoma, kad Marcelis Proustas savo diletantizmą davė Swanui, homoseksualizmą baronui Charlus'ui, hipochondriją tetai Leonie ir taip toliau. Vladimiras Nabokovas panaudojo *Lolitą* parodijuoti literatūrines essay, moksliškus traktatus, psichiatrijos pranešimus, mokslo šaltinių sąrašus ir panašiai. Drįsčiau teigti, kad kiekvieno autoriaus kūryboj, ypač prozinėj, yra autobiografinių bei jo laikmetį liečiančių elementų. Šių laikų italų rašytojas Italo Calvino savo paskutiniame romane *Jeigu žiemos naktį keleivis,* gražiai apibūdina rašytojo ir jį supančios aplinkos dilemą. Calvino romano fiktyvus rašytojas sako:

> Kaip gerai galėčiau rašyti, jei nebūčiau čia! Jei tarp tuščio popieriaus lakšto ir žodžių bei apsakymų, kurie susiformuoja ir pradingsta niekieno neužrašyti, nebūtų įterpta ta nejauki pertvara — mano asmenybė! Stilius, skonis, asmeninė filosofija, subjektyvumas, kultūrinis fonas, gyvenimiška patirtis, psichologija, talentas, amato gudrybės — elementai, padarą tai, ką aš rašau, atpažįstama kaip mano, yra man kaip narvas, apribojantis mano galimybes. Jei aš būčiau tik ranka — nukirsta ranka, kuri nutveria plunksną ir rašo... Kas judintų tą ranką? Anoniminė minia? Laiko dvasia? Kolektyvinė sąmonė? Aš nežinau.

Grįžtant prie Antano Škėmos kūrybos, mano tezė būtų, kad ją rašė ne nukirsta ranka, bet konkretus asmuo. Joje nesunkiai įmanoma įžiūrėti ir gyvenimišką patirtį, ir psichologiją, ir kultūrinį foną, tai yra, tą nejaukią Calvino pertvarą, kuri padaro Škėmos kūrybą savita ir priartina ją prie laikmečio ir kūrėjo asmeninės situacijos. Toli pavyzdžių ieškoti nereikia. 1960 metų New Yorko Santaros susirinkime Škėma aiškino, kad jo novelė „Anapus Nemuno", vaizduojanti gyvenimo absurdišką momentą rusų-vokiečių karo pradžioje, pagrįsta tikru įvykiu, kai Škėma 1941 m. birželyje, Aukštojoje Panemunėje, kariavo su rusais. Beprasmiškai žuvęs nežymus Kauno operos choristas buvo Škėmos draugas ir visada jam liko „nežinomu kareiviu". „Ne tas abstraktus nežinomas kareivis", sako Škėma, „ant kurio tuščio kapo dedami puošnūs vainikai, bet nežymus operos choristas, neįstengęs išvežti aukštosios sol ir žuvęs dėl moters, kuri, kaip vėliau paaiškėjo, gulėjo negyva anoje Nemuno pusėje". Taip pat epizodas iš *Šventosios Ingos,* kur Martynukas („Karuselėj") susiduria gatvėje su ant žibinto kabančiu baltagvardiečio karininko pakaruokliu, primena jo autobiografinį pasisakymą trečiajame tome, kai Škėma, dar vaiku būdamas Ukrainoje per revoliuciją „sukdavo gatvėje ant žibintų pakartus baltųjų karininkus ir subtiliai keikėsi". Tarp Škėmos popierių išsimėtę viešbučių algalapiai ir unijų kortelės liudija, kad viešbučio lifto „opereitoriaus" pragaras, taip įtikinančiai atvaizduotas *Baltoje drobulėje,* yra nemeluotas. Panašių Škėmos kūrybos ir gyvenimo susilietimų galima būtų atsekti ir daugiau. Yra jų ir „Izaoke".

Sunkiau su Antano Škėmos psichologine puse. Nesu jo biografijos žinovas. Iš užtiktų keletos Škėmos laiškų, būtų per drąsu daryti plačius apibendrinimus. Pasitenkinsiu tik jo psichologinio profilio kai kurių bruožų nužymėjimu. Škėmos priešmirtinė korespondencija (vykusi keletą metų prieš jo mirtį) rodo jį esant prislėgtu žmogum. Nežinau, ar Škėmą anuo metu (apie 1958-1959-us metus) apnikusi depresija buvo

chroniška ir tęsėsi ilgesnį jo gyvento laiko tarpą. Jį artimiau pažinoję galėtų tą atsakyti. Vienok šiame laikotarpyje pastebimi chroniškos depresijos simptomai — pesimizmas ir panieka sau. Štai keli to pavyzdžiai. „Bostonas virto dykuma, iš kurios tėra kelias į kitą dykumą. Ne tai, kad bijočiau didmiesčio ir vienumos, su jais jau esu apsipratęs. Bet, kartais, ypatingai aštriai pajunti savo būties nykumą. Važiavau, žiūrėjau į žmones, skelbimus, šviesas, kažką valgiau ir gėriau laukiant traukinio į New Yorką", rašo Škėma viename laiške.* „. . .kai žmogus pradeda nebeatlaikyti, jis įtaria per save visus ir visą visatą, jis visur ieško juodos spalvos, tuo tik sau pakenkdamas, dar labiau prarasdamas save ir draugus", analizuoja save kitur. „Kontroversiškumas kyla ir dėl paprastos priežasties: nepasitikiu savimi. Nepasitikiu, nes nebesu sveikas kaip kadaise. Tas liguistas stovis, kuris anksčiau pasireikšdavo protarpiais, dabar kone chroniškas", prisipažįsta rašytojas. „. . .mano nuomone, esu vidutinis rašytojas, ‚minor', kaip mėgsta apibūdinti amerikiečiai kritikai", nuvertina save kitame laiške. Prisimenama ir mirtis. „. . .kiekvienoje kovoje sublizga (kad ir netiesioginis) mirties neišvengiamumas. . . aš taip pat norėčiau [gyventi iš savo darbo, L.M.], nes reliatyvus laimėjimas bent laikinai užtušuoja galutinį pralaimėjimą. Tačiau aš perdažnai esu gavęs per galvą ir man vis sunkiau atsikelti". Sunku paneigti, kad chroniška depresija neatsispindi šiose citatose ir nėra „Izaoko" bei kitos Škėmos kūrybos viena iš pagrindinių savybių. Prileiskime, kad Antanas Škėma buvo neurotikas arba chroniškai prislėgtas klinikine prasme. Mūsų susipratusiame pasaulyje tokie dalykai nežemina Škėmos asmens ir nemenkina jo kūrybinių pasiekimų. Chroniška depresija padaro rašytoją imlesniu kai

* Šis ir visi kiti šiame straipsnyje cituojami A. Škėmos laiškai yra rašyti Marijai Gimbutienei 1958-59 m. laikotarpyje.

kurioms temoms. Manau, tokia būsena padeda rašant apie Antrojo pasaulinio karo išeiviją ir jos traumas.

Trečiajame tome tilpo turbūt pirmoji Antano Škėmos išspausdinta novelė „Baimė", paimta iš 1929 metų *Lietuvos Aido*. Noveliūkštė parašyta ekspresionistine maniera, kaip Kazio Plačenio arba ankstyvojo Jurgio Savickio prozoje. Joje vaizduojama privati ir grynai psichologinė baimė. Ši baimė yra tuščia, be turinio, ir primena mokyklinį pratimą. Tai lyg forma, kuriai trūksta įprasminimo. Palyginkime Škėmos pirmąją novelę su fragmentu iš nepabaigto didesnės apimties kūrinio „Tolyn", parašyto 1945 metais. Čia baimė konkretesnė: rišasi su karu, su artėjančio fronto grasa. Kritikai yra pastebėję, kad Škėmos kūryba su besąlyginiu tikroviškumu pergyvena tremties katastrofą, kančios prasmės problemą ir krašto praradimo tragediją — dalykus, kurie savo esme sukelia depresiją.

Kalbant apie Antano Škėmos depresijas, kyla klausimas dėl jų kilmės: ar Škėmos traumos yra asmeniško pobūdžio, ar priešingai, jų versmė yra neseniai praėjusios epochos vingiuose. Nesu kompetentingas kalbėti apie Škėmos asmenišką gyvenimą, tačiau, mano nuomone, jo pesimizmo ir „Izaoke" atskleistos pasaulėjautos susiformavime, be asmeniškų priežasčių, lygiai svarbi ir laikmečio specifika. Škėmos išeivijoje gyventas laikotarpis apima 1944-1961 metus. Iš mūsų perspektyvos žiūrint, tai buvo labai skirtingi laikai. Visų pirma, jie buvo be galo dori. Esu įsitikinęs, kad šiandien, po Icchoko Mero *Striptizo* ir *Draugo* romano premiją laimėjusio Kazio Almeno *Saujos skatikų*, Škėmos „Izaoką" apsiimtų išleisti ir Kęstučio Keblio vadovaujama Ateities leidykla. Taip nebuvo, kai gyveno Antanas Škėma. Anuometinę lietuvišką dorovę Škėma šitaip apibūdino:

> Seksualinės funkcijos savo nepadorumu prilyginamos virškinamosioms, o jų padariniai iškeliami į prasmės ir skaistumo plotmę. Beskaitant šitaip proklamuojamas mintis, susidaro įspūdis, kad žmogus gimsta iš kopūsto, o motinos,

nekaltos mergelės ir kunigai apskritai negimsta, nes atkeliami iš ketvirtojo matavimo. . . rašytojų kūriniuose seksualiniai santykiaujama pasivaikščiojimais, akių žvilgsniais, atodūsiais, pirštų palietimais, kaprizingais lūpų tampymais. Tokio kūrinio herojė taip ir miršta vyro nepaliesta, nors šiaip elgiasi gan vėjavaikiškai ir flirtuoja su įvairių tautybių, amžiaus ir profesijų atstovais. Visa kita paliekama jautriai skaitytojo vaizduotei.*

Dėl pasitaikančių nešvankybių, Škėmos knygų leidyba anuomet buvo sudėtingas reikalas. Jo straipsniuose naudotos rizikingesnės išsireiškimo priemonės buvo tuolaikinių laikraščių redaktorių stropiai taisomos ir cenzūruojamos. Jeigu dabar mūsuose (bent *Akiračių* redakcijoje) su tekstais elgiamasi kaip su šventraščiais, tai anų laikų redaktoriai, kai kurie iš jų su nepriklausomos Lietuvos stažu, Škėmos kritiką ir publicistiką badė ir pjaustė kaip nemokšos matadorai. *Nepriklausomoje Lietuvoje* rašytame straipsnyje „Literatūros lankų antrojo numerio proga" (1953 m.), norėdamas paryškinti savo argumentaciją, Škėma panaudojo lenkiškos dainelės posmą:

Rašyti neverta
Skaityti neverta
Dirbti neverta
Tingėti neverta
Mylėti neverta
Ir skirtis neverta.
Kas tikrai verta —
Nusilakti verta.

Žinoma, laikraščio redaktorius šį posmą be ceremonijų išcenzūravo. To paties laikraščio redaktorius, iš Škėmos pokalbio jo „Pabudimo" premjeros Montrealyje 1953 metais proga neįdėjo autoriaus esminius samprotavimus apie teatrą, palikdamas pasikalbėjime tik aktualijas ir paviršutinišką informaciją. *Tėviškės žiburiai* 1954 metais išbraukė visas

* *A. Škėmos raštai* III t., p. 328.

šmaikščiasias vietas iš Škėmos recenzijos apie lietuves šokėjas Montrealyje. „Sniego balandžiai" (1954 m.) tur būt yra pats įdomiausias Antano Škėmos kritikos straipsnis. Jame rašytojo cituotus Boriso Pasternako posmus *Santarvės* žurnalo redaktorius neįdėjo. Gal kad tingėjo transkribuoti iš kiriliško teksto, gal kad rusiškai parašyta, gal kad pritrūko vietos. Gal.

Ankstyvasis pokaris Vokietijoje buvo pakilus metas išeivijos istorijoje: ne tik buvo tikima greitu grįžimu į Lietuvą, bet pradėjo gaivališkai atgyti karų ir diktatūrų prislopintas kultūrinis ir visuomeninis gyvenimas. Tačiau ši situacija nesitęsė ilgai. Penktojo dešimtmečio gale prasidėjusi emigracija į užjūrius, žmonių išsibarstymas ir vyresniųjų palaipsniška mirtis bei pakaitalų iš jaunesnės kartos trūkumas pranašavo išeivijai pavojingas dienas.

Anksčiausios išsekimo žymės pradėjo jaustis kultūriniame gyvenime. Jaunosios rašytojų kartos nebuvimas, grafomanų bei diletantų vis didėjantis srautas, primityvios ir mėgėjiškos kūrybos antplūdis ir standartų niveliacija buvo simptomai, kuriuos pergyveno šeštojo dešimtmečio viduryje emigracija. Šiems poslinkiams atsispirti buvo rašomi kultūros nuosmukio manifestai. Neliko toms problemoms abejingas ir Antanas Škėma.

> Vienas reikšmingiausių ir skaudžiausių reiškinių, tai literatūrinio prieauglio klausimas. Mes kalbame apie jaunąją rašytojų kartą pamiršdami, kad jauniausieji jau persiritę per trisdešimt metų. Vienas antras jaunuolio blykstelėjimas tėra pažadas, degtukas, kuris gali uždegti ir neuždegti laužo. Vienas antras, galimas daiktas, rašys angliškai. Bet jaunos rašytojų plejados išeivijoje, atrodo, nesulauksime. Tad, jaunajai generacijai literatūriškai mirus, tikrai jaunajai kartai tebeliks teoretiškai samprotauti apie praeitinius, kol visa nusibos, išsisakys, susikraus praeities archyve. Ir popietė virs vakaru.

Taip kalbėjo Škėma apie „lietuvių tremties literatūros mirtį" 1958 metų Santaros suvažiavime. Kokie tolimi mums

šiandien jo žodžiai. Septintojo dešimtmečio viduryje prasidėjo ryšiai su Lietuva. Tuo pačiu metu ten išaugo nauja ir gabi kūrėjų karta. Teisybė, Škėmos „jaunoji karta" išeivijoje šiandien beveik nesireiškia kaip rašytojai. Škėma buvo teisus: ši karta gan daug teoretiškai samprotauja. Bet kai nusibosta samprotauti apie išeivijos kūrybą — rašo apie rašytojus Lietuvoje. Šiandien visi žino ir supranta, kad pagrindinė lietuvių kultūros srovė yra Lietuvoje, o mes išeivijoje, kaip ginklanešiai, atliekame tik pagalbinį vaidmenį. Bepigu mums. Škėmą ir kai kuriuos kitus kultūrininkus anuomet slėgė ypatinga našta, nes jie tarėsi atstovaują visos Lietuvos kūrybą. Su lietuvių literatūros mirtimi išeivijoje turėjo mirti visa Lietuvos literatūra. Todėl toks graudulys ir patetika Škėmos pranašavimuose.

Grįžkime į pokarį. Nevisuomet Škėma buvo išeivijos lietuvių kultūros atžvilgiu pesimistas ir bekompromisinis pažangos gynėjas. Ne vienas nustebs, kad 1947 metais Škėma, nors ir netiesiogiai, gynė Stasio Santvaro *Laivai palaužtom būrėm* tradicines eiles nuo jaunųjų kritikų puolimo (žr. „Susitarkime mylėti žmogų", *Raštai*, III t.). Tuoj po karo ir Škėmai atrodė, kad lietuvių kūrybai atsiveria plačios galimybės.

> Vyrai pajudėjo į priekį. Moterys. . . netrukus prisijungė prie vyrų. Dabar „Sietynas" žingsniavo po keturis, po penkis susikabinęs rankomis. Kažkas iš priekinių užtraukė dainą. Daina prarėžė naktį. . . Daugelis mūsų nešėsi savyje jaunystę, o jaunystė nelabai pripažįsta formalumus. . . Jeigu čia stovėtų tie, kurie daug šneka ir mažai nuveikia, tie, kurie uždirba ir šelpia, tie, kurie vaduoja ir pavergia, jie pamatytų šešėlius einančius plačiais žingsniais, vyrus ir moteris, susikabinusius rankomis. Jie pamatytų blizgančias akis, nes jose blyksi žvaigždės. . . Ir dar „tie" išgirstų labai senos tautos dainas, tautos, kuri nenurimsta tremtyje, nes ji dar tebeturi jaunimą — sveiką, neerzacinį. . . Teko kelias valandas prarymoti snaudžiant, rytą vėl važiuoti, statyti dekoracijas, repetuoti, koncertuoti. Bet tai jau kita šneka. Čia tegul pasireiškia rūstūs kritikai, plojantieji pirštų

galais. . . Gaila, kad tada mes nesušukome, kad esame lietuviškas jaunimas, pasiutusiai gajus ir sveikas, jaunimas, su kuriuo einąs pagyvenęs žmogelis pajunta, kad jis turi daug ką nuveikti jaunystės ateičiai.

Taip kalbėjo Škėma 1946 metais apie Kirchheimo meno kolektyvą „Sietyną".

Medaus mėnuo truko neilgai. Jau polemikoje dėl 1948 metų literatūrinio ir teatrinio derliaus, Antanas Škėma pradeda kritikuoti paviršutinę bei nemokšišką išeivijos kritiką ir literatų užsidarymą bei atsiribojimą nuo tuolaikinės Vakarų literatūros. Juo toliau, tuo rūstesnė darėsi Škėmos kritika. Ilgainiui, ypatingai Amerikoje, ji pasidarė viso lietuviško išeivijos gyvenimo kritika. Škėma kritikavo išeivijos geto mentalitetą, veidmainišką dorovę, bėgimą nuo tikrovės, moralinį nejautrumą, miesčioniškumą ir panašiai. Pavyzdžiui, Škėma turbūt buvo vienas iš pirmųjų suabejojusių „tremtinio" termino tikslumu. Lietuviai pabėgėliai Vokietijoje kažkodėl manė esą „tremtiniais". Tą vardą jie parsivežė per Atlantą į Ameriką. Anuomet buvo įprasta vadinti „Lietuvių tremtinių bendruomenė" arba „Lietuvių tremtinių rašytojų draugija". Net ir pagarsėjęs Čikagoje baras, kur ką tik atvažiavę lietuviai emigrantai ateidavo pasigerti, turėjo „Tremtinių namų" vardą. Šį terminą savo ankstyvojoje publicistikoje vartojo ir Škėma. Tačiau emigrantams vis labiau prasigyvenant, jis darėsi groteskiškas: nes kaip gali vadinti žmogų tremtiniu, jeigu jis gyvena kelių šimtų tūkstančių dolerių vertės rezidencijoj, turi keletą automobilių ir atostogauja ištaigingiausiuose pasaulio kurortuose. Todėl Škėma 1958 metų Santaros suvažiavime, kalbėdamas apie „Lietuvių tremties literatūros mirtį", pareiškė: „Pirmiausia leiskite žodį *tremtis* pakeisti žodžiu *išeivija*. Tebetikiu — niekas mūsų netrėmė, o patys pabėgome: prasimušusius į vadovaujančius veiksnius ar vietos aplinkybes, vyskupus, generolus ir šiaip jau eilinius įskaitant."

Amerikoje plyšys tarp Škėmos ir lietuviškosios išeivijos palaipsniui gilėjo. Vartant senus popierius, jauti kažkokį neišvengiamą susvetimėjimo procesą apėmusį Škėmą. Šis procesas liečia ne vien tik kritikuotinus išeivijoje dalykus, bet ir Škėmai artimus literatus ir netgi pačią išeivijos literatūrą.

> . . .beveik neturiu mecenatų. Jei parašyčiau knygą, bijau — neatsirastų leidėjo. (Štai „Čelesta" vaikščioja per leidėjų rankas nuo 1952 jų metų ir, nežinau, ar išeis). Literatūra juk prekė ir reikalinga paklausos. O ir jos gamintojas turi gauti ir piniginį ir moralinį atlyginimą, kad ir toliau galėtų rašyti, gaminti tą dvasinę prekę. Pvz. Katiliškis (mano nuomone geras rašytojas, nors ir su romantiniu dažu) pernai buvo atlygintas Lietuvių enciklopedijos ir gerbėjų būrio, kai negavo Lietuvių rašytojų draugijos premijos. Gi mano atvejis beviltiškas, nes man trūksta tojo romantinio dažo, kurį taip mėgsta lietuviai, literatūros tradicijas pasiskolinę iš antraeilių lenkų ar rusų. Net toks Landsbergis, parašęs *Darbe* labai jau entuziastišką recenziją (kad ir slapyvardžiu) ir pavadinęs *Baltą drobulę* vienu iš penkių geriausių išeivijos romanų, būdamas komisijos nariu už *Baltą drobulę* nebalsavo. Aš nutariau daugiau lietuviams nerašyti. Nepadoru brautis ten, kur tavęs nenori. Jei ir pavyktų padaryti knygą (nors sąlygos beveik neįmanomos), tai atspausdinsiu keliolika egzempliorių mašinėle (o gal ir rotarorium) ir pasiųsiu tiems, kurie mano rašymu tebesidomi.

Taip rašė Škėma laiške Marijai Gimbutienei 1959-ais.

> . . .tuo tarpu nemanau dalyvauti lietuviškame kultūros pasaulyje. Savo esu padaręs. Pakaks. Nesergu didybės manija, bet ir neturiu mažavertiškumo komplekso. Nuo pačių lietuvių priklauso duoti man galimybes rašyti, jei aš jiems kaip rašytojas reikalingas. Jeigu ne, nesu reikalingas išmaldos.

Rašė Škėma kitame laiške. Skaitant šiuos išsisakymus reikia atsiminti, kad Amerikoje Škėmai niekada nepavyko rasti darbą, kuris bent minimaliai atitiktų rašytojo ar teatralo profesiją. Laikui bėgant, jo draugai ir bendraamžiai susirado

darbus kongresų bibliotekose ar redakcijose. Tik Škėma (kaip ir Marijus Katiliškis) pasiliko juodadarbis — lifto operatorius ar dėžių pakuotojas, dažnai laikomas pastumdėlio vietoje. „.. . .vos neišlėkiau iš darbo," rašė Škėma kitame laiške, „nes mano tiesioginis viršininkas apskundė mane dar vyresniam, nes neperdaug rodžiau jam vergiškos pagarbos. . . .Išgelbėjo mano labai geras rekordas. Kaip pas mus kompanijoje kalba, esu puikus darbininkas, bet perdaug ‚smart'. " Škėmos būta rašytojo profesionalo, kuris norėjo pelnyti duoną iš rašymo. Kūrėjas jam buvo žmogus kaip ir visi. Netikėjo į įkvėpimą, kurį kartą pavadino „kilniojo melo apraiška". Įkvėpimas yra egzaltuotė tolygi cheminiam apsvaigimui, rašė Škėma „Miesčioniškumo manifestacijoj". Apsvaiginimo metu parašytas eilutes ar puslapius padorus kūrėjas sekančią dieną meta į šiukšlių dėžę. Škėmos įsivėlimas į Šiaurės Amerikos lietuvišką teatrinį gyvenimą buvo iliuzinis. Paskendęs tarpusavio kivirčuose ir susidūręs su publikos abejingumu, lietuviško profesinio teatro bandymas greitai žlugo. Mėginimai prasimušti amerikiečių tarpan, tai yra, išversti į anglų kalbą ir pastatyti televizijoje „Pabudimą", taip pat nepavyko. Savo turbūt juodžiausiame gyvenimo momente, 1959-tų rudenį, Škėma rašė Marijai Gimbutienei:

> Šiuo metu tebekeikiu tuosius dešimt metų Amerikoje. Reikėjo būti labai naiviam ir skirti visą atliekamą laiką literatūrai. Per tuos metus būčiau išmokęs kokio amato, kad ir inžinieriaus pavyzdžiui. Būčiau literatūrą pamiršęs kaip sugebėjau pamiršti teatrą. O ir anglų kalbą pagrindinai reikėjo išmokti. Dabar pasekmės keršyja per konkrečią realybę.

Lietuvių literatūroje Antanas Škėma yra vieniša figūra. Ne tokia ji vieniša pasaulinės literatūros kontekste. Savo pesimizmu, susvetimėjimo ir šleikštulio nuotaika, *Balta drobulė*, o ypatingai „Izaokas", šliejasi prie prieškarinių ir pokarinių rašytojų modernistų, kaip anksčiau minėtas Céline

ir Jean Paul Sartre (trilogija *Les Chemins de la liberté* ir romanas *La Nausée*). Yra dar vienas svarbus aspektas, kuris Škėmos asmenį ir jo kūrybą riša su modernizmu.

Susirūpinimas autentiškumu yra vienas iš būdingiausių modernios literatūros bruožų. Amerikiečių kritikas Lionel Trilling savo knygoje *Sincerity and Authenticity* rašo, jog Vakarų kultūra iki šių laikų yra daug dalykų palikusi už kultūros ribų. Jeigu iki šiolei buvo siekiama kultūron neįsileisti netvarkos, smurto ar beprotybės, tai dvidešimtame amžiuje jiems priskiriama moralinė reikšmė. Modernioje literatūroje neliko vietos harmonijai, grožiui ir dorai. Dvidešimtojo amžiaus karuose ir katastrofose tradicinės vertybės prarado savo tikrinius vardus ir neliko nieko, kam žmogus galėtų būti ištikimas. Mūsų amžiuje tiesa pasidarė apgaule ir ciniškumu. Modernioji literatūra kaip tik tą ir atspindi. Trokšdamas atsispirti savo aplinkos falšui, dvidešimtojo amžiaus žmogus bando apgaulę demaskuoti. Kai viskas melas, vienintelis būdas įveikti aplinkos neautentiškumą yra išprotėti. Pamišimą Trilling apibūdina kaip reakciją prieš apgaulę, kurią bendruomenė bando individui primesti. Pamišime glūdi tikrasis autentiškumas. Pamišimas nėra tik pasyvi kančia, bet vienas iš būdų pasipriešinti bendruomenės prievartai. Žinoma, pamišėlis niekuomet nelaimi, bet jo akto intencija būna kritikuoti bendruomenę ir atidengti jos tikrąją prigimtį. Taip aiškinant, pamišimas tampa ne tik išsilaisvinimas nuo bendruomenės varžtų, bet ir racionalumo išraiška, kuri priešpastatoma bendruomenės neracionalumui. Todėl norint įveikti susvetimėjimą, reikia jį privesti iki aukščiausio laipsnio, tai yra, iki išprotėjimo. Tik tada iš nepritekliaus susvetimėjimas pavirsta į pozityvią galią.

Antanui Škėmai autentiškumas irgi buvo aukščiausia vertybė. „Bandau nusitverti ir nepaleisti svarbios dorybės — nemeluoti", rašė jis Marijai Gimbutienei. Tame pačiame laiške Škėma taip apibūdino savo intencijas: „*Baltoje drobulėje* bandžiau būti tikras, bandžiau matyti, jausti,

samprotauti, išgyventi tarytum A. Garšva būtų gyvas žmogus". Be abejonės, tų pačių dalykų jis siekė ir „Izaoke". Tik ten Andrius Gluosnis gyvena pasaulyje, kur visiškai dominuoja falšas. Bizantiškos Madonos reprodukcija Gluosnio studijoje, bereikšmis televizijos mirgėjimas, kurį jis labai mėgsta, fiziologinis melas su ponia Jule, Živilės apgaulės ir Izaoko laiškų fantasmagorija — viskas liudija autentiškumo stoką. Amerikietiškoje psichiatrinėje Gluosnis tyčia paberia jį tardžiusiems psichiatrams virtinę trafaretų apie onanizmą ir suvaldytus orgazmus, kai jis buvo mažas, apie genitalijų badymą rūbų šepečiu, kad tik patektų į beprotnamį. Žinoma, po šių „reveliacijų," žilajam ponui telieka pareikšti, kad Gluosnio atvirumas yra raktas į jo išganymą, kad tokių kaip jis pasaulyje milijonai, ir Gluosnį uždaryti psichiatrinėn. Pilkieji ponai tačiau nėra Gluosnio draugai, ir paciento atvirumas nėra raktas į jo išganymą. Psichiatrai nori ne tikro atvirumo, bet melo klišės pavidale. Beprotnamis yra vienintelė pasaulyje vieta, kur Gluosniui įmanoma išsivaduoti nuo jį persekiojusių košmarų. Tik, konvencine prasme, nenormalioje aplinkoje jis pagaliau susitinka Izaoką ir konflikte su jį įkalinusiais randa išeitį iš aklavietės. Galbūt Gluosnis niekados nesusitiko Izaoko, ir galbūt jiedu niekados neužmušė Misterio White. Galbūt visa, kas vyksta psichiatrinėj, tik Gluosnio kliedėjimas. Pagal fikcijos konvencijas, Škėmos tekstas yra kažkur, kažkieno rasti užrašai. Nors dalis ten užfiksuotų įvykių būtų atsitikę vien tik Andriaus Gluosnio sąmonės užrašuose — vien tik kaip žmogaus vidinio gyvenimo faktai jie yra bent simbolinis laimėjimas prieš pasaulio apgaulę.

Autentiškumo siekia ne tik Škėmos antiherojai — jo siekė ir pats Škėma, gyvenime ir literatūroje. Šiuo atžvilgiu įdomūs Škėmos *samprotavimai apie literatūrą*, tilpę trečiojo tomo „kritikos ir literatūrinės publicistikos" skyriuje. Škėmos straipsnius vadinčiau išeities taško arba versmės kritika. Škėma nesidomi kūrinio forma ar struktūriniais elementais.

Jam įdomi medžiaga įėjusi į meną arba pasaulėjauta, kurią kūrinys išreiškia. Škėma rašė daugiausia apie poeziją: Jono Meko, Henriko Nagio, Alfonso Nykos-Niliūno ir Henriko Radausko. Jo metodas buvo statyti akistaton poezijoje išreikštą pasaulėjautą prieš savo pasaulėjautą. „. . .kiekvieno [vertintojo, L.M.] psichinė konstrukcija verčia pasirinkti sau artimą traktuotę", rašė Škėma svarstydamas Henriko Nagio *Sniego balandžius*. Kadangi Škėma buvo modernistas ir siekė gyvenime autentiškumo, jo pasaulėjautos konfrontacija su mūsų išeivijos geriausia poezija davė įdomius rezultatus. Škėma nepernešė emigracinio sentimentalumo ir nostalgijos literatūroje. Škėmos aptartoje poezijoje sentimentalumo ir nostalgijos kaip ir nėra, bet ją tyko pavojai. Svarbus momentas Meko, Nagio ir Niliūno poezijoje — prarastojo rojaus motyvas. Prarastasis rojus gali būti įvairus: prarasta vaikystė arba prarasti namai. Škėmai rūpi, kad poezija neprarastų savo autentiškumo, kad atsigrįžusi į prarastąjį vaikystės ar tėvynės rojų ir bežiūrėdama atgal į jį nesuanglėtų ir nepavirstų kliše. Liūdniausia, kad kai kurių poetų vaikystės Eldorado nebėra vietos kančiai, skriaudai ir vargui. Škėma netiki, kad vaikystė gali būti idiliška. Juk vaikas lengviausiai pažeidžiamas, nes neturi suaugusiojo apsigynimo šarvų. Škėma primena, jog net ir motinos įsčiuje tūno egzistencinis siaubas. O kas dėl „prarastųjų namų", Škėma primena, kad rašytojas visuomet ir visais laikais, net ir nepriklausomoje Lietuvoje, buvo emigrantas. Todėl prarastojo rojaus realybė Škėmai iliuzijų pasaulio realybė, kurią jis praminė utopiniu nostalgiškumu. Škėma pateikė įdomią ir turbūt vienintelę žemininkų išeities pozicijų kritiką mūsų literatūroje. Net ir Henriką Radauską jis pavadino iliuzinio estetizmo atstovu, nors teigiamai vertino, kad Radauskas į nieką kitą ir nepretenduoja.

Škėma yra vieniša figūra, mūsų literatūroje neturėjusi sau pasekėjų. Gal tik vienas Algimantas Mackus savo pesimizmu ir susirūpinimu mirtimi mums primena Škėmą. Tačiau

Mackus labiau panašus žemininkams, nes jis toliau vystė praradimo motyvą, tik, Mackaus atveju, kartos identiteto ir kalbos praradimą. Škėma visų pirma yra neigianti dvasia, autentiškumo vardan neigusi visas normas bei principus ir priartėjusi prie nihilizmo. Mackus labiau konstatavo tuštumą, „iškankintą plotą" arba neutralią erdvę, kurioje poetas neįstengia pastoviai įsitvirtinti, kaip apibūdina jo kūrybą Viktorija Skrupskelytė.

Pripažįstant, kad „Izaoko" pasaulėjauta pavojingai arti nihilizmo, nesu pasiryžęs Škėmos apysaką atiduoti moralistų pasmerkimui. Todėl, nors ir pats būčiau apkaltintas moralizavimu, bandysiu „Izaoke" rasti atperkamųjų savybių. Be kitų apysakos savybių, „Izaokas" yra viena iš komiškiausių knygų lietuvių literatūroje. Desperacija joje maišosi su komiškais elementais. Komizmas „Izaoke" reiškiasi per slengu prisodrintą apysakos kalbą, gyvenimo parodijavimą, autoironiją ir per siužetą. Nesigilinsiu į detales apie apysakos kalbą ir gyvenimo parodijavimą. „Izaoką" skaičiusiems šie elementai akivaizdūs. Kūno ir apskritai išorės bruožų akcentavimas yra būdingas komiškai charakteristikai. Pavyzdžiui, Gluosnis, kuris Lietuvoje buvęs garbiniuotais plaukais ir dailus kaip šventas Kazimieras, New Yorko studijoje save pristato praplikusį, su išsivertusiu riebiu pilvu ir nepadoriai nuoga bamba. Autoironija Gluosnis lyg ir bando atsispirti jį slegiančiam gyvenimo falšui. „Izaoko" pabaiga primena vodevilio farsą. Gluosnis ir Izaokas beprotnamyje atsiduria tipiškoje egzistencialistinio romano situacijoje, kur pragaras yra kiti žmonės. Sartre greičiausiai apysaką būtų užbaigęs pasmerkdamas protagonistus kankinti vienas kitą iki amžinybės. Škėmos pabaiga, prižiūrėtojo Misterio White, turėjusio užtikrinti situacijos amžinumą, nužudymas, labiau panaši į pokštą slaptų durų grindyse pavidalu, kurios nelauktai atsidarydamos pašalina problematikos gelmes. Kaip Hegelis sakytų: per paniekos kupiną juoką, dvasia įgyja šiek tiek laisvės. Ši laisvė vadinasi bešališku atitrūkimu.

MIESTAS DABARTINĖJE LIETUVIŲ PROZOJE

ALGIMANTAS BUČYS

Mieli santariečiai,

prieš pradėdamas kalbėti apie miestą dabartinėje lietuvių prozoje, norėčiau padaryti du dalykus. Pirmiausia pasidžiaugti ta proga, kad esame tarp jūsų, galime pasiklausyti jūsų minčių ir nuomonių apie literatūrą, kūrybą, tikimės išgirsti gyvu žodžiu skambančios ir pačios jūsų kūrybos, pagaliau paprasčiausiai kolegiškai pasišnekučiuoti. Manau, ko labiausiai mums trūksta — tai objektyvios, plačios, nuodugnios informacijos apie kūrybines, literatūrines problemas šiapus ir anapus Atlanto. Ir antra — pradėdamas pažinti surizikuosiu jums prisistatyti vienu savo eilėraščiu. Jis parašytas labai seniai — tai pirmos mano knygutės pirmasis eilėraštis, bet tikiuosi, kad jis, jeigu ir nesužavės jūsų, vis dėlto leis jums geriau įsivaizduoti ir mano pradžią, ir pagaliau priežastį, kodėl aš toliau kalbėsiu apie miesto temą dabartinėje lietuvių prozoje.

Skaityta, drauge su Marcelijaus Martinaičio ir Vytauto Martinkaus paskaitomis, 1985 m. Santaros-Šviesos suvažiavime.

Be pavadinimo

Mane pagimdė margos miesto ugnys
Ir užaugino gatvės kreivarankės,
Lopšinę vakarais, elektros išblaškytais,
Sugrieždavo dantim sirenos
Ir čaižiai gergždantis asfaltas.

Manęs nesupo
Pievos margaakės,
Ir iš vėjuotų šventiškų beržynų
Nė vienas baltas beržas neatėjo
Apie švelnumą pašlamėt krūtinėj.

Sušalę spengė telefonų stygos,
Įkalinti stulpai spoksodavo į tuščią naktį
Vienintele
Žibinto akimi,
Bet niekad neišsunkdavo nė žodžio.

O tuo metu
Šilta širdis,
Kurią girdėdavo tik mano kūnas,
Kiekvienu dūžiu kalė savo mintį —
Taip aš ieškojau žodžių begalinei
daiktų,
žmonių
ir dulkių dainai,
Pabudusiai many.

* * *

Proziškai tarus, priklausau prie tų, kurie gimė, augo ir formavosi mieste. Negalėčiau pasakyti, kad dabartinėje lietuvių literatūroje būtų daug miestiškos kilmės ir likimo rašytojų. Esu paskaičiavęs, kad iš maždaug 279 rašytojų (tiek narių turėjo Lietuvos rašytojų sąjunga iki 1984 m. sausio 1 dienos) tiktai apie 50 buvo gimę mieste (jeigu, žinoma, prie

miestų priskaičiuotume ne tik Vilnių, Kauną, Šiaulius, Panevėžį, Klaipėdą, bet ir Baisogalą, Pakruojį, Jonavą, Vabalninką, Joniškį, Joniškėlį, Mažeikius ir kitus miestukus, kurie prieš kokius 3-4 dešimtmečius tebuvo maži tipiški miesteliai ir net miestelyčiai).

Pati gimimo vieta, sutinku su jumis, be abejo, dar nieko nereiškia. Baltušis, pavyzdžiui, gimė Rygoje, net anais laikais nemažame mieste, o juk visą gyvenimą rašė ir teberašo apie kaimą. Dėl to ir noriu pirmiausia pabrėžti ne vien tiktai gimimo vietą, bet ir žmogiškojo, dvasinio brendimo aplinką, jos nemažą svarbą. Tas pats Baltušis devintus metus eidamas grįžo į Lietuvą ir ėmė kaime piemenauti, bernauti, kol 1929 m. nepersikėlė į Kauną. Nenuostabu, kad kaimo įspūdžiai, ko gero, nustelbė jam ankstyvuosius miestietiškus. Sakau, ko gero, nes iki šiolei apie miestą rašyti jam sekasi, mano supratimu, kiek prasčiau, nors leidyklos planuose prieš išvykdamas mačiau įtrauktą jo naują romaną apie šiuolaikinį miesto jaunimą.

O šiaip ikiliteratūrinis daugumos lietuvių rašytojų likimas iki pat kokio šeštojo — septintojo mūsų amžiaus dešimtmečio ne daug kuo skyrėsi nuo XVIII ar XIX amžių mūsų poetų, švietėjų (sakykim, Donelaičio ar Daukanto) modelio: tik aukštesniojo mokslo metų sulaukę, jaunuoliai pėsčiomis ar važiuoti patraukdavo į Karaliaučių, Kijevą, Maskvą, Krokuvą, Varšuvą, Rygą ir t.t., kad ten įsigytų vienokią ar kitokią specialybę, mokslo cenzą ir pan. Vaizdžiai galima būtų pasakyti, kad į miestą jie atvykdavo jau daugmaž nusistovėjusios psichinės struktūros, kurią vėliau mieste tik apginkluodavo žinių šarvais. Pats gi miestas, tapdamas išorine jų gyvenimo vieta, dažniausiai nebetapdavo jų dvasinio gyvenimo centru ar orientyru. Jis greičiau įsirėždavo į atmintį, kaip įvairių nemalonių situacijų ar konfliktų šaltinis (prisiminkim Donelaičio ar Daukanto gyvenima pusbadžiu), o jei artėtume į mūsų painius laikus, galėtume prisiminti Just. Marcinkevičiaus poemą *Dvidešimtas pavasa-*

ris arba Vyt. Rimkevičiaus romaną *Studentai*, kur ištisai vaizduojama kaimiečio jaunuolio, atsidūrusio mieste, vargai ir išgyvenimai tiek politikos, tiek meilės verpetuose, kurių kaime, atrodo, jie nė sapnuote nesapnavo. Tie herojai jaunuoliai, vakarykščiai kaimiečiai, jau buvo, tiesa, toli pažengę, sakykim, nuo Žemaitės ar ypač Lazdynų Pelėdos jaunųjų herojų, kurie žūte pražūdavo arba nebepataisomai ištvirkdavo, atsidūrę negailestingo, svetimkalbio, godaus ir plėšraus miesto spąstuose, kur viską valdo pinigai ir amoralus cinizmas. Pokarinėj mūsų prozoj ir net poezijoj miestas ėmė prarasti tą neigiamą minuso ženklą, kuriuo miestas nuo seno buvo ženklinamas lietuvių literatūroje. Pokarinė inteligentija, pasak Baltakio, toji pirmoji karta nuo žagrės, jau studijuodama prarado galimybę matyti ir žagrę, ir plūgą, sudarydama įvairiausių profesijų intelektualinį branduolį būtent mieste, o kaimas tuo metu jau tapo vasaros viešnagės miela širdžiai vieta, kol jos nepaskandino plačioji melioracijos banga, išgriovusi ir ne vienam su žeme sulyginusi gimtąsias sodybas.

Bet ir toji karta tebebuvo *miesto gyventojai*, o *ne miesto vaikai*. Kai gyvenimas mieste mūsų prozos herojams pabosdavo, įkyrėdavo ar tapdavo nei psichiškai, nei moraliai nebepakeliamas dėl jo socialinių rietenų, karjerizmo, šeimyninio laisvumo ir pan., dažnas ir vyresnės, ir jaunesnės kartos herojus paprasčiausiai pabėgdavo į pažadėtąją žemę — į kaimą, kur jo laukė grožis, tyla, harmonija laukuose, miškuose ir, žinoma, sieloje. Tokių laimingųjų bėglių lietuvių prozoje galėtume rasti tikrai nemaža nuo dar smetoniniais laikais parašyto J. Grušo romano *Karjeristai* iki L. Jacinevičiaus apysakos *Keičiu gyvenimo būdą* ir daugelio apsakymų, kuriuos įkvėpė idiliško kaimo nostalgija. Bėda tik, kad panašiuose kūriniuose neretai bėgliu tapdavo ir pats autorius, nebepajėgęs išspręsti savo paties iškeltų miestiškųjų problemų ir finale išsiųsdamas savo herojus visa gydančio ir paguodžiančio kaimo idilėn — kuo toliau nuo to prakeikto

miesto su visom jo dostojevskiškom ir nedostojevskiškom „prakeiktom problemom".

Tačiau laikas ėjo ir tebeina nesustabdomai, nenumaldomai. 1970 m. pirmą kartą Lietuvos istorijoje miesto gyventojų skaičius viršijo kaimo gyventojų skaičių, nors procentais paėmus, skirtumas buvo nedidelis (50,2% miestiečių). Bet jau po septynių metų, 1977 m. pradžioje, santykis gerokai pakito: 58,4% gyveno mieste ir 41,6% kaime. Šiandien, tiksliau 1982 m. Lietuvoje miestiečių dar daugiau (63,5%), o kaimiečių beliko 36,5%. (Priminsiu, kad iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios [1913] kaime gyveno 87,0% visų Lietuvos gyventojų ir iki Antrojo karo jis tesumažėjo dešimčia procentų (1939 m. kaime tebegyveno 77,1% visų Lietuvos gyventojų).

Dabartinė kaitos dinamika, kaip matom, labai intensyvi ir visokeriopai reikšminga, kadangi su ja kuo glaudžiausiai, mano įsitikinimu, susijusi artimiausia mūsų tautos ateitis su visomis neišvengiamai atžengiančiomis ekonominėmis, visuomeninėmis, psichologinėmis, dvasinėmis, o tada — ir kultūrinėmis, literatūrinėmis permainomis bei naujomis problemomis. Jų daug jau dabar ir nuolatos daugėja: tik spėk jas pastebėti! O juk rašytojui reikia jas ne tik žurnalistiškai pastebėti, bet ir meniškai apibendrinti, apmąstyti. Lyriniai kaimo vaizdeliai, mielais vaikystės prisiminimais paremti apsakymai, melancholiškai graudulingos jų nuotaikos dabar jau mažai ką bepatenkina (nors prieš dešimtmetį visus mus graudino V. Rimkevičiaus, J. Apučio, E. Ignatavičiaus ir kt. apsakymuose). Net sentimentaliausi mūsų novelistai (lygiai kaip ir kritikai) šiandien jau nesiryžta susieti lietuvio likimo ir dvasios vien tik su etiškai gyvybingu senuoju kaimu. Gal dėl to, kad toks kaimas egzistuoja tik senesnių žmonių prisiminimuose — jį beveik visur jau pakeitė mūrinių gyvenviečių Lietuva.

Kas iš jūsų yra viešėjęs Lietuvoje, galėjot patys tuo įsitikinti net bevažiuodami plentais. Vakar dar kaimietis,

šiandien lietuvis jau gyvena mieste arba miesto tipo gyvenvietėje, ten augindamas savo vaikus ir tų vaikų vaikus, kurie, netgi ir labai norėdami, jau niekados nebegalės atsigerti dvasinės stiprybės „eliksyro" iš savo senolių dosnių šulinių, negalės sušilti žmogiškai prie „mitinio" šimtmetinių trobų ugniakuro. Civilizacija, urbanizacija su visais savo mokslo ir technikos pasiekimais žengia į lietuviško miesto ir kaimo kasdienybę, kur senovė — lygiai kaip mieste, taip ir kaime — jau vis dažniau imituojama stilizuotais židiniais, restauruotais senelių baldais, dekoratyvinėmis žvakidėmis.

Vaizdžiai tarus, miestas praryja kaimą, ir mes čia nesame kokia nepaprasta išimtis XX amžiuje. Ne mūsų literatūros kritikams pageidaujant ir ne dabartiniams lietuvių rašytojams susitarus — paties gyvenimo raida lemia gana neįprastą, netradicinę, dar, mano galva, pilnai neįsisąmonintą ir neapmąstytą dabartinę mūsų tautos padėtį, kai senosios žmonių kartos ne šiaip sau išeina, užleisdamos vietą naujoms analogiškoms kartoms, o visiškai pasitraukia su visu savo gyvenimo būdu, ir tos naujosios kartos pačios privalo sau susirasti ir naują vietą pasaulyje, ir naują gyvenimo jame būdą. Naujoms kartoms tai jau ne dilema, o direktyvinė būtinybė. Senesnės kartos žmonėms, kaip, sakykim, senajai Garbauckienei V. Bubnio romane *Po vasaros dangum* dar tebegalioja tariamas pasirinkimas — pardavusi ūkį, pinigus atidavė miestiečiams vaikams, pati išvažiavo į miestą, pagyveno pas vieną vaiką, pas kitą, bet dabar — be pinigų — buvo jiems jau nebereikalinga ir vėl grįžo į kaimą, čia užbaigti savo gyvenimą po svetima pastoge. Be abejo, ir tai tėra tik fiktyvinis pasirinkimas: kaimo žmogus, atsikėlęs į miestą, nebeturi kur grįžti ne gyvenamos vietos, o dvasine prasme — mieste jis triūsia vaikų ir anūkų labui, paklusdamas nežmoniškiems miesto ritmams, sielodamasis dėl betvarkės ir nesuvokiamo skubėjimo, triukšmo ir chaoso, o grįžęs kaiman vėl kankinasi, stengdamasis suprasti painius savo vaikų miestiečių likimus bei rūpesčius.

Bet ne jojo drama mus domina šį kartą — tai būtų kita kalba apie kaimą dabartinėje lietuvių prozoje.

Naujosioms gi kartoms tai jau istorinės būtinybės, o ne vienokio ar kitokio pasirinkimo reikalas. Tas pasakytina, be abejo, ir apie rašytojų kartas. Jūs turit savo „bežemių generaciją", mes ko gero taip pat jau turim savųjų „bežemių" rašytojų, menininkų kartą, tačiau, aišku, kita prasme. Jie „bežemiai", kadangi, simboliškai tarus, nebelietė žemės basa koja — žemę nuo jų atskyrė cementas ir asfaltas, guma ir sintetika. Tradicinės kaimo tematikos atžvilgiu, ne vienas jų galėtų, ko gero, prisipažinti Antano Škėmos žodžiais viename 1953 m. interviu: „Prisipažinsiu. Turiu daug bėdų su tematika ir siužetais. Deja, negaliu jų pasirinkti iš lietuviškojo kaimo aruodo, nes esu miesto produktas ir lietuvišką kaimą pažįstu kaip turistas. Todėl tenka stvertis miesto, miestelio, jų apylinkių. . .". Tradicinio, t.y. kaimiškojo mūsų prozos turinio ir formos atžvilgiu, toji šiek tiek stipriau užsirekomendavusi lietuvių prozininkų karta primena antėjus, nedaug, bet vis dėlto atplėštus nuo gimtosios gyvybingosios laukų ir pievų, jaukių sodžių ir kalvelių žemės. Tuo pačiu tradiciniu požiūriu jie tarsi atsidūrė „beorėj erdvėj", kur nebeliko tradicinių „traukos jėgų", pasikeitė žmogaus charakterio determinacija, pasakojimo būdas, kompozicijos dėsniai, net vaizdavimo tikslai. Ir neatsitiktinai dalis skaitytojų, kritikų ir kolegų rašytojų ėmė priekaištauti jauniesiems, esą jie atsidavė literatūriniams žaidimams, kai tuo tarpu nėra kada žaisti šiuolaikiniame dalykiškame pasaulyje. Kai kurie kritikai, mano nuomone, paskubėjo jaunuosius kaltinti, esą jų kūryboje maža lietuviškumo, užtat siauste siaučia įvairiausios intelektualinės informacijos „kosmopolitiniai skersvėjai". Ir iš tikro, skaitydami jaunųjų prozą neretai galime stebėti, kaip jų herojai linguoja tarsi smilgos vėjyje, blaškomi savo keistų svajonių, vizijų, norų, įgeidžių ir fantazijų.

Bet žvelgiant iš kitos, iš netradicinių vertybių pusės, turime pripažinti, bent jau aš taip manau, kad reikalas liečia ne šiaip sau jaunų, nesusitupėjusių rašytojų literatūrinius eksperimentus ar žaidimus, o būtent naujosios miestiškosios kartos žengimą į mūsų literatūrą. Tarp anksčiau mano minėtų 50 miestietiškos kilmės mūsų rašytojų, 30 yra prozininkai, ir dažniausiai — kaip tik jaunieji. Perskaitysiu jų sąrašą: Vilniuje gimę — Vydas Astas, Ričardas Gavelis, V. Sirijos Gira, Jurga Ivanauskaitė, Kaune — Rimantas Budrys, Leonidas Jacinevičius, Saulius Tomas Kondrotas, Kazys Marukas, Vytautas Petkevičius, Juozas Požėra, Mečys Rakauskas, Vytautė Žilinskaitė, Klaipėdoje — Romualdas Lankauskas, Algirdas Polis, Panevėžyje — Ramūnas Klimas, Romualdas Baltušnikas, Mykolas Sluckis, Utenoje — Saulius Šaltenis, Lazdijuose — Bitė Vilimaitė, Telšiuose — Danielius Mušinskas, Mažeikiuose — Romualdas Granauskas, Radviliškyje — Bronius Radzevičius.

Išskyrus B. Radzevičių čia minėjau, be abejo, tiktai gyvuosius mūsų prozininkus. Ir, kaip sakiau, ne tik tam, kad primінčiau jų gimimo vietą — noriu pabrėžti, kad juos suformavo, psichiškai veikė ir ugdė miesto ir miestuko atmosfera, ganėtinai besiskirianti nuo dainingo sodžiaus ar net nuo izoliuoto vienkiemio dvasinės atmosferos, kuri davė mums ir V. Mykolaičio-Putino savistabos tradiciją, ir Just. Marcinkevičiaus ginamą bei teigiamą gimtosios žemės kultą, kuris šiandien turi gausių, daugiau ar mažiau talentingų pasekėjų įvairiuose žanruose.

Kalbant apie miestiškąją kryptį prozoje, reiktų pridėti, jog ir pati tema, kaip ir rašytojo kilmė, negali būti čia lemiamas dalykas. Svarbiausia čia būtų klausimas, kaip toji tema rašytojo yra sprendžiama, ir čia miestietiškos kultūros atstovai dažnai pasako gana netikėtą, netradicinį žodį. Pasinaudokime pirmu pasitaikiusiu pavyzdžiu. Klasikinėje mūsų prozoje gan nesunkiai galime rasti tokią pasikartojančią peizažo detalę, kaip rūkas, migla, užliejanti

pievas tykiais vasaros vakarais. Bet prisiminkim, kokią nepeizažinę prasmę įgauna rūkas Sauliaus Kondroto apsakymėlyje „Pasaulis be ribų", kur rūkas ima semti aerouostą su visais jame esančiais žmonėmis — pradžioje jų kojas, lagaminus, kildamas vis aukščiau ir aukščiau, kol mes suvokiam, kad rūkas čia jau ne tik peizažo detalė, bet ir sudėtingai įprasmintas simbolis. Ir pasakyčiau, kad S. Kondrotas čia anaiptol ne tik žaidžia vardan literatūrinio žaidimo ar šiaip iš piršto laužia šį simbolį. Čia savaime galėtume prisiminti lietuvių sakmes, kur daugelis paslaptingų, keistų, velnioniškų dalykų dedasi būtent rūke. Ir turbūt būtų nevisai pagrįsta žiūrėti į panašią transformaciją tradiciniu žvilgsniu, kai meninių formų neįprastumas tiesiogiai susiejamas su idėjos neaiškumu. Tąsyk tikrai tektų kartu su kritiku A. Guščiumi teigti, jog pastarųjų metų prozos debiutų „nepakankamumas" atsirado kaip tik dėl „idėjinės autorių pozicijos aiškumo stygiaus, dėl estetinio idealo miglotumo" (*Nemunas,* 1985, Nr. 7, p. 24). Tačiau, kaip minėjome, migla miglai nelygi, ir ko gero pačiai kritikai teks ilgainiui prisitaikyti tikslesnius raktus miestiškosios prozos, apskritai miestiškosios kultūros apraiškoms bei kūriniams giliau ir teisingiau suvokti.

Mat, miestiškoji kultūra, vadinas, ir proza prasideda, mano nuomone, ne vien nuo miesto temos atsiradimo kūrinyje. Tema gali būti ne taip svarbi, ji gali būti netgi ne miestiška — svarbiau, kad jos meniniame įprasminime ima vyrauti nauji, netradiciniai principai. Jiems paaiškinti norėčiau čia prisiminti vieną A. Škėmos essay iš ką tik pasirodžiusio III *Raštų* tomo, kurį labai kruopščiai, pavydėtinu akademiniu lygiu suredagavo ir parengė spaudai Liūtas Mockūnas.

A. Škėmos rašinys pavadintas „Utopija Kanadoj" ir pradedamas visai nuostabiu sakiniu: „Buvau užmiršęs gamtą". Lietuvių prozos tradicijų kontekste tas skamba beveik paradoksaliai, tačiau už A. Škėmos paradoksų

visados slypi netikėta, nauja ir visai reali pasaulio pajauta, kuri verčia susimąstyti. Bemąstant logika mus gali nuvesti dar toliau: šiandien, atrodo, galima ne tik užmiršti gamtą — kartais galima jos ir iš viso nebepažinti. Turiu galvoje vieną, berods, kanadiečių kinematografininkų pagamintą dokumentinį filmą. Pats aš jo nemačiau, tik susipažinau su jo aprašu recenzijoje. Filmo kūrėjai surinko būrelį New Yorko vaikų, berods, paauglių, kurie nuo gimimo augo tarp mūrų, tarp stiklo, metalo ir betono, išsivežė juos autobusu už miesto ribų ir ėmė filmuoti tuos vaikus, kai jie pirmą kartą savo gyvenime pamatė žolę, karves, čiurlenantį upelį. Filmo recenzentas pavadino tą kino juostą jaudinančia ir kraupia. Tikėkimės, jog nei mūsų vaikai, nei vaikų vaikai dar nepriklausys panašiai gamtos nepažįstančiai kartai, bet laikinai „užmiršti" gamtą galima jau ir šiandien.

Minėtas A. Škėmos rašinys ar jo dienoraštinis eskizas praktiškai ir turėtų būti tos gamtos atsiminimas, bandymas ją vėl pamatyti savom akim.

Bet pasižiūrėkim, koks tas atsiminimas.

Pamatęs ežere varles „geros žiurkės dydžio" ir, stebėdamas jų išsprogusias akis, autorius nutaria, kad šios varlės serga Basedovo liga. Arba vėl: „Priešais tįso smėliu išpilta aikštė, aštriabriauniai akmenys, siauras lieptas į vandenį (nuo jo galima buvo vingtelti „lakštute") ir tas ežero tyvuliavimas nepraeinamo miško apgaubime, toji impresionistų paroda, tarytum Monet, Sisley ir Pissarro ką tik pakilo nuo molbertų, o lietus ir vėjas aptaškė erdvę brūkšnelių ir taškų fejerverku" ir pan. Gamtos atsiminime dalyvauja ne tik tapybinė žmonijos patirtis, bet ir techninė, muzikinė. Musės čia tupia ant akmenų lyg vaduojantys helikopteriai. „Šv. Jono vabalėliai įžiebdavo ir užgesindavo savo žiburius; žalsvas akių išsibarstymas, styginė instrumentuotė lydėjo pilnatos melodija, raudoną, kaip naujagimio riksmas. Žalia ir raudona. Šitomis spalvomis išrėkė save Van Gogas," ir t.t.

Kažkada esu parašęs eilėraštį, kurį pavadinau „Peizažas, perkoštas per atmintį". Panašiai galima būtų pavadinti ir A. Škėmos esejistinį metodą — jis duoda mums „peizažą, perkoštą per kultūrinę žmonijos atmintį". Iš principo toks gamtos „atsiminimo" aktas yra gimininga gamtos atpažinimo, jos įminimo aktui. Jį mes sutinkame jau lietuvių pasakose apie varlę-karalienę, apie žalčių karalių Žilviną, apie medžius, kurie tėra medžiais pavirtę žmonės ir t.t. Ar ne tuo principu aprašo A. Škėma abu šunis, buvusius toje Kanados „kempėje" prie ežero? Kalbėdamas apie pirmąjį šunį Pupkį ir jo mažytes nuodėmes (porą nusišlapinimų „kempėje" nakties metu) A. Škėma prognozuoja: „Jei Pupkis rašytų eilėraščius, be abejo, jis sektų kurį intelektualą poetą (pvz., Paul Valery), stipriai jį atmiešdamas, na, kad ir blogu Jeseninu. O savo „šlapią nuodėmėlę" jis pavaizduotų kaip paralelę kilnioms gamtos apraiškoms, palygindamas ją (nuodėmėlę) pvz., kad ir su lietumi — gamtos ašaromis". Savo ruožtu antrasis šuo, vadinamas Vilku, susilaukia formaliai taipogi panašaus literatūrinio įminimo: „Aš nežinau, kurį žanrą pasirinktų Vilkas, jei jau panorėtų rašinėti. Turbūt, prozą. Kažkodėl man asocijuojasi Hemingvejus savo ispaniškame romane."

Klaidinga būtų manyti, kad panašiais atvejais A. Škėma tiktai šaržuoja, tiktai ironizuoja, vaikydamasis savo mėgiamų paradoksų. Gamtos atsiminimas minėtame rašinyje A. Škėmai neretai tampa savęs pažinimo forma, nors, žinoma, jinai išlaiko ir autoironijos niuansą: „Vieną tylų vakarą pastebėjau Vilką paskendusį metafiziniuose apmąstymuose. Ežero paviršius buvo lygus. Vilkas gulėjo ant liepto ir stebėjo savo atvaizdą vandenyje. Be abejonės, jis buvo nutaręs, kad jam pasirodė jojo Anapus. Šis Anapus panešėjo į šunį, bet Vilkas nežinojo, kad jis stebi savo paties šešėlį, jis nežinojo, koks jis yra realybėje. Jis ilgai spoksojo į šešėlį, truputėlį urzgė, truputėlį jaudinosi, kol pagaliau jame gimė pasiryžimas pasiekti Anapus. Vilkas atsargiai ištiesė priekinę

koją ir brūkštelėjo šešėliui per dantis. Vanduo susidrumstė. Vilko Anapus išsisklaidė tolstančiais ratilais". Be abejo, dienoraštinis A. Škėmos essay „Utopija Kanadoje" jau pagal savo sumanymą grindžiamas platoniškojo idėjų pasaulio sugretinimu (ir supriešinimu) su epikuriškuoju harmoningos būties suvokimu („ ‚God' ir ‚good', skaitant šiuos žodžius lietuviškai, tįso prailgintu rimu"). Bet iš esmės, grįžtant prie mus dominančios temos, turbūt galėtume pasakyti, kad gamta, o plačiau — visas išorinis pasaulis, jam tėra veidrodis, kuriame jis mato patį save, kaip mąstantį ir kuriantį žmogų, su visomis savo problemomis, pomėgiais, abejonėmis ir neatsakomais klausimais.

Toks tad būtų miestiškosios prozos modelis (ar vienas iš jų?). Bet kyla klausimas, ar šiuolaikinė urbanizacija, atplėšdama mus nuo gamtos ir paversdama mus supančią aplinką standartinėmis stiklo, metalo ir betono plokštumomis (dažniausiai be jokio individualaus atspaudo), ar tik ji nebus pasmerkusi mūsų sąmonę savistabai, o protą — savianalizei, kuri miestietiškoje prozoje yra visa rėpianti, neretai drastiška, ekshibicionistiška, autoironiška, o galų gale turbūt ir tragiška, jei prisimintume to paties A. Škėmos *Baltos drobulės* finalą.

Dabartinėje lietuvių prozoje miestietiškoji kultūra taipogi pasireiškia ne vien tema, bet ir gana stambiais prozos stilistikos ir poetikos pakitimais, įsibraunančiais ir į gamtos, ir į peizažo, net charakterio atkūrimą. Kaip pastebėjo A. Zalatorius, šiek tiek priekaištaudamas S. Kondrotui, jojo „personažai beveik ir ne personažai, o tartum sutartiniai ženklai, turintys archaišką ar egzotišką vardą (Pimė, Anusas, Lizanas), žmogaus išvaizdą, atliekantys žmogiškus veiksmus, bet nesukeliantys gyvo žmogaus iliuzijos. Autoriui jų reikia ne kaip meilės ar neapykantos objektų, o kaip formos, į kurią supiltų aistras ir išvedžiojimus". Tradicinio, aprašomojo realizmo požiūriu tai turėtų būti nemažas prozos kūrinio trūkumas, kuris ardyte ardo ne tik žmogaus charakterio, bet ir

viso išorinio pasaulio atvaizdą prozos kūrinyje. Ne vienas kritikas ir priekaištauja jauniesiems prozininkams, esą jų nedomina, o tuo pačiu ir „nebekausto meninių vaizdų ar paveikslų imanentinė logika, kuriamų charakterių dialektika, galima laisvai modeliuoti priežasties ir pasekmės ryšius, kaip nori elgtis su pasakojimo chronologija, vieta ir t.t. Ar ne todėl kartais taip nesunkiai į kontempliacinės pakraipos prozininkų kūrinius atkeliauja egzotiški kraštai, iracionalios teorijos." (A. Guščius).

Kitaip tarus, daugeliui skaitytojų ir kritikų akivaizdu, jog tradicinė prozos poetika ardoma gana agresyviai. Ne vienam taipogi aišku, kad čia turime reikalo ne su chaotišku, anarchistišku jos ardymu ar kokiu naiviu literatūriniu žaidimu vardan žaismės. Matyt, vyksta naujos stilistikos ir prozos poetikos kūrybiniai ieškojimai, kuriuos mūsų kritika bando net vienaip ar kitaip pavadinti. Vieni tai vadina intelektualine proza, kiti — konstruktyvine, dar kiti — kontempliacine ir pan.

Bet jau pirmu žvilgsniu aišku, kad visi šie terminai gana vienašališki gyvo prozos proceso atžvilgiu, kadangi miestiškoji kultūra su visais jos humanitariniais klodais nūdienėje mūsų prozoje pasireiškia labai įvairiai. Sakykim, kalbėdami apie konstruktyviąją jaunųjų prozą, mūsų kritikai labai dažnai greta stato S. Kondrotą ir J. Ivanauskaitę. Tuo tarpu akivaizdu, kad, pavyzdžiui, J. Ivanauskaitė tiesiogiai polemizuoja su racionalizmu ir net intelektu, siurrealistiškai aukština fantaziją, emociją, pusiau pasąmoningas vizijas ir pan. O juk be S. Kondroto ir J. Ivanauskaitės prie konstruktyvinės prozos kūrėjų turėtume dar priskirti tokius jaunuosius rašytojus, kaip R. Gavelis, P. Venclova, A. Ramonas, D. Mušinskas, J. Skablauskaitė, A. Petraitytė, K. Jonušas, A. Visockas, P. Kutkaitis ir kiti. Tuo tarpu jie visi — kitokie, gana saviti, nepanašūs vieni į kitus bent jau geriausiuose savo kūriniuose.

Gal dėl to pats sau esu pasirinkęs kitokį, kiek bendresnį terminą miestiškajai jaunųjų prozai apibūdinti — vadinu ją intravertine, nukreipta į vidų. Čia neturiu galvoje psichologinės pusės, kurią suteikia šiam terminui jo kūrėjas K. G. Jungas. Naudoju jį daugiau sąlygiškai, bet jis patogus, kad nurodo miestiškosios jaunųjų prozos tendenciją brautis vidun — pro išorinio pasaulio formas — į vidinį žmogaus pasaulį, į kūrybingąją sąmonę, kuri savo ruožtu vykdo ir intelektualines, ir konstruktyvines, ir kontempliacines funkcijas, aprėpia ne tik racionaliąją, bet ir iracionaliąją vidinio gyvenimo pusę. Tokią intravertinę jaunųjų prozos kryptį lemia, kaip minėjau, ne vien tiktai miesto tema. Galima vaizduoti miestą ir ekstravertiniu principu, t.y. — krypstant į jo išorinį vaizdavimą. Tuokart tektų kalbėti daugiau apie turinio, bet ne stiliaus ar poetikos problemas. Tokios ekstravertinės prozos apie miestą pavyzdys galėtų būti V. Bubnio romanas *Nesėtų rugių žydėjimas,* kur ekstravertinis vaizdavimas dažnokai sutampa su išorinių miestietiško gyvenimo apraiškų fiksavimu, aprašinėjimu. Nuo to, manyčiau, šis romanas labiausiai ir nukentėjo, kadangi išoriškai šiuolaikinis miestas daugiausia tėra banalių, pusiau automatiškų kasdienių ritualų kompleksas, kurį retkarčiais paįvairina karjeros sėkmė arba krachas, liepsninga meilė arba skandalingos skyrybos, netikėta autokatastrofa arba dėsninga, seniai laukiama mirtis. . .

Tarp intravertinės ir ekstravertinės tendencijos vaizduoti miestą, be abejo, nėra kokios kinų sienos. Priešingai — šios tendencijos dažnai persimaišo ir kryžiuojasi, ypač tų mūsų prozininkų romanuose bei apysakose, kuriuose naudojamas vidinis monologas, pavyzdžiui, Alf. Bieliausko, M. Sluckio, V. Petkevičiaus, V. Sirijos Giros, J. Mikelinsko, L. Jacinevičiaus, V. Martinkaus romanuose apie šiuolaikinį miestą ir miesto žmogų.

Bet negalima, manyčiau, nepripažinti, kad daugumos jaunųjų, ypač miestietiškos kilmės, prozininkų kūryboje

svorio centras pastaruoju dešimtmečiu krypsta intravertinio vaizdavimo pusėn, kur vyrauja vidinio pasaulio humanitarinės, filosofinės dimensijos, o vietoje buities aprašinėjimo įsigali emocinių, egzistencinių būsenų išraiška, daugiau mažiau ekspresyvi saviraiška. Tą pripažinus ir su tuo sutikus, beliktų atsakyti į klausimą, kas lemia intravertinę prozos kryptį ir kodėl ji ryškiausia jaunosios kartos prozininkų kūryboje?

Priežasčių, matyt, rastume nemaža ir įvairių, bet svarbiausioji, mano nuomone, būtų intensyvus aukščiau aptartos miestietiškos kultūros formavimasis Lietuvoje. Čia turiu omenyje ne tik minėtą dinamišką krašto urbanizaciją ir miestiškojo gyvenimo būdo įsigalėjimą didžiumoje šeimų. Neverta užmiršti, kad urbanistinė civilizacija nėra tiktai gyvenamosios aplinkos reikalas — ji priverčia žmogų adaptuotis ne tik sociališkai, bet ir biologiškai, jei prisiminsime tokius jos gimdomus reiškinius, kaip akseleracija, įvairios alergijos, širdies ydos, nerviniai stresai ir kiti panašūs dalykai, paprastai siejami su šiuolaikinio miestietiško gyvenimo ritmais ir įtampa. Biologinės adaptacijos fone nesunkiai galima įsivaizduoti ir žmogaus psichikos intensyvią adaptacinę reakciją į urbanistiškai koncentruotą, išoriškai gana standartišką, nuo gamtos vis labiau tolstantį mokslo ir technikos programuojamą šiuolaikinį pasaulį su jo industrine civilizacija ir materialinių gėrybių kultu. Lietuvių prozininkai — nuo J. Avyžiaus iki B. Vilimaitės — savo stambiuose romanuose ir miniatiūrinėse novelėse atkakliai stengiasi kovoti ir su minėtu materialinių gėrybių kultu, ir su skubotais, ne visad apgalvotos industrializacijos, urbanizacijos padariniais, jaudinančiais žmones visur, kur kyla taršos ar išnykimo grėsmė gamtai, gyvybei, meno paminklams ir pan.

Tačiau tas kovingas, tegu neretai ir publicistiškas santykis su urbanistinės civilizacijos ydomis nėra, deja, vienakryptis. Newtoniškas atoveiksmis veikia ir čia — šiuolaikinis pasaulis agresyviai atakuoja rašytojo sąmonę, užplūsta ją visokerio-

pos politinės, kultūrinės informacijos bei dezinformacijos srautais, apardančiais tradicinių vertybių sistemą ir gana grėsmingai komplikuojančiais dvasinę šiuolaikinio žmogaus lygsvarą. Tuos urbanistinės civilizacijos smūgius giliai išgyvena net vadinamosios kaimiškosios, folklorinės krypties atstovai, kurie drauge su Just. Marcinkevičiumi gana dramatiškai išsako naujųjų urbanistinių laikų akivaizdoje ir savo tikėjimą, ir savo abejonę į kraują jaugusiomis tradicijomis:

O tėviške, drugeli mano margas!
Po tavo sutrūnijusiu slenksčiu
lig šiolei guli stebuklingi žodžiai,
kurių turbūt jau niekam nebereiks.

Jaunesnės lietuvių rašytojų kartos, kaip minėjau, ne mažiau jautriai atliepia agresyviems urbanistinės civilizacijos poveikiams, tačiau jos, mano manymu, nebelinkusios ieškoti „stebuklingų žodžių" vien tik po senosios tėviškės „sutrūnijusiu slenksčiu." Įkvėpimo ir kūrybos šaltinius jaunesnieji mūsų rašytojai vis dažniau regi miestiškosios aplinkos, miestiškos psichikos ir miestiškos kultūros kloduose, tiek per šimtmečius žmonijos istorijos suformuotuose, tiek šiandien besiformuojančiuose. Taigi ir intravertinė jaunųjų lietuvių menininkų orientacija neturėtų būti vertinama kaip dvasinė ir meninė izoliacija nuo išorinio pasaulio. Juk žmogus žiūrėdamas gilyn į save — žiūri į dvasinę bei kultūrinę žmonijos patirtį, kuri yra bene tvirčiausia atspirtis šiuolaikiniam žmogui — agresyviam gamtos keitėjui, antžmogiškos technikos kūrėjui, taikos geidėjui, visuomenės tobulintojui ir, žinoma, mūsų lietuviškų knygų smalsiam skaitytojui.

ANTRASIS TERMODINAMIKOS DĖSNIS IR TRAGEDIJA

Samprotavimai su paraštėmis ir užsklanda

KAZYS ALMENAS

Kai kurių dėsnių sąvokos toli peržengia jiems numatyto fizinio pasaulio ribas. Taip atsitiko savo laiku su Koperniko ir Newtono dėsniais, mūsų šimtmetyje taip atsitiko su Heisenbergo netikrumo ir Einšteino sąlygiškumo teorijomis. Tačiau plačiausiai savo pritaikymo ribas yra peržengęs palyginti kuklus dėsnis, kuris XIX amžiaus pirmojoje pusėje susiformavo taip palaipsniui, kad jam net neprilipo jokio kūrėjo vardas. Tai Antrasis Termodinamikos Dėsnis (toliau vadinsime ATD).

ATD išsiplėtimo ribos tikrai stulbinančios. Jau nuo pat jo paskelbimo jis yra tapęs filosofinių svarstymų objektu, naudotas vienų ideologijų pateisinimui ir kitų paneigimui. Jis yra tapęs metafora arba tiksliau tariant, metaforomis. Literatūra jo tema neaprėpiama. Vien šitoje apžvalgoje patyrinėsime, ką apie jį rašė mokslininkai (1,2), filosofai (3,4), darvinistai (6), teologai (7), marksistai (8), marksizmo pradininkai (9), literatūros (10) bei meno (11) kritikai ir populiarių krizių kūrėjai (12). Ir tai, turiu pabrėžti, tik labai dalinis autorių bei disciplinų sąrašas.

Apžvalgos apie ATD rašyti nežadėjau. ATD mane domino grynai profesine prasme. Esu tyrinėjęs neutralių dalelių (neutronų, gamma spindulių) išsiplėtimą erdvėse.

Maniau, kad patirtis dirbant su nelygsvarinėje būsenoje esančiais dalelių srautais man duos įžvalgos ir apie ATD. Pradėjau ieškoti literatūros. Radau jos daugiau, negu reikia.

Čia pateiksiu keleta jos pavyzdžių. Po to pristatysiu supaprastintą ATD apibūdinimą, už kurį atsakomybę turiu priimti pats, ir užbaigsiu paskutiniu veiksmu iš neparašytos tragedijos. Kad perdaug nekliudyčiau pagrindinei minčių eigai, dalį digresijų bei papildymų perkelsiu į paraštes. Visi vertimai mano.

Kas yra ATD?

Daugumas skaitytojų turi bent apytikrią nuomonę apie ATD. Tačiau klausimas vietoje. ATD yra vienas iš tų dėsnių, kuriuos galima formuluoti įvairiai. Jei jos atsakingai sustatytos, visos formuluotės veda prie to paties rezultato, tačiau iš pirmo žvilgsnio tai nėra taip aišku. Prisideda ir terminologinė maišatis. Iš ATD dėsnio išvesta „entropijos" sąvoka yra kiek pakeista prasme pritaikyta statistinėje mechanikoje ir informacijos teorijoje. Ji yra tapusi ir poetine metafora. Taigi, pradžiai reikia susitarti, apie ką kalbėsime.

Vadovėlišką ATD formuluotę pateikiame paraštėje A, išvesime jį iš pirmųjų principų toliau straipsnyje, o čia, pradžiai, pakaks šio apibendrinimo:

Pirmasis termodinamikos dėsnis teigia, jog energijos kiekis Visatoje pastovus. Energija gali keisti formas, tačiau negali būti nei sukurta nei sunaikinta.

Tačiau energijos pasaulyje lygiavos nėra. Energija gali glūdėti cheminiuose medžiagos ryšiuose, užtai mes perkame ir benziną ir duoną. Gali būti potenciali, kaip krintančio vandens, kuris suka turbiną. Gali būti šiluminė. Pirmasis termodinamikos dėsnis teigia tik, jog energijos visuma nekinta, tačiau jos formos kinta nuolat, ir to kitimo galimą kryptį būtent ir nusako ATD. ATD teigia, kad energija kinta iš potencialios į šiluminę, iš labiau prieinamos į mažiau prieinamą. Šiluminė energija, kaip sviedinys riedantis į

pakalnę, visada teka iš karštesnio kūno į šaltesnį. Niekada atvirkščiai.

Tai, kas pasakyta, turi svarbias pasėkas. ATD nustato laiko tėkmės kryptį. Kiti fizikos dėsniai laiko krypties nepažįsta. Jie galioja tolygiai, ar laikas eina į priekį ar atgal. Anot jų, ta populiari fantastinių romanų tema, keliavimas laike, turėtų būti įmanoma. Bet įsiterpia ATD. Pagal jį, laikas eina tik viena, prie energinės lygsvaros artėjančia, kryptimi.

Kita svarbi išvada:

Kadangi laiko tėkmės ir enrgijos formų pasikeitimų kryptis tik viena, neišvengiamai tenka nuspręsti, jog tai eigai kada nors buvo pradžia ir kada nors bus galas.

Jau XIX amžiaus viduryje tuomet dar jaunas mokslininkas J. Thomson (1) tą išvadą pateikė šitaip:

> Apibrėžtoje (finite) laiko atkarpoje žemėje buvo, ir apibrėžtoje laiko atkarpoje joje vėl bus žmonijai neįmanoma gyventi.

Šiais laikais mes pripratę prie apokaliptinių vizijų ir gal mūsų tai nepritrenkia, tačiau XIX amžiuje tai buvo stulbinanti išvada. Ypač kad ją skelbė ne kokia religija ar ideologija, bet kol kas tik pažangą, pastovumą ir gerovę nešęs mokslas.

Pakeliui į metaforą

Kol kas naudojome neutralią terminologiją. Nekalbėjome apie „netvarką, chaosą, degradaciją". Nekalbėjome, nes tie terminai neapibrėžti ir turi perdėm negatyvų atspalvį. Tačiau populiariai parašytose studijose apie ATD (net ir mokslininkų parašytose) jie naudojami.

Štai kelios ištraukos iš šių dienų J. Rifkin knygos *Entropy* (12). Tai eilinė „katastrofinio" žanro knyga, kurioje pristatoma tą mėnesį madinga krizė. Parašyta lėkštokai, ir jos skaityti nesiūlau. Tačiau ji praverčia kaip terminologijos ir požiūrio taško pavyzdys.

> ATD teigia, jog energiją galima keisti tik iš naudingos į nenaudingą, iš tvarkingos į chaotišką. Jis teigia, jog Visatos tvarka bei vertė nesulaikomai juda beverčio chaoso link. Entropija yra vertingos energijos degradacijos matas. (p. 6).

Apibūdinta pakankamai melancholiškai. Mat Rifkin turi taikinį. 1980-tais metais (Carterio kadencija!) jis Amerikoje įžiūri perdaug optimizmo! Taigi, ATD čia turėtų ateiti į pagelbą.

> ATD sunaikina prielaidą, jog istorija tapati pažangai. Sunaikina iliuziją, kad mokslas ir technologija kuria aukštesnės tvarkos pasaulį.
>
> ATD sutriuškina tas įsivaizduotas mūsų modernaus pasaulio tiesas, tas pasakas, kurios mums ramstė tvarkos ir saugumo iliuzijas. Jo šviesoje išaiškėja, jog tos būk tai tiesos yra iš esmės siaubingas melas, kuris gresia mūsų tolesnei egzistencijai. (p. 7)

Na, ir taip toliau. Rifkin savo knygon įvelia kitas madingas krizes, kaip ekologinę, kapitalo grobuoniškumą ir panašiai. Bendrai, jam ATD naudingas tik kaip ramstis. O iš tiesų ATD sukelti įvaizdžiai jokių pašalinių „krizių" nereikalauja. Jis gali tapti esminiu paaiškinimu, kodėl būtent viskas griūva. Pastatytas į centrinę rolę jis užauga iki visaapimančios metaforos. Čia pateiksime kiek anksčiau parašytas ištraukas. Autorius — istorikas Henry Adams (5).

> Visos energijos, kurios pasikeičia į šiluminę, tampa degraduotos. Tai galioja ir mūsų (žmonijos) gyvybinei energijai. Net priartėjimas prie laikinos lygsvarinės būklės gyvybinei energijai yra mirtinai pavojingas. (p. 185)
>
> Galop lieka tik negyvos energinės sriubos vandenynas savo žemiausiame lygyje. . . (p. 145)
>
> Entropijos galia praauga visas energijas, įskaitant ir poetinę. (p. 251)
>
> . . .jei kas skaito laikraščius, tas žino, kad nepraeina dienos, kurią nerašoma apie kokį visuomeninį supuvimą: — krintantis gimstamumas; — mažėjantis ūkininkų skaičius; — žemėjantys kariuomenės standartai; — augantis savižudybių

skaičius; — didėjanti beprotystė; — vėžys; — turberkuliozė; — nerviniai išsekimai; — sumažėjęs gyvybingumas; — alkoholizmas ir narkomanija, ir taip toliau be galo. (p. 187)

Adams taip rašė 1909 metais. Parinkti pavyzdžiai rodo, jog tam, kas to ieško, ATD gali pateikti įvaizdžių melancholiškoms išvadoms apie Visatos ir žmonijos likimą. Tačiau pesimistui stiklinė gali atrodyti pusiau tuščia, o optimistui — pusiau pilna. Taip ir ATD įvertinimas daug priklauso nuo išankstinių pažiūrų. Įdomu tad pasekti, kaip į patį ATD ir į ATD sukeltuosius įvaizdžius (beje, tai palyginti skirtingos sąvokos) reaguota anksčiau ir dar vis reaguojama.

Moksle

Pirma, suprantama, ATD turėjo įsipilietinti mokslo pasaulyje. Iš vienos pusės, tai nebuvo sunku. ATD ir R. Clausiaus iš jo išvesta „entropijos" sąvoka (1865 metai) tuoj pateko į pačią centrinę mokslo pasaulio diskusijų areną. Nuo to meto iki XX amžiaus pradžios, kai pasirodė reliatyvumo teorija, ATD buvo vienu iš svarbiausių diskusijų objektų. Diskusijose dalyvavo, atrodo, beveik visi žymesnieji to laiko mokslininkai. Ypatingai intensyviai prisidėjo Helmholtz, Planck, Eddington, Jeans, Maxwell, Gibbs, Ostwald, Boltzman, Thomson ir aibė kitų.

Iš antros pusės, ATD pripažinimas nebuvo lengvas ir visuotinas. Ir tai nestebėtina. Dominuojantis, ir tai tikrai visuotinai dominuojantis, tuolaikinis fizinio pasaulio modelis rėmėsi Newtono mechanikos dėsniais. Tai buvo deterministinis pasaulis, kuriame vieną kartą išjudinti kūnai skriejo amžinose ir tiksliai apskaičiuojamose orbitose. ATD keitė ir laiko sąvoką ir deterministinio pasaulio modelį. Priimti tai nebuvo lengva.

Didelė tokio masto mokslininkų kaip Maxwell, Boltzman ir Gibbs mokslinės karjeros dalis buvo paskirta pastangoms surasti bendrus vienijančius principus tarp ankstyvojo

mechaniško ir naujojo termodinaminio modelio. Tos pastangos buvo tik iš dalies sėkmingos, tačiau itin vaisingos. Tai ne paradoksas. Ieškant galima rasti ir ko visai nesitikėjai, ir nors nepavyko pilnai įrodyti tai, kas buvo norėta, ieškojimai sukūrė tokias mokslo sritis kaip kinetinė dujų teorija, statistinė mechanika ir galop (jau po Maxwell ir Boltzman laikų) kvantinę mechaniką. Tai temos, kurios toli peržengia mūsų čia apžvelgiamą, artimoje ATD aplinkoje esantį minčių lauką. Tad tik pakartosime seniai pastebėtą tiesą, jog konfliktinė padėtis mokslo srityje gali būti labai vaisinga. Sprendžiant pagal dabar jau pribrendusius vaisius, ATD sukeltas konfliktas mokslo pasaulyje buvo esminis.

Darvinizmas

Epochinis Darvino *Rūšių atsiradimo* veikalas buvo išleistas 1859-tais. Taigi beveik tuo pačiu metu, kai Clausius paskelbė entropijos konceptą. Pats Darvinas buvo biologas, o ne darvinistas, ir į metafizinius ginčus nesileido. Tačiau metafizikos nevengė jo idėjų populiarintojai, T.H. Huxley ir H. Spencer, jau tikri darvinistai. Pavyzdžiui, 1860-tais Huxley rašė (16):

> Harmoniška tvarka valdanti amžinai besitęsiančią pažangą — šitai yra tarpusavyje susipynusių materijos ir jėgų dėsnių esmė. Susijungę tampriai, tarsi audėjo staklėse, be jokio nutrūkusio siūlo, jos tiesia uždangą tarp mūsų ir amžinybės, Visatos, kurią tik mums leista pažinti. Tokį tad vaizdą pateikia mums mokslas [. . .] ir mes galime būti tikri, jog vaizdas nutapytas tiksliai. (p. 58)

Tikslus ar ne, tai jau kitas klausimas, bet nėra abejonės, kad tai diametrališkai priešingas vaizdas tam, kuris pateiktas ankstesnėse ištraukose. Ir kalta čia ne vien tik abiem atvejais apsčiai naudojama poetinė metafora. Priešingumas čia glūdi giliau. Tą priešingumą šiais laikais J. Feibleman (3) išreiškia taip:

> Entropijos ir evoliucijos teorijų palyginimas tuojau atskleidžia konfliktą. Entropija teigia, jog netvarka išsivystys iš tvarkos, evoliucija, — kad netvarka palaipsniui pereis į tvarką. Prileiskim, jog gyvybė atstovauja tik mažai Visatos daliai. Tuo atveju entropija aprėpia daug platesnį įtakos lauką negu evoliucija. Tačiau, atrodo neišvengiama, jog entropija ir evoliucija taptų pritaikoma kai kuriom tom pačiom sistemom. Entropija pritaikoma visom uždarom sistemom, evoliucija — *kai kuriom* iš tų uždarų sistemų. Taigi uždarom sistemom, kuriom pritaikytina evoliucija, turėtų galioti ir entropija." (43)

To konflikto atnarpliojimas bent iš dalies sukasi apie „uždarų" ir „atvirų" sistemų apibūdinimą. Jį apsunkina tai, kad darvinizmas (kaip minėjau, Darvinas čia nieko dėtas) yra tapęs ideologija, o ne mokslo šaka. Kiek suvokiu, konfliktas neišrištas.

Krikščionybė

Krikščioniškoji filosofija ATD teiginius priėmė be sunkumų. Ir iš tiesų tai dėsnis, kuris nesikerta, bet patvirtina net gana paraidine prasme interpretuojamą krikščionybės dogmą. Jis teigia, kad pasaulis turėjo pradžią, ir turės pabaigą. Ne tik tiek. Interpretuojant ATD energijos apykaitos kryptį metaforiškai, atseit, energija savaime teka iš labiau naudingos į mažiau naudingą, ir visi šios tėkmės pakitimai reikalauja aktyvaus įsikišimo iš šalies, gausi gana paraidinį Dievo teiginį Adomui:

> Savo veido prakaite tu valgysi duoną iki nesugrįši į žemę, iš kurios esi paimtas. Nes dulke esi ir dulke vėl pavirsi. (Prad. 3. 18)

Marksistinė apžvalgininkė I. Szumilewicz (8) net tvirtina, jog:

> Neotomistai įsisavino ATD apokaliptines prognozes su entuziazmu. Jos jiem suteikė naują Dievo buvomo įrodymą. (p. 237)

Abejotina, ar to entuziazmo buvo daug, nes devyniolikto amžiaus teologija su mokslo tėkme jau buvo suradusi „modus vivendi" ir elgėsi atsargiai. Bent taip atrodo kitą apžvalgininką (7) pervertus. Dievo egzistencija yra per daug esminė krikščionybės dogma, kad Jo įrodymą būtų galima patikėti vienai ar kitai mokslo tezei. Ypač naujai pasirodžiusiai.

Atrodo, kad ta nauja iš ATD išplaukianti tomistinė Dievo egzistencijos įrodymo tezė labiau paveikė krikščionybės priešininkus arba agnostikus. Iš tiesų, suabsoliutinus ATD, sekanti logika tampa neišvengiama:

— Pasaulis turėjo turėti pradžią.

— Ta pradžia (žemas entropijos stovis) nepaaiškinama fiziniais dėsniais.

— Dėlto pasaulis turėjo būti sukurtas.

Pavyzdžiui, A. Eddingtonas savo populiarioje ir įtakingoje knygutėje *Išsiplėčianti visata* (2) apžvelgia eilę įmanomų ir savo pasiūlytų pasaulio pradžios modelių. Visi pasirodo nepateisinami. Ir knygos gale jis nusprendžia:

> Visatos pradžia mokslininkui sudaro neperžengiamus (insuperable) sunkumus, nebent mes sutiksime į tai žvelgti antgamtine (supernatural) prasme. (p. 125)

Žiūrėk taipogis paraštę B.

Šiuolaikinės metaforos

Kol kas peržvelgtos ATD interpretacijos, nors kartais ir išreikštos itin poetiniais įvaizdžiais, visdėlto dar stengiasi palaikyti ryšį su pačia ATD esme. Kiek tai pasiseka, yra kitas klausimas. Iš tiesų, išplėtimas mokslo tezių panaudojant neaiškiai apibrėžtas sąlygas gali būti klaidinantis ir nesąžiningas. Tačiau ta pastanga visada akivaizdi ir pabrėžiama. Šiais laikais išvados, ypač iš jų kylanti „entropijos" sąvoka, jau yra įgavusi nuosavą gyvastį. Jau ji įvairuojama, keičiama, net pastatoma aukštyn kojom, nelabai begalvojant (o gal ir visai

negalvojant) apie atsitiktinom kryptim judančias daleles. Tai atsitinka su dauguma sąvokų, ir dėl to sielotis tarsi nebūtų ko. Užtat savo nepritarimą šitam procesui palieku paraštei C. Čia pateiksiu pavyzdžius dviejų šiuolaikinių metaforų, kurios kadaise išplaukė iš ATD.

Entropija literatūroje? Jei bandytum laikytis šiokios tokios analogijos, manytum, kad čia bus kalbama apie „nekomunikabilių" tekstų pasirodymą. Atseit, tekstų, kuriuose sudurstomi atsitiktiniai žodžiai arba sakiniai. Arba apie romanus, kurie spausdinami nesurišti. Prieš skaitant, patariama puslapius pamėtėti į viršų, paskui juos surinkti. Šitaip tą pačią knygą bus galima skaityti begales kartų.

Gal ta prasme entropijos sąvoka taipogi naudojama, tačiau naujoje ir įmantriai užvadintoje knygoje apie šiuolaikinę Amerikos literatūrą Z. Lewicki entropijos sąvoką pritaiko literatūrinio teksto prasmei, ne formai (10). Galima, greičiausiai, ir taip, nors atrodytų, kad prasmė ir entropija yra savotiškos priešingybės. Tačiau tegul kalba Lewicki. Kadangi jis kritikas, teks jam duoti ilgesnį tekstą:

> Šios sąvokos (ATD) reikšmė šiuolaikinei literatūrai glūdi tame, jog ji pajėgia paaiškinti fizinius ir visuomeninius reiškinius, kuriuos iš pirmo žvilgsnio niekas neriša. Nors ATD sąvoka nepajėgia išaiškinti visus mūsų realybės aspektus, ji sumezga į krūvą pakankamai siūlių, jog prasminga sintezė tampa įmanoma. Literatūroje jų bendras vardiklis yra žmogus, kuris susiduria su jėgom, naikinančiom jo pasaulį ir jį. Tų jėgų akivaizdoje jis lieka visiškai bejėgis. Šios eigos tėkmė tampa tuo labiau tragiška, jog tos jėgos yra visuotinai „neasmeniškos". Auka tampa sugniuždyta ne dėl kokių nors asmeniškų priežasčių, bet dėl to, kad tuo momentu ji buvo būtent čia, o ne kitur. Vienintelis išlikimo būdas yra atsiplėšti nuo savo aplinkos. Šitoks veiksmas prilygsta išsilaužimui iš uždaros sistemos ir dėl to yra itin sunkus. (p. 115)

Kaip matyt ir iš knygos pavadinimo, jis įžvelgia dvi sunaikinimo baimes Amerikos pasąmonėje — apokaliptinę ir entropinę.

> Entropijos ir Apokalipsės sąvokos gimė skirtingose sąmoningumo rėmuose, ir jų reikšmė skirtinga. Tačiau literatūrinės metaforos prasme jos panašios, jos sukuria praradimo ir pavojaus įspūdį. Šių įvaizdžių gyvavimas Amerikos literatūroje atspindi reikšmingus poslinkius, kurie formuoja Amerikos sąmonę. (p. 116)
>
> Entropijos iškėlimas į dominuojančią šiuolaikinės prozos metaforą, be abejo, buvo įtakotas amerikietiškosios kultūros susižavėjimu Apokalipse. Visuotinio sunaikinimo baimė lieka svarbiu Amerikos tautinės sąmonės akstinu. Ar sunaikinimas įvyks ledu ar ugnimi yra antraeilis klausimas. (p. 77)

Arnheimo knyga *Entropija ir menas* (11) populiarųjį entropijos įvaizdį pakeičia beveik visuotinai. Prieš pristatant jo mintis verta tad pabrėžti, jog jis to nedaro kaprizingai. Pirmojoje knygos dalyje jis kompetentingai aptaria ATD ir entropijos dėsnio ištakas pabrėždamas, jog pagrindinis entropijos didėjimo variklis yra medžiagos ir jas veikiančių jėgų tendencija siekti lygsvarinio stovio. Būtent lygsvaros (equilibrium), o ne netvarkos, degradacijos ar chaoso. Tai vis vertybiniai terminai, kurie mokslinio apibūdinimo rėmuose nevartojami, nes jų prasmė neapibrėžta. Jie prigijo (ir tai anksti, kaip matėme, žr. H. Adams citatas) metaforiniuose ATD apibūdinimuose. Kai kuriais atvejais ATD veiklos pasėkos gali būti apibūdintos kaip degradacija ir chaosas. Paimkime druskos ir vandens pavyzdį. Sutiksime, jog vandenyje ištirpusi druska yra labiau „chaotiška" negu skaidrūs druskos kristalai šaukšte ir švarus vanduo stiklinėje. Tačiau net ir šiuo atveju ryšys tarp „chaoso" ir „entropijos" nėra itin ryškus. Kitur jis visai praskysta. Pavyzdžiui, paimkime nemišius skysčius — alyvą ir vandenį. Kad sukūrus emulsiją, atseit chaotišką mišinį mažų alyvos lašelių vandenyje, tenka įdėti nemaža pastangos. Tai žino visos šeiminin-

kės, kai ruošia salotinius užpilus. Tuo tarpu lygsvarinė ir dėl to aukštesnės entropijos būklė yra gražiai ir „tvarkingai" atsiskyrę alyvos ir vandens (acto) sluoksniai. Panašių pavyzdžių galima pateikti daug. Šitą aplinkybę apibūdinęs, Arnheim teigia:

> Tvarkos siekimas toli gražu nėra svetimas ir neorganinei medžiagai; iš tiesų tą ypatybę turi eilė fizinių reiškinių, kuriuos lydi entropijos didėjimas... Pasaulyje, kuriame apstu organizuotų struktūrų, daugumas procesų siekia tvarkos ir neretai ją pasiekia... (p. 37)

Jis žengia toliau. Lygsvarinėje būtyje įžiūri harmoniją, pilnumą, o stovyje, kuris pakeliui į lygsvarą — „įtampą". Ir tai įtampą negatyvia prasme:

> „Dinaminės krypties tendencija suteikia entropijos principui kosminio tvarkytojo rolę. Jis sumažina įtampą ne išeikvodamas ar degraduodamas energiją, bet pertvarkydamas ją pagal paprasčiausią, labiausiai balansuotą būvį būdingą esamai sistemai". (p. 35)

Iš čia jau galima tas sąvokas perkelti vaizdiniam menui. Lygsvara paveiksle pasiekiama tada, kai jam jau nieko nei pridėti nei atimti nebereikia. Jis yra toks, koks jis privalėjo būti, ir toks jis liks per amžius. Nesunku sutikti su Arnheimu, kad kitas būdas tai pabrėžti yra teigti, jog paveikslas pasiekė maksimalų „entropijos" stovį:

> Parodėme, jog netrukdomai veikiančios jėgos visada siekia lygsvarinio būvio, kuris yra būtent galutinė tos struktūros tvarka. Meno kūrinys taipogi atstovauja lygsvarinį stovį, būvį, kuris yra pasiekęs galutiną tvarką ir aukščiausią entropijos lygį. Yra tokių, kuriems tai nepatinka. Tačiau menas nesiekia sustabdyti gyvybės tėkmės. Siauroje laiko atkarpoje menas sustingdo žmogiškosios būties vaizdą, ir kartais jis ženklina tos būties pažangą. Panašiai žmogus lipdamas siaurais besisukančiais laiptais į viršų viduramžiškos pilies bokšte, pro pasitaikančius langelius gali žvilgtelėti ir įsitikinti, jog vis dėlto iš tiesų kopia aukštyn. (p. 56)

Žaidimas metaforomis įdomus, tačiau jei mūsų tikslas yra informacijos perteikimas, tai jis savotiškai bergždžias. Metaforų reikšmės sąlyginės, jų atspalviai kinta. Kinta ne vien dėl to, kad įneštų naujos informacijos, bet dažnai todėl, jog senoji reikšmė tapo pažįstama ir dėl to nusibodusi. Naujovės siekimas tampa tikslu sau.

Tą sąvokų žaismą truputį iš šono pasekėme; dabar stabtelkime ir paklauskime — O ką iš tikrųjų teigia ATD? Atsakyti galėtumėm, jog teigia, kad šiluminė energija savaime teka tik iš šiltesnio kūno į šaltesnį. Teisingai. Bet kodėl? Teigia, jog entropija didėja. Vėlgi teisingai. Bet kas ji? Ir kodėl ji auga?

Iš tiesų atsakyti į tuos klausimus nėra sunku. Pagrindiniai fizikos dėsniai yra paprasti ir lengvai suprantami. Tačiau reikės truputį disciplinos. Reikės pamiršti metaforas ir kalbėti vienareikšmiais žodžiais. Žodžiais, kurie neturi nei niuansų, nei atspalvių. Jie apibūdina tik vieną sąvoką. Nieko daugiau. Nieko mažiau.

Gal skambės nuobodžiai, tačiau nežadame rašyti poezijos. Žadame tik apibūdinti, kaip tam tikromis sąlygomis dalelės juda erdvėje.

Tad pradėkime. Žodžių reikės nedaug.

Erdvė — kaip ir įsivaizduojame. Tik ji nebūtinai tuščia.

Dalelė — taškas erdvėje. Jis turi poziciją erdvėje ir laike. Fizikas tai parašytų šitaip: R (x, y, z, t). Beje, dalelė galėtų turėti masę, galėtų ir ne. Mums tai dabar nesvarbu. „Dalelės" galėtų būti ir šiluminės energijos kiekiai.

Tankis — dalelių tankis (koncentracija). Išreiškštas, pavyzdžiui, skaičiumi n dalelių per kubinį metrą (ar centimetrą) erdvės.

Greitis — vėlgi tai, ką įsivaizduojame. Bet, atsiminkime, greičiui apibūdinti reikia žinoti jo *dydį* ir *kryptį*. Greitį žymėsime raide u.

Plokštuma — nematerialiai plėvė erdvėje, kuri tęsiasi iki begalybės. Iš tiesų, ATD apibūdinimui jos net nereikia. Naudoju dėl to, kad nemoku tinkamai piešti trijose dimensijose.

Jau daugmaž viskas. Turime erdvę, erdvėje dvi plokštumas A ir B. Erdvėje — judančios dalelės. Turime ir stebuklingą foto aparatą (to neapibūdinsiu). Jis pajėgia nufotografuoti ne tik tas daleles, kurių mums reikia, bet ir jų greitį. Pirmą fotografiją pateikiame kaip pav. 1.

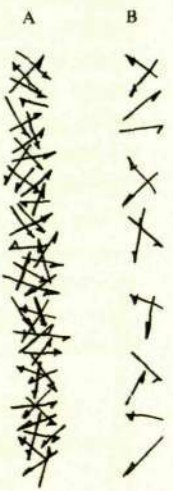

Pav. 1

Atsitiktinom kryptim judančios dalelės laike t.

$N_{(A)}$ $N_{(B)}$

$U_{(A)}$ $U_{(B)}$

Kaip matyti, nuotrauka nufotografavo tik tas daleles, kurios laike t skrodžia plokštumas A ir B, ir jų greičių krypties atvaizdavimui net uždėjo strėliukes. Iš nuotraukos ir neskaičiavus matyt, kad dalelių tankis $n_{(A)}$ didesnis už tankį $n_{(B)}$. Atseit, $n_{(A)} > n_{(B)}$. Prileiskime, kad greičiai turi tą patį dydį u, nors ir nežinome jų visų krypties. Tada $n(A)u > n(B)u$.

Dabar jau galime bandyti klausti klausimą, kuris sudaro

ATD esmę: būtent, kaip atrodys reikalai vėlesniais laikais? Dalelės juda, gal viena su kita susiduria ir pakeičia kryptį, tad tikslus atsakymas (atseit, atsakymas, kur bus kiekviena dalelė) būtų itin sudėtingas. Bet mums jo ir nereikia. Pakaks atsakymo į šį klausimą — ar vėlesniais laikais dalelių tankis plokštėse A ir B pasikeis? Jei pasikeis, tai kokia kryptimi? Iš tiesų klausiame, ar vyks *neto* judėjimas dalelių tarp plokštumų A ir B.

Neskubėkime su atsakymu. Kol kas atsakymui mums nepakanka duomenų. Pavyzdžiui, jei žinome, jog Jonas išvažiavo iš Clevelando 55 mylių į valandą greičiu (jis visada laikosi taisyklių), dar negalime pasakyti, ar jis už 8 valandų pasieks New Yorką ar Čikagą. Be Jono mašinos greičio *dydžio* turime žinoti ir jos greičio *kryptį*. Šiuo atveju, į rytus ar į vakarus. Tai galioja ir dalelėm. Pavyzdžiui, pažvelkime į nuotrauką, (pav. 2) nuimtą kitoje erdvėje, kur yra plokštumos C ir D.

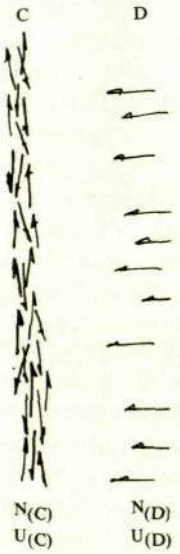

Pav. 2

Neatsitiktinom kryptim judančios dalelės laike t.

Klausimą, kurlink vyks neto dalelių judėjimas šiuo atveju atsakyti galima, nes matome dalelių judėjimo kryptį. Būtent, vyks iš plokštumos D į plokštumą C. Atkreipkime dėmesį, jog dalelių tankis šiuo atveju su šia išvada nieko bendro neturi. Nors $n_{(C)}$ yra didesnis už $n_{(D)}$, vistiek neto judėjimas vyksta į C pusę. Tai visiškai suprantama. Kai žinai dalelių *greitį* ir *kryptį*, turi pakankamai duomenų nustatyti jų padėtį ateityje. Bent iki to ateities taško, kol jų kryptis pasikeis.

Kaip gali judėti dalelės? Galimybių begalės. Viena iš jų parodyta pav. 2, kita būtų, kad visos juda į kairę ar į dešinę, 75% skersai, o 25 % išilgai. Tarp tų begalės judėjimo būdų vienas išsiskiria. Ir savo svarba ir savo dažnumu. Tiksliau tarus, jis svarbus dėl to, kad jis dažnas. Tai judėjimo būdas, kai dalelių krypčių pasiskirstymas yra *tolygus*. Vadinsime jas *atsitiktinom kryptim* judančiom (AK) dalelėm. Tai reiškia, jog tikimybė, kad jos juda bet kuria kryptimi, yra vienoda. Neapsirikime, šis teiginys, nors paprastas, yra ir tikslus ir ribojantis. Toli gražu ne visos dalelės juda atsitiktinom kryptim, ir ne taip lengva nustatyti, ar jos atsitiktinumo sąlygas išpildo ar ne. Šioje srityje turime tarptautinio lygio autoritetą. Remdamasis J. Kubilium (13), atsitiktinumo problemą aptariu paraštėje D.

Prileiskime, jog dalelių kryptis pav. 1 yra *atsitiktinė*. Tuo atveju (bet tik tuo!), visas sąlygas ATD išvedimui jau turime. Minčių grandis ši:

1. — Jei dalelės juda *atsitiktinom* kryptim, tai tikimybė, jog jos juda į bet kurią pusę yra *proporcionali* tos vietos dalelių tankiui, padaugintam iš dalelių greičio. Atseit, skaičius dalelių, judančių į bet kurią kryptį nuo plokštumos A yra lygus f . $n_{(A)}$ u, kur f yrra skaičius mažesnis už vienetą ir priklausantis nuo mūsų dar neapibūdintos „krypties" geometrinių savybių. Bet jį galime apskaičiuoti remdamiesi grynai geometriniais duomenimis.

2. — Pav. 1 *daugiau* dalelių juda iš plokštumos A į plokštumą B negu iš B į A. Nes $n_{(A)}$ u > $n_{(B)}$u, ir

geometrinės plokštumos A ir B savybės tapačios. Pastebėkite, nieko nesakome apie dalelių *kryptį*. Nesakome nieko, nes jau *viską* pasakėme. Ji *atsitiktinė*.

3. — Jei ta padėtis tęsis, atseit, jei dalelių judėjimo kryptis liks atsitiktinė, dalelių nu sandauga pasieks lygsvarinį stovį atvaizduotą pav. 3. Tada $n_{(A)}u=n_{(B)}u$. Tuo metu, nors dalelės ir judės iš A ir B bei atvirkščiai, jokių pasikeitimų nebeįvyks. Nebus jokio neto judėjimo. Visos stebuklingojo foto aparato nuotraukos nuo to laiko, kada lygsvarinis stovis tapo pasiektas, iki amžinybės bus tokios pačios. Štai turime fotografiją garsiosios „šiluminės mirties".

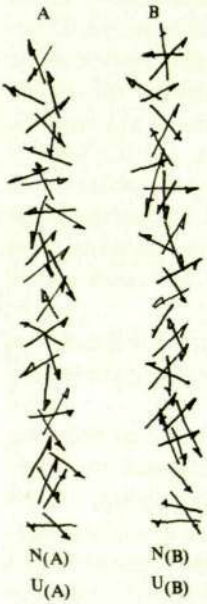

Pav. 3.

Atsitiktinom kryptim judančios dalelės lygsvariniame stovyje.

Ir viskas. ATD esmė atskleista.

Nejaugi?

Pakelkime uždangą ir panaikinkime užkulisius. Tačiau už jų nieko daugiau nėra! *Atsitiktinom* kryptim judančios

dalelės. Taškas. Tiesa, neminėjome dar entropijos. Tai kiekybinis matas, kuris padeda nustatyti, kiek toli esame nuo lygsvarinės būties. Jis sukiekybina skirtumą atvaizduotą pav. 1 ir pav. 3 (bet ne pav. 2!). Irgi paprastai apibūdinamas. Kam dar neatsibodo strėliukėm atvaizduotos judančios dalelės, gali atsiversti paraštę E. Tiems, kuriems labiau patinka metaforos (o tai, manyčiau, nekenksmingas pomėgis) jų pateikiau visą pluoštą. Apsčiai jų randama veikaluose

Užsklanda su žvilgsniu į vandenyną

Tarsi nujaučiu tam tikrą nusivylimą skaitytojų tarpe. Šitaip apibūdintas ATD gal ir tikslus, bet jam kažko trūksta. Trūksta įtikinumo, visuotinumo ir dramos!

Iš tiesų pasistengus galima rasti ir vieno ir kito. Pažvelkime į gaublį. Mėlyna spalva ženklina, jog apie tris ketvirtadalius šios planetos paviršiaus dengia vandenynai. ATD paaiškina, kodėl tas vanduo būtent ten. Per eonus lijo, vanduo tekėjo upėmis, šniokštė kriokliais ir savo galutinį lygsvarinį stovį (bei maksimumą entropijos) surado būtent vandenyne. Jei ne saulės energija, kuri tą lygsvarą sutrikdo dalį vandens išgarindama, jis ten ir liktų amžiams.

Ir ne tik vanduo pasiekia savo lygsvarinę būseną vandenyne. Yra ten dideli kiekiai ištirpintų druskų bei mineralų. Paimkime kad ir mūsų pažįstamą natrio chloridą - NaCl. Kadaise tai buvo tvarkingi skaidrūs kūbiniai kristalai, kuriuose natrio ir chloro atomai stovėjo gražiai išrikiuoti eilėse nelyg kareiviai. Dabar jie plaukioja atsitiktinom kryptim kaip suskaldyti Na+ ir Cl- ionai. Gal "tvarkos" tame ir nėra, bet entropija maksimali.

Taigi, banguoja nuo horizonto į horizontą maksimalizuotos entropijos sriuba, užgoždama tris ketvirtadalius šios planetos paviršiaus. Įvaizdis pakankamai visuotinas.

Dar trūksta dramos. Bet pažvelkim. Ten tarp plieskiančios saulės šviesoje mirgančių bangų plūduriuoja pilkas taškas. Priartėkim. Tai pripučiama guminė valtis. Joje žmogus. Jis

jau antrą savaitę toje valtyje ir prieš tris dienas baigė išgerti paskutinį lašą atsinešto gėlo vandens. Dramos formai pasirinkome tragediją. Žmogus miršta. Jo mirties priežastis neišvengiama, nenumaldoma, visuotina. Ji tūno jame ir tyvuliuoja aplink jį nuo horizonto iki horizonto, kiek tik užmato jo paraudusios akys. Joks graikiškos tragedijos likimas nebuvo tiek neišvengiamas kaip jo mirties priežastis. Nes tai buka druskos ionų ryžtis siekti savo lygsvarinės, tolygaus tankio būties. Jei galima kalbėti apie entropinę mirtį, tai mes dabar ją stebime šitos tragedijos paskutiniame veiksme.

Jo lūpos suskeldėjusios, oda pūslėta. Saulė išgarino iš jo kūno vandenį, ir druskų tankis (įskaitant ir NaCl) jo ląstelių skysčiuose pasiekė šiltakraujams organizmams pavojingą lygį. Osmotinis spaudimas ardo jo kūno ląstelių sienas, biologiniai procesai pradeda sutrikti. Neuronai nebeperduoda tikslaus signalo, ląstelės smegenų žievėje nebesuriša reikiamų sinapsių.

Aplink jį vanduo. Kaip ir per visas dvi savaites. Nuo horizonto iki horizonto. . . Vanduo, vanduo, ir nė lašelio atsigaivinimui. . . Tai jis gerai žinojo, bet dabar neuronų signalai nebepulsuoja taip kaip privalo. Jų druskų tankis per aukštas. Žmogų apima haliucinacijos. Jis mato gėlo vandens šiaurietišką ežerą, prie kurio kadaise su tėvu jaunystėje meškeriojo.

Ir jis geria vandenį! Geria, kiek jo silpnos jėgos leidžia. Gal jam to vandens skonis ir gaivus. Skonis — tai tik smegenų ląstelių interpretuojami neuronų elektrocheminiai signalai. O signalai sutrikę.

Ir dabar paskutinis veiksmas artėja prie galo. Idant pažvelgus iš arčiau į svarbiausius veikėjus, atverskime vėl pav. 1. Dabar strėliukės atstovauja natrio, Na^+ ir chloro Cl^- ionus. Prielaida, jog jų judėjimo kryptys atsitiktinės, šiuo atveju tiksli. Plokštumoje A — ką tik išgerto jūros vandens ionų tankis. Plokštumoje B — ionų tankis jo kraujuje

(B=„blood", jei reikia atsiminti). Tarp jų, tiesa, yra pralaidi membrana: ji pav. 1 neatvaizduota. Tačiau žmogaus skilvyje ir žarnose esančios membranos vaizdo esmės nepakeičia. Jos praleidžia ionus, tokius kaip Na+ ir Cl-, daugmaž tolygiai į vieną ir į kitą pusę. Tad kiek pereis iš A į B priklausys nuo to, kiek jų atsitrenks į membraną iš A pusės. Ir atvirkščiai. Neto judėjimas tad bus nuspręstas sandaugos nu. Kaip ir prieš tai aiškintame pavyzdyje.

Dabar dar priminimas. Plokštuma B atstovauja jau ir taip per aukštą ionų tankį kraujuje. Žmogus gėrė vandenį, nes jo organizmas reikalavo sumažinti tą tankį. Praskiesti jį gėlu vandeniu. Pav. 1 akivaizdžiai rodo, kodėl jūros vandens gerti negalima.

Ir mūsų pagrindiniai veikėjai visiškai nesuvokdami, kad jie dalyvauja paskutiniame tragedijos veiksme, toliau šoka savo atsitiktinių judesių šokį. Nenumaldomai ionai skverbiasi iš plokštumos A į plokštumą B.

Ir taip jau druska perkrautos proto ląstelės pradeda gesti. Žmogus gajus organizmas, ir kol nustos plakusi širdis gali tęstis dar valandą ar dvi. Bet mes pagreitinkim eigą. Ionai savo atsitiktinį šokį šokdami priartėjo prie lygsvarinės pav. 3 atvaizduotos būties. Žmogaus kūną supurtė paskutinis mėšlungis, ir jis nurimo.

Pažvelkime iš aukščiau. Vėl didžiuliame vandenyne, tarp mirgančių bangų supasi mažas taškiukas... Entropija padidėjo.

* * *

Ir viskas? Jei tikslas būtų įtikinti skaitytoją ATD svarba, čia reikėtų ir baigti. Tačiau tai atsiduoda ideologija, ir tokio tikslo neturiu. Mokslo dėsnių nauda glūdi jų naudingume paaiškinant pasaulį ir darant fizinių procesų prognozes. Kiek ATD padeda paaiškinti pasaulį? Vieną, ir tai dramatišką, pavyzdį pateikėme. Jų nesunkiai rastumėm ir daugiau. Tačiau pažvelkime neutralia akim, tų pavyzdžių neieškodami.

Guminė valtis su nurimusiu kūnu dar supasi. Ją regim ne tik mes, bet ir abejinga praskrendančio albatroso akis. Albatroso žvilgsnis tik užkliūva už valties ir vėl grįžta prie bangos keteros, kurią jis seka. Tai ten gali išnirti paviršiuje plaukiančios žuvies pelėkas. Tų žuvų yra. Apie dešimt metrų gylyje į šiaurę nuo valties dabar praplaukia tūkstančio trijų šimtų šešiasdešimt septynių menkių vilkstinė. Jų įkandin seka keturi delfinai.

Valties aplinkoje esančių krevečių, medūzų, moliuskų bei planktonų nesiimsime skaičiuoti.

Ir menkių, ir albatrosų, ir delfinų (kurie yra šiltakraujai organizmai, kaip ir valtyje numiręs žmogus) kraujo druskos tankis yra kur kas žemesnis negu tankis, randamas jūroje. Su moliuskais, krevetėm bei planktonais būna įvairiai. Nekomplikuokime čia savo pavyzdžių, ir tik pastebėję, jog jie neblogai gyvuoja šitoje entropijos sriuboje, grįžkime prie labiau gimininių delfinų. Menkių vilkstinė ką tik sumažėjo dviem atsilikusiais nariais, ir į delfino skilvį kartu su menke pateko ir jūros vandens. Neverta gal ir pridurti, jog kitokio vandens pasirinkimo delfinas ir neturi. Delfino žarnoje druskos tankio išsidėstymas vėl gali būti atvaizduotas pav. 1. Jo kraujuje druskos tankis žemesnis. Ionai dar vis juda atsitiktinom kryptim ir į žarnos membraną iš A į B (iš žarnos į kraujo indą) atsitrenkia dažniau. Tačiau šiuo atveju membrana kitokia. Ji praleidžia skilvyje suviršintas menkės raumenų amino rūgštis, tačiau nepraleidžia (tiksliau tarus, — mažiau praleidžia) Na+ ir Cl- ionų. Delfinas tad puikiai jaučiasi šioje entropijos sriuboje, ir vienintelis jo rūpestis yra kaip pagauti dar keletą menkių.

Pažvelkime plačiau. Esame pakilę virš jau tolyn nuskridusio albatroso, ir horizonte matome burę. Ten irgi žmogus. Jis geria vandenį. Vandenį taipogi pasemtą čia pat iš vandenyno. Savo jachtos gale jis turi permatomą plastmasės gaubtu dengtą distiliatorių. Saulės energija garina vandenį, jis

kondensuojasi ant purslų vėsinamo gaubto šonų ir varva į kolektorių. Beveik be druskos ionų.

Tačiau palaukit, sakys termodinamikas, tame ir esmė. Žmogus, delfinas, albatrosas ir menkė — visi naudoja energiją, kad atskirtų jiems reikalingas vandens molekules nuo druskos ionų. Ta energija juos pasiekia atsekama grandimi iš saulės. Jei išplėsime savo erdvės ribas ir į jas įjungsime saulę, tada pamatysime, jog ATD galioja. Entropija sumažėjo delfine ir distiliuotame vandenyje, tačiau ji padidėjo saulėje. Jos visuotinas kiekis mūsų naujai apibrėžtoje erdvėje vistiek auga.

Na taip. Sutiksime. Tačiau šitaip pritaikytas ATD dėsnis darosi mažiau aktualus.

Paimkime dar vieną pavyzdį. Šiam pavyzdžiui reikės nusileisti žemiau, už sumažėjusios menkių vilkstinės. Visą šimtą metrų. Ten tyliai plaukia povandeninis laivas su penkiasdešimties vyrų įgula. Jie grįžta iš patrulinės užduoties Arktikos vandenyse. Jau penki mėnesiai praėjo nuo to laiko, kai laivas pasinėrė, ir saulės energija jo nelietė. Visą laivui ir įgulai reikalingą energiją (išskyrus maistą) gamina branduolinis reaktorius. Gėlo vandens įgula netaupo. Branduolinė energija jiems atstato deguonies kiekį kvėpuojamame ore (hidrolizuodama vandenį). Gėlo vandens pagaminimas tad yra palyginus smulkmena. Jo užtenka ir gėrimui ir dušui.

Kapitono pavaduotojas ką tik baigė savo tarnybą. Atsisėdęs nedidelėje, bet jaukoje savo kajutėje jis į stiklinę, ant branduolinės energijos išvalytų ir sušaldytų ledo ketvirtainių, įsipila per tris pirštus škotiškosios. Paskutinė tai. Rytoj prieš piet laivas išnirs Newport News uoste, ir jis susitiks jau penkis mėnesius nematytą žmoną.

Už tai verta ir išgerti.

O gal ir neverta?

Jis susimąsto. Bet galvoja ne apie Antrąjį Termodinamikos Dėsnį. . .

Paraštės

A. ATD apibūdinimas

Ši paraštė prijungiama tikslumo ir terminologijos dėlei. Deja, lietuviškos termodinamikos knygos neturiu. Turėjau tad tenkintis referatyviniais leidiniais.

Lietuvių enciklopedijoje (t. 31) skaitome:

ATD sako, kad naudojant periodiškai veikiančią mašiną ir vieną termostatą, iš šilumos apykaitos negalima gauti darbo.

Lietuvių tarybinėje enciklopedijoje (*LTE*, t. 1):

ATD nusako izoliuotose sistemose vykstančių makroskopinių termodinaminių procesų kryptį: šiluma negali pereiti iš šaltesnio kūno į šiltesnį taip, kad nepakistų kūnus supančios aplinkos būsena.

Matematiniai paprasčiausia ATD išreiškimo formulė yra ši:

1. $ds \geq \frac{dQ}{T}$ kur S entropija (J/kg°k)
   Q šiluminė energija (J/kg)
   T temperatūra (°K)

2. $ds \geq O$

Žemiau lelis d čia reiškia „diferencialą" ir žymi to dydžio pasikeitimą. Pirmoji lygtis tad teigia, jog entropijos pasikeitimas yra lygus arba didesnis už procese vykstantį šiluminės energijos pasikeitimą, padalintą iš absoliučios temperatūros. Ta lygtis ir yra entropijos sąvokos apibūdinimas. Antroji teigia, kad entropijos pasikeitimai gali būti tik pozityvūs (entropija auga) arba nuliniai. Nuliniai jie bus tik tada, kai kuriame procese nebus šiluminės energijos pasikeitimo. dQ=O. Reiškia, nebus vidinės ir išorinės trinties, turbulencijos, ir t.t.

B. Marksizmas ir ATD

Devyniolikto amžiaus gale mokslo pasaulyje išsiplėtojusi diskusija apie ATD buvo pastebėta taipogi vienos begimstančios utopinės ideologijos pradininkų. Sutikta ji buvo itin priešiškai. 1869 metais kovo 21 d. F. Engelsas rašė Marksui *(9)*:

Vokietijoje gamtinių jėgų sąveikų tyrinėjimai, būtent pakeitimas šilumos mechanine jėgą ir t.t. pagimdė itin pasibaisėtiną teoriją.

Ji, atrodo, su tam tikru neišvengiamumu išplaukia iš senų Laplaso hipotezių ir dabar ji grindžiama matematiniais įrodymais. Būtent, išvada, kad pasaulis atvėsta, jog Visatos temperatūra palaipsniui artėja prie lygsvaros taip, kad galop turės ateiti laikas, kai gyvybė pasidarys neįmanoma ir visata susidės tik iš sustingusių, viena apie kitą skriejančių masių. Dabar bijau, jog pamokslautojai nuspręs, kad tai paskutinis materializmo žodis. Negaliu įsivaizduoti nieko kvailesnio [. . .] *Tačiau ši teorija populiari ir žaibiškai plečiasi Vokietijoje.* (p. 189. Vertimas iš anglų kalbos)

Nei Engelsas nei Marksas neturėjo griežtųjų mokslų išsilavinimo, tačiau abu buvo tose srityse plačiai apsiskaitę. Jų kuriama utopija buvo pristatoma kaip materialistinė ir dėl to mokslinė. Tai buvo svarbus atsparos taškas susiduriant su atvirai idealistinėmis ideologijomis kaip krikščionybė. Užtat iš mokslo pasaulio išplaukiančios ATD išvados Engelsui buvo itin gluminančios. (Nežinau, ar pats Marksas ta tema pasisakė.) Savotiška paskaityti Engelso pastangas, kur jis bando susidoroti su ta tema. Jose atsispindi tarsi nuvilto romantizmo gaidos. Atseit, maždaug: „Moksle, tavim taip pasitikėjau, ir man iškrėtei tokią šunybę!"

ATD dėsnio atšvaistų yra eilėje jo samprotavimų ir kiekvieną sykį, susidūręs su dėsnio logikos visuotiniu negailestingumu, jis stengiasi jį kaip nors sušvelninti. Kai kurios pastangos yra iš esmės nukrypimai į idealizmą. Visuotinas vertybines savybes, kurių jis nenori priskirti Dievybei, jis paprastai perkelia į materiją ir guodžiasi, jog toji turi „prigimtą amžino judėjimo pobūdį". Kitoje vietoje girdisi tarsi induizmo amžinojo pasikartojimo doktrinos aidas. Pavyzdžiui:

. . .turėtų būti įmanoma į erdvę išspinduliuotą energiją paversti kitokio pobūdžio judėjimu. Toje formoje energija vėl galėtų būt kaupiama. Šitaip atpuola principinis sunkumas, kaip pakeisti gestančias saules vėl į spinduliuojančių dujų kamuolius. (p. 340)

Apskritai tekstai migloti ir aišku, kad Engelsas su ATD tema nesusidorojo. Tai, beje, joks priekaištas jam. Tuo metu ši tema vargino daug kitų, mokslo sričiai geriau pasiruošusių galvų. Ar susidorojo su šia tema, laikui bėgant, „marksizmas"? Nesu tos srities specialistas, tad atsakyti negaliu. Užbaigsiu tad šią paraštę pažvelgdamas, kaip šis klausimas aptariamas dabartiniuose referatyviniuose leidiniuose.

Pavyzdžiui, *L.T.E.* I-ame tome yra neilgas straipsniukas apie ATD. Jei atimsi patį galą, straipsnis techniškai tikslus. Gale parašyta taip:

ATD negalima pritaikyti Visatai, nes ji nėra izoliuota sistema. Jos energija neadityvi ir artėjimas į temperatūrų išsilyginimą (šiluminę mirtį) Visatoje ne absoliutus. (p. 265)

Palyginimui pateiksime galą panašaus straipsnio iš *Lexikon fur Theologie und Kirche.* Išleista Freiburge, 1959-tais metais.

Ši problema (ar ATD išplėstinas visatai) dar nėra galutinai išspręsta. Nuo šito išsprendimo priklauso atsakymas į klausimą, ar visata turi baigtinį amžių (endliches Alter). Jos amžius pasibaigtų visiškai išsilyginus visoms temperatūroms ir tuo pat sustojus visiems makroskopiniams energijos ir medžiagos apykaitos procesams. Vadinamoji „šiluminė mirtis". (p. 905)

Kuri ištrauka labiau dogmatiška, tegul sprendžia skaitytojas.

C. Analogija ir ne taip kveipiančios rožės

Šekspyro Džiulieta galėjo siūlyti rožę pavadinti kitu vardu dėl to, kad ji pasikliovė savo nosimi. Jei gėlė kvepia taip skaniai kaip rožė, tai argi svarbu, kokiu vardu ją vadinsi? Tačiau duokime Džiulietai stiprią slogą, ir jos abejingumas žodžių reikšmei gali vesti prie nesusipratimų. Mokslo pasaulyje žodžiai yra vienareikšmiai, tuo tarpu poezijos žavesys nemaža dalimi priklauso nuo to, jog žodžių reikšmės yra daugiasluoksnės ir talpios. Tai nekliudo nei mokslininkui mėgti poeziją, nei poetui pasinaudoti moksline teorema. Keblumai atsiranda tuomet, kai pasinaudojama neapibrėžtų žodžių lankstumu, tačiau vaizduojama (neretai ir sau pačiam), kad iš to išplaukiančios išvados yra tikslios ir turi mokslui būdingą autoritetą.

Šitam apibūdinti pavyzdžių iš tiesų apstu. Tačiau likime prie sąvokų surištų su ATD. Jau matėme, kad naudojami žodžiai kaip „degeneracija, netvarka, chaosas". Ne tik naudojami. Kadangi tai vaizdingesni ir stipresni žodžiai kaip, prileiskim, „potenciali energija", jie iš tiesų perima ir dominuoja visuomenei skirtus ATD aprašymus.

Čia reikėtų pridurti „deja".

Nes kas yra „netvarka"? Kodėl, būtent, energija „degeneruoja"?

Ir kas yra „degeneracija"? Jokių tikslių apibūdinimų nėra ir negali būti. Tai yra antropomorfinės sąvokos, priklausančios ne tik nuo žmogaus, bet ir nuo kultūros bei aplinkos, kuri įtakoja to žmogaus sąmonę. Kas vienam yra „netvarka", kitam gali būti puikiausia tvarka. Paimkime, kad ir šį Landsberg *(4)* pateiktą pavyzdį:

Sutvarkykime vaiko žaislus sudėdami juos į spintelę. Dabar tikimybė rasti žaislą kur nors kambario erdvėje bus sukoncentruota spintelės tūryje. Dabar paleiskime vaiką. Neužilgo aukštas spintelės žaislų tankis praskys, žaislai pasklis po visą kambario erdvę. Netvarka bus padidėjusi. (p. 63)

Čia visi tėvai, greičiausiai ir tetos, visažinančiai palinguos galvas. Bet ar iš tiesų taip? Iš vaiko taško žvelgiant, kokia čia „tvarka", jei žaislai sukrauti spintelėje ir nėra po ranka? Beje, su vaiku čia greičiausiai sutiktų ir darbo (šiuo atveju — žaidimo) efektingumą matuojantys specialistai.

Suprantama, Landsberg čia nieko nežada klaidinti. Jis naudojasi įvaizdžių analogija. Tačiau reikia atsiminti, jog analogija yra tiktai galvojimo ramstis. Ji neturi jokios įrodymo galios. Žmogus (šiais feministiniais laikais pabrėžiu, jog terminas apima abi lytis) yra tinginys, ir labiausiai jis tingi galvoti. Dėl to analogijos tokios populiarios. Tinkamai panaudotos jos sutrumpina galvojimo eigą. Jos įgalina peršokti nuo apibūdinimų iki išvadų vien todėl, jog tarp dviejų reiškinių įžvelgiamas tikras (arba įsivaizduotas) panašumas. Jei panašumas iš tiesų yra, ir jis esminis, tada analogija sutaupo ir laiko ir galvojimo energijos. O tai jau pliusas.

Tačiau atsitinka (ir ne taip retai), kad analogija vartojama kitaip. Išvada jau yra. Ją pateikia ideologija, asmeniška nauda, klasiniai ar tautiniai interesai. Nesvarbu, pagaliau. Svarbu, jog ji jau *yra*. Tačiau šitaip paprastai prie jos prisipažinti prieš kritiškai ar abejingai žvelgiantį pasaulį nepatogu. Būtų gera turėti „įrodymų". Tiesioginį įrodymą rasti sunku. Tada ieškoma analogijos. Mokslo pasaulis čia ypač parankus, nes jame sukaupti teiginiai autoritetingi.

Šitaip naudojama analogija yra ir klaidinanti ir pavojinga. Dar kas — ji ne tik nesutaupo laiko, bet jį eikvoja.

D. Tolygusis atsitiktinumas ar chaosas?

Mokslo pastangos naudoti vienareikšmius žodžius turi savo kainą. Ir tai nemažą.

Pasaulis sudėtingas. Reiškinių, daiktų, jame daug. Viską norint tiksliai apibūdinti plečiasi terminologija. Tai pastato sieną tarp mokslo ir kitų žmonijos veiklos sričių. Bent iš dalies tai atitveria vidujinėm sienom įvairias mokslo specializuotas sritis. Ir taip terminologija, kurios paskirtis (ir tai vienintelė!) yra komunikacija, tą komunikaciją slopina.

Išeities, deja, kol kas nerasta. Nes, kaip nesistengtum supaprastinti žodžius, tikslumo mokslui *reikia.* Požiūris į terminologinį tikslumą net skirsto mokslą į kategorijas. Egzistuoja „griežtieji" mokslai ir „tie kiti". Yra taipogi žmonijos veiklos sričių, kurios pretenduoja būti mokslais (pvz.: froidizmas, darvinizmas, marksizmas). Jei patyrinėsime skirtumus, pamatysime, kad vienas iš svarbiausiųjų — tai terminologinis tikslumas. Paprastai tariant, — moksle naudojami terminai pakankamai tikslūs, kad jais galima objektyviai paneigti ar patvirtinti kurį nors teiginį. Kitų sričių — ne. Dėl to mokslas vienas, o ideologijų daug.

Ta tema, kuria galima prirašyti ir storą knygą, ir jų ne viena parašyta. Nesileisdamas į šalutinumus, pailiustruosiu tikslumo būtinumą apibūdindamas kelias iš pirmo žvilgsnio tarsi panašias, tačiau iš esmės labai skirtingas sąvokas. Jas jau sutikome tekste, ir dvi kraštutinės galimybės iliustruotos (bet ne apibūdintos) pav. 1 ir pav. 2.

Užduotis — apibūdinti dalelių judėjimo kryptis erdvėje. Užduotis svarbi, nes kaip jau patyrėme, jei žinosime dalelių tankį ir greitį (įskaitant greičio kryptį!) galėsime nustatyti dalelių išsidėstymą laikui einant. Žinosime iš esmės viską, kas žinotina.

Kokios yra dalelių judėjimo krypčių išsidėstymo galimybės? Atsakymas, kad jų labai daug, mūsų nepatenkina. Reikia išskirti iš tų galimybių tas, kurios apibūdinamos pakankamai tiksliai, kad tiktų apskaičiavimui. J. Kubilius *(13)* savo išsamioje tikimybių teoriją pristatančioje knygoje apibūdina net septyniolika tokių išdėstymo galimybių. Šiuo atveju mums aktualus ketvirtasis Kubiliaus pateiktas pavyzdys. Pritaikius jį „krypčių" erdvei, kurios visuma yra 4π, gauname (p. 150):

Tolygusis pasiskirstymas. Sakoma, kad atsitiktinis dydis yra pasiskirstęs tolygiai, jei jo paskirstymo funkcija $F(\Omega)$:

$$F(\Omega) = \begin{cases} 0 & \text{kai } \Omega \leq 0 \\ \dfrac{\Omega}{4\pi} & \text{kai } 0 \leq \Omega \leq 4\pi \\ 1 & \text{kai } \Omega \geq 4\pi \end{cases}$$

Vektorinis simbolis Ω čia žymi tūrinį kampą, nustatantį dalelės kryptį.

Tekste tą krypčių paskirstymo būdą apibūdinau teigdamas, kad visos kryptys yra tolygiai galimos. Tai teisybė, tačiau to ne visiškai pakanka. Kubiliaus apibrėžime žodžiai įtalpinti į simbolius. Jie gali būti manipuliuojami, tapti kitos lygties sudėtine dalimi, gali būti suprantami skaičiavimo mašinos.

Apie tokį tikslumą kalbame kai sakome, kad griežtųjų mokslų apibūdinimai tikslūs.

O chaosas? Jis į lygtį neįspraudžiamas. Tai nereiškia, jog tai nesvarbi ar pasauliui nebūdinga sąvoka. Anaiptol. Tačiau gal jis reiškia būtent tai, ko mes nesugebame apibūdinti? Nes, manau, sutiksite, jog tolygiai paskirstytom kryptim judančios dalelės nejuda „chaotiškai". Mes viską žinome apie jų kryptį. Galime apskaičiuoti jų ateitinį išsidėstymą. Galime sukurti programą ir leisti mašinai tą išsidėstymą apskaičiuoti. Tad koks čia „chaotiškumas"?

E. Entropija

Žodžiai gali apibūdinti realius daiktus, tačiau jie gali ir apibūdinti jausmus, sąvokas, sapnus ir t.t. Tai atrodo savaime aišku ir niekeno nestebina. Tačiau jei žodis naudojamas mokslininkų, savaime tikimasi, jog jis apibūdina kažką realaus. Taip yra su žodžiu „entropija". Tai daiktavardis, ir paskaičius apie jį paplitusias metaforas susidaro įspūdis, jog jis įsivaizduojamas tarsi kažkoks lipnus, viską persunkiantis skystis, kuris kaupiasi ir gresia apsemti Visatą.

O tuo tarpu galima teigit, jog entropijos iš tiesų visai nėra. Bent jos nėra ta prasme kaip yra, pavyzdžiui, deguonies atomas, mėnulio krateris arba skaičius penki. Manau, sutiksime, jog išvardintieji objektai ir sąvokos (penki) egzistuoja visiškai nepriklausomai nuo mūsų (žmonijos). Entropija *yra,* tuo tarpu, panašia prasme kaip *yra* geltona spalva. Pojūtį, kurį mūsų akių retinoje sukelia tam tikra elektromagnetinio spektro atkarpa, mes vadiname geltona. Elektro-

magnetinis spektras, savaime suprantama, egzistavo, egzistuoja ir egzistuos visai be mūsų, tačiau geltonos spalvos sąvoką tam tikrai jo atkarpai sukuriame būtent mes.

Panašiai yra su entropija. Mums jos prireikė, kad apibūdintume kai kuriuos pastebimus reiškinius. Mes ją ir sukūrėme (definavome).

Kad pailiustruotume, kodėl panašios sąvokos kaip entropija reikia, grįžkime vėl prie pav. 1 ir 3. Jau sutarėme, jog jei dalelės juda atsitiktinom kryptim, tai visi tokie dalelių išdėstymai kaip pav. 1 laikui bėgant pasieks stovį rodomą pav. 3. Nuo tada pakeitimų nebebus, arba, tai reiškia iš tiesų tą patį, visos lygsvarinio būvio fotografijos atrodys taip pat. Tvarkoj. Tai reiškia, jog lygsvarinių būvių atvaizduotų pav. 3 yra tik vienas, tačiau nelygsvarinių, kaip pav. 1, gali būti begalės. Ir visos fotografijos skirtingos. Joms truks skirtingą laiką pasiekti lygsvarinį būvį 3, ir, dar svarbiau, jos galės atlikti skirtingus „darbus" artėdamos prie to lygsvarinio stovio. Reikia tad kvantitatyvaus mato, kuris atskirtų tas visas įmanomas nelygsvarines būsenas ir tuo pat nurodytų, kiek jos yra nutolusios nuo lygsvaros.

Štai pasiūlymas, kaip tokį matą apibūdinti:

1. Dalelių skaičius visoje erdvėje nekinta. Atsiminkime, šis teiginys galioja taipogi, kai mūsų „dalelės" atstovauja energiją.

2. Jau žinome, jog idant pasiekus lygsvarinį stovį 3, pradedant nuo stovio 1 ar bet kokio į jį panašaus, tam tikras kiekis dalelių (tiksliau tariant, jų sandaugos nu) turi perkeliauti iš A į B. Taip kad galop $n_{(A)}u_{(A)}=n_{(B)}u_{(B)}$. Pavadinkime tą perkeliaujantį dydį ΔQ.

3. Nei dalelės, nei energija nedingsta. Tai reiškia neto ΔQ kiekis, kuris *iš*keliavo iš pozicijos A, turi būti lygus neto kiekiui, kuris *at*keliavo į poziciją B. (Pastebėkime, šiuo atveju supaprastinau erdvės geometriją ir laikau, kad plokštuma A ir $n_{(A)}$ atstovauja pusei erdvės, plokštuma B ir $n_{(B)}$ — kitai pusei. Galima erdvę suskaldyti į tūkstantį, ar šimtą tūkstančių, atskirų dalių ir išvados gausis tos pačios. Tik bus daug komplikuočiau sekti.)

4. Dabar jau priartėjome prie entropijos apibūdinimo. Paimkime *iš*keliaujantį dydį ΔQ ir padalinkime jį iš sandaugos $N_{(A)}n_{(A)}$ Rezultatą pavadinkime ΔS_A. Paimkime *at*keliaujantį dydį ΔQ (tą patį dydį) ir padalinkime iš $n_{(B)}u_{(B)}$. Rezultatą pavadinkime ΔS_B.

Kadangi $n_{(A)}u_{(A)} > n_{(B)}n_{(B)}$ (kitaip ΔQ iš viso nekeliautų), išeina, kad $\Delta S_A < \Delta S_B$. (Mes tą patį dydį padalinome iš skirtingo

dydžio sandaugų.) ΔS_A ženklina „entropijos" kiekį, kuris *iš*keliavo (ir juo didesnis $n_{(A)}u_{(A)}$, tuo jis mažesnis, nors ΔQ liktų ir tas pats), ΔS_B ženklina entropijos kiekį, kuris *at*keliavo (vėlgi, kuo mažesnė sandauga $n_{(B)}u_{(B)}$, tuo ΔS_B didesnė).

Kaip matome, nors energija lieka ta pati, atseit:

1. $E_B + E_A = (E_A - \Delta Q) + (E_B + \Delta Q) = E_A + E_B$

Entropijos kiekis didėja:

2. $S_B + A$ (lygsv) $>$ (S_A)nelyg) - ΔS_A) + (S_B (nelyg) + ΔS_B)

$\therefore S_{B+A}$ (lygsv) $> S_A$ (lygsv.) + S_B (lygsv.) nes $\Delta S_B > \Delta S_A$.

Ir juo toliau būsime nuo lygsvarinio stovio, tuo bus didesnis ΔSB ir ΔS_A skirtumas.

Taigi, apibūdinome naudingą matą, kuris nustato nuotolį nuo lygsvarinio stovio.

Literatūra

1. J. Thomson, *Mathematical and Physical Papers,* Vol. I, Cambridge (1882).
2. A. Eddington, *The Expanding Universe,* Cambridge University Press (1952).
3. J. K. Feibleman, „Disorder," in *The Concept of Order,* University of Washington Press (1968).
4. P. T. Landsberg, *Entropy and the Unity of Knowledge,* University of Wales Press (1961).
5. H. Adams, *The Degradation of the Democratic Dogma,* The MacMillan Co. (1920).
6. T.H. Huxley, „The Origin of Species," *Westminster Review* (1860).
7. E. W. Hiebert, "The Uses and Abuses of Thermodynamics in Religion," *Daedalus, 95* (1966).
8. I. Szumilewicz, "Entropy Concept in Philosophy", in *Entropy and Information,* Elsevier Sc. Publ. (1975).
9. F. S. Thornton, *F. Engels "Dialectics of Nature" and Nineteenth Century Science,* University of Washington PhD Thesis (1978).

10. Z. Lewicki, *The Bang and the Whimper. Apocalypse and Entropy in American Literature,* Greenwood Press (1984).
11. R. Arnheim, *Entropy and Art,* University of California Press (1971).
12. J. Rifkin, *Entropy,* The Viking Press (1980).
13. J. Kubilius, *Tikimybių teorija ir matematinė statistika,* L. Mokslas (1980).
14. S. Bačkaitis, „Užsieninės terminologijos panaudojimas lietuvių techninėje literatūroje, *Technikos Žodis,* 2 (1985).

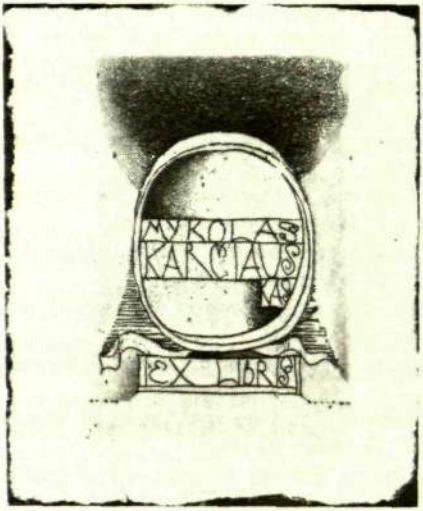

KAD TIK NE ŽMOGUS: FILOSOFIJA DABARTIES LIETUVOJE

Vien pažvelgus į aibę leidinių, sąskrydžių, dėmesio, įvykių ir filosofinių pareigų, galima teigti, kad Lietuvoje filosofija gyvybiška. Nors kiekybė nevisuomet liudija kokybę, palyginus su kitų kraštų filosofiniais raštais, Lietuvos galvotojai nė kiek nemenkesni diskutuojant didžiųjų galvotojų problematikas, jų išsivystymą, kontroversijas su istorijoje iškilusiais milžinais.

Apibrėžtame lygyje lietuvių filosofai diskutuoja labai įvairias temas: teorijos, mokslo, pažinimo, meno, etikos, bendruomenės klausimus ir problemas, įtakingas Vakarų filosofijos kryptis ir jų tarpusavio kontroversijas. Iš tokių diskusijų susidaro įspūdis, kad lietuvių filosofijos užsiėmimas pirmoje eilėje yra filologinis, o antroje eilėje — didžiųjų galvotojų, jų darbuose rastų kovų ir istorinių bei dabartinių filosofinių krypčių interpretacija. Visa tai diskutuojama gan „objektyviai" ir pagal istorinius tekstus, bet tuo pačiu be kritinio įnašo, kuris būtų „kūrybiškas". Tai nereiškia, kad Lietuvos galvotojai neturi kritiškų jėgų; jų kritiškumas tačiau ribojasi vidine kritika istorinių galvotojų arba jau gerai išdirbtų filosofinių tezių tarpe: kaip neokantizmas skiriasi nuo kantizmo, kaip lingvistinės filosofijos atstovai kritikuoja nelingvistinės krypties filosofijas ir pan. Šioje plotmėje jaučiasi, kad galėtų atsiverti didelės jėgos, bet jos lyg ir prilaikomos, tramdomos.

Be abejo, surasti vieningumą gausiose srovių diskusijose būtų neįmanoma, ypač kada net tų srovių tarpe yra neperlaužiamų priešingumų ir principų skirtumų. Bet tai dar nereiškia, kad nebūtų bendrų klausimų ir rūpesčių, kurie eitų per keletą krypčių, nepaisant pastarųjų skirtumų. Šios apžvalgos tikslas ir bus panagrinėti rastus bendrus klausimus dabartinėse lietuvių filosofų diskusijose. Tik reikia pastebėti, kad „bendri klausimai" neturi daug sąryšio su bendromis temomis, kaip, pavyzdžiui, moralė, menas, mokslas ir t.t. Bendri klausimai peržengia temų ribas ir nukreipia dėmesį į tai, ką

filosofai norėtų vadinti „pagrindinėmis problemomis". Be to, bendri klausimai nevisuomet pasirodo tiesioginiu būdu; kartais jie glūdi ilgų ir komplikuotų diskusijų užnugaryje. Kitaip tariant, kas yra įdomiausia, gali būti tai, kas mažiausiai krinta į akis.

Kad pasiektume tuos bendrus klausimus, pirma reikia suprasti problematiką, kuri sudaro paviršutinę plotmę. Šioje plotmėje diskusijos įvairiose kryptyse kelia klausimus, turinčius sąryšį su „pasaulio, būties arba tikrovės" samprata. Bet klausimai skiriasi ir rūšiuojasi pagal pasirinktų filosofinių srovių diskusijas. Pažvelgus į spaudoje pasikartojančias diskusijas, galima rasti pabrėžiamas keturias kryptis: kalbinę filosofiją, gyvenimo filosofiją, fenomenologiją ir egzistencializmą. Atkreipus dėmesį į šių krypčių nagrinėjimą Lietuvoje, gal pasirodys ir tie minėti užnugario klausimai, kurie „valdo" ir nulemia dabartinių lietuvių filosofų galvosenas.

Kalbos filosofija

Būtų beveik banalu teigti, kad šiandieninė Vakarų filosofija gal net su įnirtimu diskutuoja, nagrinėja ir kuria kalbą. Atrodytų, lyg kalbos mįslės išsprendimas duotų visų pagrindinių žmogaus klausimų sprendimą. Nuo šios krypties ir diskusijų neatsilieka ir lietuviai filosofai. Atsiranda knygų, skirtų nagrinėti bei diskutuoti įvairias kalbos filosofijos kryptis. Šiose diskusijose prasikiša Rolandas Pavilionis. Gerai susipažinęs su anglų ir amerikiečių kalbos analitine filosofija, Pavilionis turi išleidęs knygą, kurioje randame vieną iš geriausių šios kalbinės filosofijos krypties apibūdinimų. Jis gerai pažįsta ir kitas kalbos sampratas, kurios vystosi šiandieninėse Vakarų filosofijose. Kadangi Pavilionis gali būti laikomas geru kalbos filosofijų atstovu Lietuvoje, tolimesnis svarstymas remsis jo darbais.

Apskritai kalbant, Pavilionio kalbos filosofijos samprata išlaisvina teorijas nuo tradicinių prielaidų, mėginančių surasti kalbos šaltinį žmogaus sąmonėje, pasaulio struktūroje ar net susitarimuose tarp kalbėtojų.(1) Visi tradiciniai išaiškinimai nesą užtenkami supratimui pagrindinės kalbos problematikos: kalbos pagrindinis klausimas yra reikšmė. Kadaise buvo teigiama, kad norint suprasti reikšmę, reikia atkreipti dėmesį į pasaulio sąstatą kaip tekstą ir iš ten išvystyti kalbos reikšmę. Toks teigimas būdavo priimtas pozityvistinio empiricizmo, kur kalbos reikšmė buvo lygi kalbos patikrinamam sutapimui su regimais įvykiais.*(2)* Toks

teigimas turi aibę silpnybių, ypač pastebėjus, kad net „natūralios" kalbos ir jose atrasti žodžiai neturi tiesioginio sąryšio su pasaulio dalykais ir įvykiais. Istorinis kalbų nagrinėjimas greit įrodo, kad žodžių reikšmė kinta nepaisant gamtinės aplinkos pastovumo, o kartais žodžių reikšmė laikosi pastoviai nepaisant pasikeitimų aplinkoje. Kaip jau šio šimtmečio pradžioje buvo išsireikšta, nebegalima laikytis naivios pažiūros, kad „pradžioje" kiekvienam dalykui buvo duotas vardas kokiu nors apreiškimu ar įkvėpimu.*(3)*

Pavilionis argumentuoja ir prieš kalbos pagrindą žmoguje, žmogaus prote ar sąmonėje. Kitaip tariant, kalba nėra subjektyvi.*(4)* Jeigu kalba būtų subjektyvumo išraiška, prileidus, kad žmonės turi panašią vidinę sudėtį, tada kalbos irgi turėtų būti panašios arba mažiausiai glaudžiai artimos. Bet vėl istorijos bei kultūros greit įrodo savo įvairumu ir kalbų skirtumu, kad žmogus nėra kalbos pagrindu. Esant šiam stoviui, Pavilionio nuomone, nėra kitos išeities kaip tik žvelgti į žmogų ir į pasaulį kaip turinčius reikšmę vien kalbinių konceptų arba reikšmių sistemose.*(5)* Šiuo atveju, stebėjimo objektai esą įmanomi tik todėl, kad sistema turi priemones juos „fiksuoti" randamais sistemoje konceptais; pastarieji sudaro objekto „vaizdą" sistemoje, t.y. objektas pasirodo konceptų sistemos interpretacijos plotmėje. Objekto interpretacija sistemoje sudaro jo sampratą.*(6)*

Objekto „vaizdas" sistemoje turi būti atribojamas nuo „subjektyvių vaizdų", kurie išreiškia tik individo nuomonę ir jo pasaulio sampratą, neturinčią būtinumo ir dažnai klaidingą. Klaidingumas esąs pataisomas, kada subjektyvūs vaizdai koduojami objektyvioje konceptų sistemoje.*(7)* Pavienio žmogaus kalbos vartojimas ir supratimas vyksta objektyvios kalbos akivaizdoje, o pastaroji skiriasi nuo pirmosios tuo, kad pirmoji gali būti „natūrali kalba", o pastaroji esanti konceptualinė sistema. Pavilionio mėginimas išvengti istoriškai išsivysčiusių natūralių kalbų vartojimo ir tame vartojime atsiradusių klaidų matyti natūralių kalbų ir konceptualinių sistemų išskyrime.*(8)*

Konceptuali sistema yra apibūdinama pirmoje eilėje kaip „abstrahavimas" nuo individo ir subjektyvios nuomonės vaizdų. Galima pridėti, kad net ir natūrali kalba nėra užtenkama, ir konceptuali sistema turi abstrahuoti ir nuo jos. Bet kur yra tokios sistemos pagrindas? Anot Pavilionio, dar prieškalbinėje žmogaus išsivystymo fazėje žmogus susidaro pasaulio vaizdą, kuris ir esąs

konceptualinė sistema apie pasaulio objektus.*(9)* Šis teigimas turėtų būti panašus į „pasąmonės" teorijų teigimus, nes Pavilionis neprileidžia žmogaus sąmonės, kuri būtų konceptualinių sistemų pagrindas. Prielaida turi būti ta, kad prieškalbinėje plotmėje automatiškai atsiranda tokios sistemos, ir dar svarbiau, kad tos sistemos esančios pastovios ir sudarančios kalbinių išraiškų pagrindus.

Pavilionio kalbos samprata, jos ramstis prieškalbinėse konceptų sistemose, sudarančiose „objektyvią" kalbos pusę, visdėlto neapseina be keblumų. Atmetus sampratą, kad kalba turi tiesioginį ryšį su pasauliu arba mažiausiai su patiriamu pasauliu, ir atmetus pažiūras, kad žmogus gali sąmoningai sudaryti kalbos reikšmių pagrindus, iškyla klausimai, susieti su konceptualių sistemų „objektyvumu" ir galimybe jas „patikrinti" ir pakeisti atsiradus klaidoms. Jeigu žmogus ir jo patirtas pasaulis suprantami konceptų sistemose, kurios savo ryšiais duoda reikšmę pasaulyje pasirodžiusiems objektams, kaip galima išvis teigti, kad kokia nors patirtis galėtų įrodyti tokios sistemos klaidingumą? Jei visa yra suprantama tik šiuo būdu, ir nėra kito priėjimo į pasaulį, visi kalbos bei konceptų patikrinimai ir „klaidos" atsidurtų vien konceptų vidiniuose ryšiuose.

Išeitis, kuri leistų patikrinti vienos konceptualinės sistemos „klaidingumą", galėtų rastis jos palyginime su kita sistema. Bet ir šiuo atveju problema nėra išspręsta, o tik nudelsta. Paėmus kitą sistemą, pasaulio samprata vėl ribojasi toje sistemoje rastais konceptais, kurie turi reikšmę jų tarpusavio ryšiuose ir neimplikuoja jokio reikalingumo, kad jos sistema yra „teisinga" pasaulio atžvilgiu. Rezultate palyginimas vienos sistemos su kita, vienos sistemos kritika pasirėmus kita negali duoti nei vienos sistemos klaidų ištaisymo, nes nei viena iš tų sistemų neturi jokio kito „objektyvumo" masto kaip tik jose rastą ryšį tarp sąvokų. Principingai kalbant, nesvarbu kiek „tobulesnių" sistemų mes norėtume įvesti kaip mastus „paprastesnėms" sistemoms, mes visvien pasiliksime be jokios garantijos, kad bet kuri iš jų mus tiksliau suartina su pasauliu.

Objektyvumo klausimas pasidaro dar keblesnis pažvelgus į Pavilionio teigimą, kad sąvokų sistema esanti objektyvi ir atsiradusi prieškalbinėje plotmėje. Pirma, faktiškai kalbant, nei antropologai

nei archeologai dar nėra nurodę duomenų, kurie paremtų prieškalbinių sąvokų buvimą. Tokio buvimo nėra nurodę nei psichologai, kurie priima tezę, kad kiekvienas žmogus gimsta su gatava konceptų sistema. Bet ir prileidus, kad yra tokia sistema, vis dar nebūtų galima suprasti, kodėl yra daugybė kalbų, jeigu kiekvienas žmogus turi prieškalbinę sąvokų sistemą. Būtų gan keista, jei žmogus turėtų esminę sąrangą ir ta esminė sąranga būtų išreikšta tokia daugybe natūralių kalbų. Bet ir to dar nereikia, nes galima argumentuoti, kad vienoje kalboje būtų sunku suprasti, kodėl skirtingi asmenys, turintys tą pačią konceptualinę sistemą, nebūtų galėję sukurti panašios kalbos. Jeigu asmuo turi prieškalbinius konceptus ir juos nori išreikšti kitiems, jis jų negali išreikšti panašiais žodžiais, nes šiuo atveju jau turi būti kalba prieš buvimą sąvokų. Kitaip sakant, norint komunikuoti sąvokas, reikia susitarti, kokie žodžiai bus vartojami toms sąvokoms išreikšti. Bet kaip būtų galima susitarti, jeigu dar nėra kalbos?

Pavilionio tezėje atsiranda prieštaravimų. Esant prieškalbinėms sąvokų sistemoms, sunku suprasti, kodėl natūralios kalbos išsivystė taip skirtingai. Sunku suprasti, kaip gali rastis prieškalbinės sampratos, kurios vėliau išreiškiamos kalba, turinčia tarpasmeninį sąryšį. Atsakymai į šiuos keblumus gali būti paremti Pavilionio teze, kad sąvokų sistema, kuri esanti objektyvi, yra abstrahavimas nuo individų subjektyvių nuomonės vaizdų. Kitaip sakant, atsitolinimas nuo individo nuomonės ir pasirėmimas sąvokų sistema sudaro objektyvumo sąlygas. Nors šis atsakymas turi daug pasekėjų įvairiose kalbų teorijose, jis vis yra per „trumpas". Iš vienos pusės, jeigu individas susidaro prieškalbinę sąvokų sistemą, sudarančią objektyvumo pagrindą, kodėl atsiranda reikalas abstrahuoti nuo individo sąvokų norint įgauti objektyvumą? Bet jei individo sąvokos gali būti klaidingos, iš kur atsiranda sąvokų sistema, kurios akivaizdoje individas gali pastebėti savo klaidas? Atrodo, kad, iš kitos pusės, daugelio individų sąvokų suma gal sudaro objektyvią sistemą ir tokiu būdu peržengia individo ribas. Bet vėl atsiranda keblumas: jei vieno individo sąvokų sistema gali būti klaidinga, kodėl daugelio individų sąvokų suma atsiranda objektyvumo stovyje? Panagrinėjus istorijoje buvusias sąvokų sistemas, kurios buvo ištisų kultūrų laikomos teisingomis, galima pastebėti, kad tokios sistemos buvo klaidingos ir šiuo atveju nesudarė jokios objektyvumo garantijos.

Nepaisant kaip norėtųsi išsinarplioti iš šių keblumų, atsiranda viena išeitis ir išvada: Pavilionio filosofinis šešėlis yra Hegelis. Hegelio „objektyvi dvasia" yra konceptų sistema, kuri vystosi, apsireiškia laiko trukmėje įvairiais ir reliatyviais būdais. Tos išraiškos, kaip įvairios kalbos, įvairios žmonių sampratos, yra dominuojamos konceptų sistemos, kuri nepriklauso individams ir net sudaro pagrindą individams „užfiksuoti" empirines patirtis tik pasirėmus tokia sistema. Taigi pasaulis savo objektyvinėje plotmėje ir yra ta konceptualinė sistema, kuri sudaro viso kito reikšmę ir kuri išsivysto natūralios kalbos plotmėje. Anot Hegelio, kalba yra išsivystymas konceptualinės objektyvios sistemos į pasaulio struktūrą.*(10)*

Paimdamas kitą kryptį kalbinėje filosofijoje, Degutis irgi prieina išvados, kad kalbinė filosofija esanti naudinga tuo, kad ji atmeta reikalingumą žmogaus sąmonės ir leidžia visa suprastinti į medžiaginius procesus.*(11)* Supratus kalbos vartojimą „teisingai", pasirodo, kad kalbos reikšmė yra jos vartojime ir taisyklėse. Išmokus tikslingą kalbos vartojimą, nėra reikalinga kitų prielaidų išskyrus tai, ką gamtos mokslai gali atskleisti. Šiuo atveju Degutis kritikuoja Husserlį, kuris nors ir anksti supratęs kalbinės filosofijos krypties teisėtumą, visdėlto neteisėtai prileidęs žmogaus kaip būtybės, turinčios sąmonę, galimybę. Išvados turi būti panašios kaip ir Pavilionio galvosenoje. Visa reikšmė yra kalboje arba kalbinių ženklų sąryšiuose. Reiškia, kad ir žmogus įgauna reikšmę, jeigu jis atsiranda kalbinių ženklų ir jų taisyklių rėmuose.

Gyvenimo filosofija ir egzistencializmas

Nors ir yra analitiškai aiškių skirtumų, daug komentatorių prileidžia, kad gyvenimo filosofija ir egzistencializmas esą vienas kito tęsinys. Šis tęsinys pasirodo gan aiškiai peržiūrėjus didžiuosius egzistencializmo ir gyvenimo filosofijos galvotojus, kaip Nietzsche, Kierkegaard, Camus, Heideggerį, Sartrą ir gal net Frommą. Lietuvių filosofų tarpe irgi pasirodo gerų ir plačių diskusijų šių filosofijų rėmuose. Reikia pastebėti, kad egzistencializmas, kad ir jo silpnesnėse formose, buvo viena iš pirmųjų filosofijų, kuri perlaužė geležinę uždangą į rytų Europą. Radikalūs egzistencializmo klausimai atvėrė rytų Europoje paskleistos mokslinės galvosenos konkrečias priešingybes. Jau penkiasdešimtame dešimtmetyje iškilo individo atsakomybės Antrojo karo laiku klausimai: jei moksliniai išaiškinimai esą galiojantys, tai kaip galima kaltinti individą ir jo

veiklą? „Mokslas" išaiškina individo veiklą įvairiomis bendruomenės, ekonomijos ir psichologijos įtakomis ir reikalavimais, ir pavienis yra laikomas rezultatu, kryžkele, per kurią teka įvairios srovės. Žmogus paveiktas tų srovių ir apie apsisprendimo laisvę moksliškai neįmanoma kalbėti. Bet tuo pačiu metu tokios „mokslinės" krypties atstovai kaltino individus „kolaboracija" arba „nežmoniškumu" arba net ir „karo nusikaltimais". Egzistencializmo klausimas: jeigu bendruomenės sistemos, ekonominės jėgos ir materialiniai interesai sudaro žmogaus veiklos išaiškinimą, kaip galima kaltinti žmogų?

Nors šie klausimai iškėlė daugybę diskusijų, kitos egzistencializmo formos sudarė ypač keblią situaciją mokslinei filosofijai rytų Europoje, kur buvo pažadėta sunaikinti žmogaus svetimumą ir sudaryti sąlygas žmogaus pilnam išsivystymui. Mokslinė dialektika buvo propaguojama kaip metodas šių problemų išsprendimui. Bet su Sartro darbų pasirodymu rytų Europoje, ši dialektika pasirodė tikroje savo šviesoje: ji niekada negalės panaikinti žmogaus svetimumo, ir niekada neleis žmogui išvystyti viso to, kas jis gali būti. Be tokio išvystymo žmogus niekada nesutaps su savimi ir šiuo atveju visuomet bus sau svetimas. Jokia ateities bendruomenės sistema, jokia utopinė valstybė, kapitalistinė, jezuitinė, komunistinė, taoistinė, neįveiks išspręsti žmogaus svetimumo problemos.

Bet, dar svarbiau, pasirodžius Heideggerio darbams, iškilo visų sunkiausia problema ir klausimas: būties reikšmė. Heideggerio šio klausimo diskusija pertvarko visą Vakarų filosofinę galvoseną ir tuo pačiu atidaro gan radikalią plotmę, kurioje moksliniai atsakymai nebegalioja. Nors Lietuvoje yra daug diskusijų, susietų su mokslo teorijomis ir metodais, šiame straipsnyje jos nėra liečiamos tik todėl, kad jų plotmė dar ribojasi moderniosios metafizikos principais ir prielaidomis, negalinčiais atsakyti į būties reikšmės klausimą.

Nors egzistencializmo diskusijų Lietuvoje yra apstu, ypač kada jis diskutuojamas arba minimas tokių temų kaip „neracionalizmas", „individualizmas", „nemokšliškumas" ir t.t. problematikoje, pora iš svaresnių šios krypties mąstytojų yra Sodeika ir Šliogeris. Ypač pastarojo raštai apie egzistencializmą ir jo įvairius galvotojus dominuoja įvairius leidinius. Nesant užtenkamai puslapių apimti šios krypties įvairias diskusijas, reikės apsiriboti būties reikšmės klausimu. Anot Šliogerio, šios reikšmės patyrimas prieinamas iš visų pusių, ypatingai kada yra diskutuojamas Heideggerio egzistencializ-

mas. Nesvarbu kur pradėtume Heideggerio diskusijas, vis būtume privesti prie būties reikšmės klausimo. Vienąme iš savo straipsnių Šliogeris pradeda tokias diskusijas nuo estetikos ir veda mus į Heideggerio „pagrindinį klausimą".

Galvojimų apie meną yra daug, bet Šliogerio nagrinėjime Heideggerio „pagrindinės ontologijos" menas pasirodo už tradicijoje nustatytų ribų. Dauguma galvotojų apmąsto meną jo estetinėje esmėje. Tokioje esmėje menas priklauso daiktų pasauliui. Estetikoje patirtas grožis kaip tik maskuoja meno būties būdą. Šis paslėpimas įvyksta vien dėl to, kad estetinis meno pojūtis, išgyvenimas ir stebėjimas vyksta „anapus pasaulio" abstrakčioje plotmėje, kur abstraktus subjektas apmąsto abstraktų meno objektą ir jo ypatybes. Menas egzistuoja tik pasaulyje, kurį jis apšviečia ir kuriam jis priklauso; jei jis iš jo iškeliamas, padedamas į muziejų, pasidaro nebe menas, bet vienas dalykas kitų dalykų tarpe. Kūrinio būties būdas yra būtis pasaulyje: pasaulis atsiveria per kūrinį. Dar griežčiau kalbant, per meną atsiranda žmogaus pasaulis, kuriame esą nušviečiami visi dalykai ir net žmogaus samprata.*(12)*

Pasaulis nėra abstraktus, kosmiškas, bet tas, kuriame žmogus gyvena, pažįsta tai, kas jam yra artima ir tolima, pažįstama ir svetima, kas yra šventa, koks leistinas elgesys, ką reiškia gyvenimas ir mirtis, sąryšiai su dievais, žeme ir būtimi. Pasaulis yra reikšmingas sąryšys tarp žemės ir dievų, tarp mirtingo žmogaus ir būties. Visi žmogaus patirti „dalykai" įgauna prasmę, kryptį, sąryšį su žmogumi, su gamta ir būtimi tik mene nušvitusiame pasaulyje. Šiuo atveju menas negali būti vienas iš objektų pasaulyje. Kas yra svarbiausia, tai samprata, kad menui pasidarius objektu, atsiradus pakabintu muziejuje, jis tampa ženklu, kad žmogus jau esąs praradęs autentiškumą, sąryšį su pasauliu ir būtimi. Jis jau gyvena abstrakčiai tarpe „faktų", bet ne pasaulyje. Šiuo atveju ir menas atsiduria „faktų" vietoje, rinkoje, kurioje jo vertė nulemta dalykinių sąskaitų vertėmis.

Be abejo, Šliogerio Heideggerio samprata yra viena iš įspūdingiausių ir tuo pačiu parodo aukštą Lietuvos filosofų galvojimo lygį. Visi gerai žino, kad Heideggeris nėra iš lengvesnių galvotojų ir jo galvosenos supratimas, jo minčių išaiškinimas jau yra užėmę lentynas bibliotekose. Bet nepaisant skirtingų interpretacijų, yra ir *vieningų nuomonių*. Šių *nuomonių tarpe yra vienas iš pagrindinių* Heideggerio principų: graikų žodžio „logos" reikšmės, funkcijos ir

galios samprata. Heideggeris šį žodį vėl įveda į jo pradinę reikšmę ir jį vartoja meno darbų supratimui. Ir pasirodo truputį keista, kad Šliogeris šio žodžio reikšmės nediskutuoja. Šis pražiūrėjimas sunku išaiškinti, nes jis būtų lygus „darbo" reikšmės pražiūrėjimui diskutuojant marksistinę filosofiją.

Heideggerio „logos" sąvoka turi sąryšį su Šliogerio pateikta meno kūrinio kaip turinčio savo būtį „pasaulyje" analize, bet tas sąryšys glūdi giliau. Anot Heideggerio, „logos" turi jėgą surinkti visatą ir ją paversti „pasauliu". Pasaulis nesąs visata, visų dalykų ir jų laikinių bei erdvinių sąryšių suma. Jis atsiranda tik su žmogaus būtimi, kada žmogus savo darbu sukuria, atskleidžia „vietas", kryptis, orientacijas, nuotolius ir artimumus. Žmogus ne vien yra pasaulyje; pasaulis ir žmogus atsiranda kartu. Menas, šiuo atveju, ir yra „logos", turįs galią surinkti pasaulį ir tuo pačiu surinkti žmogų į pasaulį. Paimkime, pavyzdžiui, graikų šventyklą kaip meno kūrinį. Joje surinkti graikų dievai, graikų „ethos", t.y. gyvenimo „elgesio takai", joje esą surinktos išbandymui vėtrų jėgos, ir jos šlifuotame granite pirmą kartą pasirodo saulės raibuliavimas. Graikų šventykla yra „logos", ji surenka graikus į jų pasaulį. Savo koncentruota ir aistringa jėga ji išlaiko šio pasaulio gyvybiškumą. Žlugus jai, graikų pasaulis taip pat žlugtų. Bendrai apibūdinus, menas nėra atspindys dalykų, simbolių ar sąvokų, bet koncentruotas žmogaus pasaulio surinkimas ir išlaikymas.*(13)*

Tai dar ne viskas. Anot Šliogerio, nors Heideggerio meno samprata leidžia atverti būtį pasaulio šviesoje, Heideggeris negalėjęs atsakyti į klausimą, „kas yra būtis".*(14)* Šiuo atveju Šliogeris neklysta. Heideggeris nėra atsakęs į šį klausimą. Kokia yra šio negalėjimo priežastis? Labai suprastintai kalbant, priežastis yra pačiame klausime. Anot Heideggerio, pagrindinė būties problema tradiciniame Vakarų supratime glūdėjo klausime apie būtį: kas yra būtis? Klausimas „kas yra" reikalauja atsakymo, kuris turi apibūdinti apklausinėjamą dalyką. Pavyzdžiui, klausti „kas yra žmogus" reikalauja žmogaus esminių bruožų apibūdinimo. Šiuo atveju atsakymas mėgina nurodyti dalyko esmę. Be abejo, visi pasaulyje randami „dalykai" gali būti apibūdinti ir apibūdinimas sudarytų atsakymą „kas yra". Bet, anot Heideggerio, šis klausimas išvis netinka, kada reikalas eina apie būtį (Sein).

Heideggerio analizėje Vakarų tradicija, klausdama tokį klausimą, kuris tetinka „dalykams", prarado sąryšį su būtimi ir

neišvengiamai pasiekė nihilizmą ir jo įvairias išraiškas. Pagrindinė ir pirmoji būties „sąvoka" yra ta, kad būtis yra skirtinga nuo visų dalykų (ontologinis skirtumas) ir šiuo atveju negali būti apibūdinama. Pagal Heideggerį, tradicinės metafizikos, nuo platonizmo iki pozityvizmo, norėdamos apibūdinti būtį, ieškojo „aukščiausio dalyko" vien dėl to, kad užmiršo skirtumą tarp dalykų ir būties. Šio skirtumo užmirštis privertė suprastinti būties klausimą į dalykų klausimą ir rezultate pritaikyti klausimą „kas yra?" būties klausimui. Heideggerio pagrindinis „projektas" susideda iš apmąstymo šio „ontologinio skirtumo", kuris yra pagrindas visų nepavykusių metafizikų ir fizikų, bet taip pat pagrindas atidaryti visai kitokią būties sampratą, neparemtą klausimu „kas yra?" Šio „skirtumo" ir jame pasirodžiusios būties „šviesos" Šliogeris dar nėra apmąstęs ir šiuo atveju dar nėra apmąstęs Heideggerio pagrindinės meno sampratos.

Be abejo, moderni galvosena ne visuomet seka pagrindinę Vakarų tendenciją atsakyti į klausimą „kas yra?" pasirėmus graikų samprata visatos kaip turinčios savyje racionalumą, logocentriškumą. Modernus pasaulis esąs sukūręs naują „racionalumą", nors pastarasis vis dar remiasi bandymais apibūdinti pasaulio įvykius, kaip jie būtų savyje; šie bandymai vis parodo, kad racionalumas, logocentrizmas, nebepriklauso pasauliui, bet tarnauja žmogaus norams. Racionalizmas, europiečių galvosenoje, yra pasiekęs savo galutines ribas Hegelio filosofijoje. Po Hegelio nebegalima galvoti klasiškai. Taigi klasinis logocentrizmas nebegalioja, ir šis negaliojimas sudaro, anot Šliogerio, Kierkegaardo teigimą, kad modernus amžius yra „ironiškas". Čia vėl atsiveria būties problematika. Modernus racionalumas remiasi vien žmogiška kūryba, neturinčia sąryšio su būtimi. Ontologinis „sum" yra pajungtas „cogito" arba „gnoseologiniams" interesams.*(15)*

Šliogerio analizėje pasirodo, kad ironijos kategorija ir kyla iš modernios filosofinės krypties, nes ši kryptis nebegali pažadėti suprasti būtį. Ironija yra „užnugarinis" juokas, kuris kvatojasi iš žmogaus pažinimo pretenzijų, iš jo iliuzijų tinklo, nublokšdama žmogaus sąryšį su pasauliu į nežinomumą. Ironija esanti žmogaus ontologinis stovis, kuriame pasirodo atviras priešingumas: sakydamas „taip", žmogus sako „ne". Sakydamas „taip" ir žinodamas, kad „ne", žmogus meluoja. Kitaip tariant, teigimas neturi jokios reikšmės ir žmogus žino, kad jis gali būti neguojamas. Ironiška

komunikacija nubloškia žmogų į dviprasmybę, kuri sunaikina visus sąryšius ir sampratas. Toks „sudvigubinimas" reiškia, kad ironija gali tapti „autoironija", kur žmogus gali stebėti save be jokių iliuzijų ir tapti nepriklausomas nuo bet kokios tikrovės, kuri galėtų jį valdyti. Šiuo atveju ironija pasidaro laisve „nuo" ir šis atsitolinimas atveria subjekto „begalybę". Čia jau nebėra žaidimas, bet ontologinė priešingybė tarp pasaulio ir žmogaus. Begalinis ir absoliutiškas negatyvumas sudaro ironijos kaip žmogaus būties stovį.*16)*

Šliogerio nuomone, ironijos įsikūnijimas atsiranda sokratizme, kuris savo subjektyvumą pastato prieš bendruomenę. Čia pirmą sykį individas sukuria autonomijos prielaidas. Autonomija nėra prieinama empiriniu būdu, bet sudaro žmogaus ontologinę prasmę. Reiškia, kad ironija nėra individo išsiskyrimo iš bendruomenės pasekmė, bet, atvirkščiai, ironija yra individo gimtavietė.*(17)* Ji tampa istorine aistra, paverčianti subjektą savo veiklos mastu. Anot Šliogerio, ironija iškyla krizės laikais, kai objektyvusis pasaulis esąs pakrypęs į dekadenciją. Jeigu ironija gali paveikti bendruomenę, tai tik todėl, kad ironikas paliečia giliai suprantamą, bet dar viešai nepripažintą sąmonę.

Be abejo, ironijos patirtis sudaro žmogaus sąmonę, kuri atbloškia žmogų į save. Bet toks atbloškimas turi įvairias struktūras, ir Šliogerio sutapatinimas Kierkegaardo su Sokratu yra problematiškas. Sokrato ironija nebuvo nukreipta prieš bendruomenę ir jos „objektyvumą" ir nebuvo „subjekto" kaip masto pastatymas. Priešingai, Sokrato ironija buvo nukreipta prieš bendruomenės „subjektyvumą" ir sudarė foną siekimui nekintančių mastų, galiojančių visoms bendruomenėms. Sokrato ironija buvo racionalumo ir „objektyvių" mastų gimtavietė. Kierkegaardo ironija, racionaliosios tradicijos gale, parodo visai kitokį veidą. Joje pasirodo, kad modernus „racionalumas" nebeturi jokio pagrindo, nes jis jau nuo Dekarto laikų laikomas žmogaus kūriniu. Šiuo atveju Kierkegaardo „užnugarinis juokas" atkreipia dėmesį į pretenziją, kuria modernus žmogus dar mėgina pridengti prarastą „logocentrinį" pasaulį ir nebeprieinamą santykį su būtimi.

Bet yra dar svaresnių minčių, nurodančių modernios ironijos struktūros pagrindą. Šliogeris gerai žino, nors ir nenori „tikėti", kad sąlyga teigti „taip" ir „ne" yra modernių filosofijų „suistorinimas". Hegelis, Feuerbachas, Marksas ir kiti suistorino žmogaus sampratą, įvedė visas sąvokas į laiko trukmę. Esant tam stoviui, nėra

„viršlaikinių" sąvokų, o laikinės sąvokos negali duoti žmogui tvirtos atramos. Jo samprata, būdama vien laikinė, prileidžia struktūrą, kuri šiandien yra „taip", o rytoj bus „ne". Kaip Volkmann-Schluck teigia, istoriškumas moderniame pasaulyje yra ironijos pagrindas. Atsiradus istorinei sąmonei, žmogus praranda atramą net ir savo tradicijoje, nes ir pastaroji yra viena iš daugybės, su daugybe istoriškų nuomonių, teigiančių „taip" ir „ne".*(18)* Istoriškume visos nuomonės esą lygios, ir tuo pačiu visos praranda reikalingumą. Dabartinis ironiškumas neturi nieko bendro su sokratizmu, ir galima teigti, kad jis net yra priešingas ir griaunantis Sokrato ironijos pagrindus.

Fenomenologija

Nepaisant skirtumų tarp temų ir rašytojų dabarties filosofijose, nepaisant ar tie rašytojai gyventų Vakarų Europoje, Jungtinėse Amerikos Valstybėse ar Lietuvoje, jie visuomet užkliūva diskusijose, turinčiose klausimą sąryšio tarp žmogaus sąmonės ir pasaulio. Kontroversija skaldo filosofus į dvi kovos grupes, teigiančius, kad žmogaus sąryšis su pasauliu nerikalauja „mentališkumo" arba „sąmonės", nes visa tai galima „išaiškinti" kitais būdais, ir tvirtinančius, kad pasaulis suprantamas tik prileidus „protą", kuris skiriasi nuo monistinės-materialistinės filosofijos. Nors ši tema diskutuojama ir Lietuvoje įvairiose plotmėse, ši apžvalga apsiribos dabartinės Lietuvos filosofų vienos filosofinės krypties — Husserlio ir Merleau-Ponty fenomenologijos — sampratomis. Ši kryptis Lietuvoje priskaitoma prie teorijų, prileidžiančių žmogaus „protingumą", t.y. paneigimą žmogaus kaip gamtos mechanizmo dalies, arba bendruomenės veiksmų ir įtakų padaro. Kitaip sakant, ši kryptis priskiriama prie pažiūrų, kurios laiko, kad protas esąs „intencionalus".

Sodeika ir Pivorius domisi šia problematika, pirmasis iš Husserlio pusės, o antrasis iš Merleau-Ponty galvosenos. Pažvelgus į Sodeikos diskusijas, pasirodo, kad Husserlio fenomenologija Lietuvoje pilnai prieinama. Cituojama ne vien išspausdinti darbai, bet ir dar nespausdinti rankraščiai. Šiuo atveju nebūtų galima teigti, kad esant „nesusipratimams" diskusijose, jie turėtų priežastį žinių stokoje. Kas randama Sodeikos diskusijose, parodo griežtą galvosenų ir gan pagrindinių fenomenologijos principų supratimą. Anot Sodeikos, visi sąmonės veiksmai esą nukreipti į „ką nors". *(19)* Nėra sąmonės, kuri nebūtų „sąmonė apie ką nors", tai yra nebūtų

nukreipta į kokį nors objektą, nepaisant kas tas objektas bebūtų, ar erdvinis dalykas, vertė, ar matematikos problema. Visa tai suvokiama sąmonės veiksniuose. Tie veiksniai ir sudaro objektų reikšmės šaltinį; jie esą kūrybiški tuo būdu, kad sukuria reikšmę, ir be jų būtų neįmanoma suprasti pasaulio būties. Būtis, šiuo atveju, esanti „savotiškas prasmės darinys".*(20)*

Vakarų filosofinės tradicijos problema yra ta, kad ši tradicija buvo pripažinus vien kasdienišką gyvenimo pagrindą, kuriame neįmanoma pastebėti sąmonės intencionalumo arba „funkcionuojančio intencionalumo" kaip daiktų prasmės šaltinio. Norint pasiekti ir apibūdinti šią sąmonę, reikia įvesti fenomenologinę redukciją, kuri pašalina „pasaulio prietarą", tai yra žmogaus naivų pasaulio priėmimą. Redukcija reiškia atitraukimą sąmonės nuo klausimo apie būties realybę ar nerealybę ir atsisukimą į klausimą „kaip būtis yra patiriama". Šį klausimą galima išreikšti dar kitokiu būdu: kokie esą sąmonės veiksniai, kurie „konstitutuoja būtį?"*(21)* Objektyvumas, anot Sodeikos, pavirsta į tam tikrą subjektyvumo funkciją, o reali būtis turi tik būties sąmonei prasmę. Kitaip tariant, Husserlio fenomenologija yra idealistinė filosofija, nes ji prileidžia sąmonę, kuri veikia intencionaliai ir reikšmingai, ir be kurios būtis nebūtų „konstitutuota".

Ši interpretacija nėra nauja. Jau net Husserliui parašius pirmąjį *Idėjų* tomą, atsirado jo „skundas", kad jo sampratos esą interpretuojamos tradicinių filosofinių sąvokų, kaip „platonizmo, idealizmo ir esencializmo", rėmuose.*(22)* Šios sąvokos ir jų rėmai neturi nieko bendro su fenomenologine galvosena, nes pastarosios tikslas nėra argumentuoti ir paremti bet kokią dogmą, o tik apibrėžti patirties struktūras. Husserlio „nuopelnas" yra tas, kad jis griežtai išanalizavo skirtumą ir tuo pačiu santykius tarp patirties ir įvairių objektų plotmių. Sodeika puikiai supranta, kad Husserlio fenomenologija yra parodžiusi tokį koreliatą. Kur Sodeika klysta, ir čia reikia pridėti, kad jis nėra vienintelis, kuris taip klysta, tai užmiršime „fenomenologinės redukcijos" reikšmės. Pastaroji turi metodologinį pobūdį, kuriuo mėginama „išlaisvinti" žmogaus patirtį nuo visų ontologinių, metafizinių, psichologinių, idealistinių ir materialistinių interpretacijų ir apibūdinti tą patirtį taip, kaip ji pasirodo savo veikloje.

Redukcija nereiškia, kad žmogus, atsidūręs sąmonės analizėje, teigtų, kad būtis ir reikšmė esą žmogaus sąmonės „produktai".*(23)*

Nuo pirmo žingsnio Husserlis atskiria būtį nuo patirties, bet tuo pačiu parodo patirties sutapimus su būtimi. Griežta fenomenologija palieka būties klausimą ontologijai, metafizikai ir mokslams: ji priima visus tų krypčių „duomenis", bet tuo pačiu tais duomenimis nesinaudoja. Šiuo būdu redukcija reiškia būties „neapklausinėjimą", bet būtis nėra paneigta. Visa, kas yra būtyje, pasilieka savo eigoje, savo reikšmėje, sąryšiuose ir plotmėse. Fenomenologijos klausimas nukreiptas į patirties struktūras, o pastarosios nesą sukurtos sąmonės, bet turi griežtą santykį su specifinių objektų struktūromis. Pavyzdžiui, patirties veiksmai „reiškia", yra „nukreipti" į specifinį objektą, ir negali to objekto „reikšti" kitaip, negu pats objektas reikalautų. Kada žmogus nagrinėja logikos problemas, tos problemos „prirašo", kokius veiksmus žmogus turi įvykdyti norint tas problemas patirti ir išspręsti. Jei koks nors žmogus negali tų veiksmų, pavyzdžiui, sprendimo, išvadų suradimo, loginių dėsnių pritaikymo, įvykdyti, toks žmogus negalės suprasti logikos kaip jo patirties objekto. Šiuo atveju žmogaus sąmonės veiksmai, nukreipti į objektą, „reiškiantys" jį, yra nustatomi objekto struktūros; jie to objekto nei sukuria, nei jam „duoda" reikšmę. Kitaip tariant, „reikšmė" yra sąryšis, o ne subjektas, kuris įduotų reikšmę nereikšmingam pasauliui. Intencionalumas, kaip „konstitutyvinis veiksmas", nėra kūrybiškas; jo struktūra priklauso nuo objekto struktūros.

Husserlio darbas, ypač jo vėlesni veikalai ir rankraščiai, turėjo stiprią įtaką Merleau-Ponty darbui ir galvosenos vystymuisi. Šį tęsinį ir Merleau-Ponty darbą nagrinėja, greta kitų, Pivorius. Jo analizės lygis peržengia net ir prancūzų komentarus, nekalbant apie Amerikoje pasirodžiusias virtines knygų apie Merleau-Ponty. O pastarasis gilina Husserlio nuopelnus, parodančius, kad nėra tokio dalyko kaip sąmonės „vidus" ir „išorė", t.y. kad nėra „sąmonės vidaus", kuris vėliau norėtų susijungti su „išoriniu" pasauliu. Šią klaidingą interpretaciją dar vartoja ir Pivorius Husserlio vardu, bet ne Merleau-Ponty vardu. Kaip Pivorius teigia, „Žmogaus kūno ir pasaulio sąlytis sudaro intencionalinę struktūrą, kuri ir esanti pirminė, fenomenologiniam aprašymui prieinama realybė".*(24)*

Šios pirminės realybės samprata reikia atmesti visus priežastinius išaiškinimus, nepaisant jų kilmės specifiniuose moksluose, kaip, pavyzdžiui, fiziologijoje, psichologijoje ir sociologijoje. Tokie išaiškinimai esą pasirėmę „objektyvizmo mitu", kurio prielaidos

neturi nieko bendro su žmogaus konkrečia patirtim ir priklauso mechanistinei pasaulio sampratos metafizikai. „Kūniška sąmonė" yra pradinis, spontaniškas prasmės šaltinis, iš kurio konstitutuojamos visos kitos prasmės.*(25)* Toks šaltinis nėra suprastinamas į behaviorizmo sampratas, kur žmogaus veikla susideda iš reakcijos į aplinką. Merleau-Ponty kūniškos sąmonės samprata ir apibūdinimas prileidžia situacinių ribų peržengimą, nors jų ir nepanaikinimą.*(26)* Šis peržengimas įmanomas, nes žmogaus tiesioginis sąryšis su pasauliu esąs reikšmingas, t.y. pats sąryšis yra pirmenybė, ir visos reikšmės principas yra ne objektyvizmo mitologijoje ar žmogaus vidiniame gyvenime, bet sąryšyje.

Pivorius aiškiai pastebi, kad Merleau-Ponty analizėje turėtų pradingti subjekto-objekto perskyrimas, nes Merleau-Ponty savo darbuose net stebisi, kad toks perskyrimas galėjo išvis būti sukurtas. Žmogui išvis neįmanoma atsitrūkti nuo pasaulio, jį palikti ir apmąstyti iš tolo, ir tuo apmąstymu įduoti pasauliui reikšmę. Turint minty šią Merleau-Ponty sampratą, stebėtina, kad Pivorius vėl atsigręžia į žmogaus kūniškos sąmonės sampratą ir teigia, kad ši sąmonė yra prasmės šaltinis ir šiuo atveju Merleau-Ponty analizė pasiremia „subjektyvizmu". Toks ramstis vėl nubloškia galvosenį, kad žmogus sudaro bereikšmės realybės centrą. Supratus Merleau-Ponty analizę, būtų neįmanoma teigti, kad pastaroji postuluoja bet kokį reikšmės šaltinį.

Panagrinėjus Merleau-Ponty darbą pasirodo, kad net iš pat pradžių netinka kalbėti apie „realybę" ir „kūrybą", nes pirmoji priklauso objektyvizmo mitui, o antroji nėra pradinis įvykis, bet patirties pasikeitimai. Anot Merleau-Ponty, realybė patiriama tik „fenomenaliniame lauke", kuris susideda iš aktyviai kintančių sąryšių, ir pastarieji vis „nurodo" gilesnius ir tolimesnius sąryšius. Žmogaus veikla sudaro tik dalį šio „lauko", nes pastarasis turi daugiau reikšmės *negu žmogaus veikla, įpinta į šį lauką, galėtų aprėpti* ir išsemti. Žmogus, kaip kūniška sąmonė, nesąs vienas iš dalykų, ir jo veikla neturi dalykų kaip objektų, nes jis ir dalykai esą suprantami vien tik tiesiogiai patirtoje „lauko logikoje". Ši lauko logika keičiasi be perstojo su žmogaus judesiais ir su judesiais laukui priklausančių dalykų. Merleau-Ponty apibūdina žmogaus kūnišką sąmonę duodamas pavyzdį iš futbolo žaidimo. Kūnas susideda iš judesių, kurių reikšmė yra lygi su žaidimo kintančiais vektoriais, kintančiomis eigų linijomis ir jų susikryžiavimais. Praradus žaidimo

lauką, jo visuotinę eigą, kūno judesiai taip pat prarastų savo reikšmę. Ne kūniška sąmonė sukuria reikšmę, bet „fenomenalinis laukas" su savo dinamiška logika, kuriai priklauso ir žmogaus veiksmai, yra reikšmės šaltinis.

Bendrai paėmus šiuos galvotojus, diskutuojančius Vakarų filosofijas, gaunasi įspūdis, kad jie parenka veikalus ir citatas „įrodymui" jau prieš pradedant diskusijas nustatytų pozicijų. Pavyzdžiui, diskusijose apie Husserlį yra citatų iš įvairių Husserlio raštų ir periodų, ir visa tai įrodyti specifinę „poziciją", kurios Husserlis iš tikrųjų laikėsi tik vienu aspektu ir tik viename laikotarpyje. Juk tikrasis galvotojas nepradeda su pozicija ir laikosi jos įsikandęs per visą gyvenimą. Įvairių temų, įvairių patirties plotmių apmąstymai ne tik gilina galvoseną, bet taip pat ją pataiso ir net pakeičia. Ieškoti „sistemos" lygu dogmos ieškojimui; bet filosofijai joks dogmatizmas negali būti artimas. Jei kas turi dogmą, tas nebėra filosofas.

Užnugariniai klausimai

Paėmus pavienius rašytojus, gausybę temų, diskusijų, veikalų, būtų sunku teigti, kad lietuvių mąstytojų tarpe rastųsi „bendra" filosofinė kryptis. Nors tarpusavyje nesijaučia jokių stipresnių kontroversijų, polemika eina daugiausia prieš Vakarų filosofijų tendencijas. Nesant tiesioginių bendrų teigimų, kurių laikytųsi visi Lietuvos mąstytojai, bendrumo reikia ieškoti kitoje plotmėje. Nesant reikalingos terminologijos, ši plotmė galėtų būti pavadinta „tarpininke". Kiek galima spręsti, yra ieškoma plotmės, kuri būtų „pagrindinė tarpininkė", neturinti sau kitos plotmės, kuri tarpininkautų pagrindinei tarpininkei. Kitaip sakant, koks yra „mastas", kuris negali būti matuojamas kitu mastu?

Negatyviai kalbant, vienas dalykas niekada negali būti pagrindiniu tarpininku: žmogus arba, griežčiau kalbant, žmogus turintis sąmonę ir, dar griežčiau kalbant, žmogus, pavienis turintis savo sąmonę. Nepaisant paviršutiniškų pareiškimų apie „žmogiškumą", „dvasios kilnumą", „moralines jėgas", pagrindinai žmogus turi būti „suprastintas" į ką nors kita, į kokį nors priežasčių produktą, valdomą įvairių „įstatymų", galinčių „išaiškinti" visa apie žmogaus veiklą. Įvairūs būdai, įvairios tezės, „mintys" sudaro vieną kryptį: atsikratyti sąmoningo žmogaus kaip pagrindinio tarpininko.

Esant šiam stoviui, kas gi turėtų būti pagrindiniu tarpininku? Gal geriausias žodis būtų „sistema". Sistema turi daug įvairių

sampratų: priežasčių sistema, politinė sistema, sąvokų sistema, ekonominė sistema, ir dar galima pridėti „racionalią sistemą". Sistema tarpininkauja visam ir turi visa išaiškinti, neišskyrus nei žmogaus. Žmogus šiuo atveju ir pagrindinai yra laikomas „sistemos predikatu". Jis yra tai, ką sistema jam leidžia, ir jo sąmonė yra funkcija, apibūdinta sistemos. Sistema yra tikrenybė, žmogus mažiau tikras, nes jis kartais nesutampa su sistema ir šiuo atveju pasidaro klaidus. Trumpai tariant, kada žmogus, teigiantis, kad jis yra „sąmoningas", kad jis turi sąmonę, kuri gali nuspręsti jo veiklą, pareikalauja būti pagrindiniu tarpininku, jis pasirodo kaip filosofas, neturįs „tikrojo pasaulio" sampratos. Jo sąmonė pasidaro kliūtis „tikrovės sistemos" supratimui ir turi būti suprastinta į „sistemos funkciją". Pasaulio, bendruomenės, politikos, ekonomijos sistemos būtų racionalios ir sąmoningos, jei tik nebūtų sąmoningo žmogaus. Kad tik ne tas žmogus.

Algis Mickūnas

Bibliografija

1 Pavilionis, R., *Problema smisla* (Moskva: Misl, 1983), p. 121.
2 Ayer, A.J., *Language Truth and Logic* (New York: Dover Publications, Inc., n.d.), p. 5-16.
3 Trier, J., *Wortfeldforschung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973), p. 39.
4 Pavilionis, R., „Žmogiškasis supratimas ir žmogaus supratimas", *Žmogus šiuolaikinėje filosofijoje* (Vilnius: Mintis) 1984, p. 59.
5 Ibid., p. 56.
6 Ibid., p. 57.
7. Ibid., p. 59.
8 Pavilionis, R., *Problema smisl,* p. 15.
9 Pavilionis, R., „Žmogiškasis supratimas ir žmogaus supratimas", *Žmogus šiuolaikinėje filosofijoje,* p. 57.
10 Heintel, E., *Einfuehrung in die Sprachphilosophie* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1972), p. 13.
11 Degutis, A., „Žmogaus problemos transformacija analitinėje filosofijoje", *Žmogus šiuolaikinėje filosofijoje* (Vilnius: Mintis, 1984), p. 116.
12 Šliogeris, A., „M. Heideggeris apie meno kūrinio prigimtį", *Problemos* 23 (1980), p. 45.

13 Heidegger, M., *Holzwege* (Frankfurt: Vittorio Klostermann, 1963), p. 22.
14 Šliogeris, A., „M. Heideggeris apie meno kūrinio prigimtį", p. 50.
15 Šliogeris, A., „Ironijos principas S. Kjerkegoro filosofijoje", *Problemos*, 21 (1978), p. 28.
16 Ibid., p. 31.
17 Ibid., p. 35.
18 Volkmann-Schluck, K. H., *Leben und Denken* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1968), p. 13.
19 Sodeika, T., „R. Ingardenas — E. Husserlio transcendentalinio idealizmo kritikas", *Problemos*, 25 (1980), p. 61.
20 Ibid., p. 61.
21 Ibid., p. 63.
22 Husserl, E., *Ideen I* (Haag: Martinus Nijhoff, 1950), p. 4.
23 Sodeika, T., „R. Ingardenas — E. Husserlio transcendentalinio idealizmo kritikas", p. 66.
24 Pivorius, V., „M. Merlo-Ponti egzistencinė fenomenologija", *Problemos*, 25 (1980), p. 93.
25 Ibid., p. 93.
26 Ibid., p. 91.

KULTŪROS FILOSOFIJOS SUKLESTĖJIMAS LIETUVOJE

Prieš trejetą metų pasirodė nedidelis, bet labai talpus Arūno Sverdiolo veikalas *Kultūros filosofija Lietuvoje* (Vilnius, Mintis, 1983, 208 p.). Ligi šiol jis nesusilaukė didesnio dėmesio nei Lietuvoje, nei, kas nuostabiausia, išeivijoje, nors jame gana plačiai ir daugiau mažiau objektyviai nagrinėjamas tokių populiarių mokslininkų kaip A. Jakštas-Dambrauskas, Stasys Šalkauskis ir Antanas Maceina, filosofavimas. Jame randa taip pat pilnesnį ar mažiau pilną aptarimą ir visi kiti nepriklausomybinio laikotarpio mažesnieji vardai (dii minores). Žodžiu, tą veikalą būtų galima pavadinti filosofinės minties istorija nepriklausomoje Lietuvoje. Iškiliausią vietą visoje toje istorijoje užėmė kultūros filosofija, kuriai A. Sverdiolas pripažįsta savitumo ir net originalumo.

Kultūros filosofija aplamai nėra jau tokia kasdieninės apyvokos sąvoka Vakarų, ypač anglosaksiškame pasaulyje. Štai po ranka stamboka aštuoniatomė filosofijos enciklopedija (*The Encyclopedia of Philosophy*, rep. ed. London — New York, 1972), kurioje tokio daikto, kaip kultūros filosofija visiškai nėra. Turint galvoje paties kultūros termino dviprasmiškumą ar net daugiaprasmiškumą (bacilų kultūra, dvasinė kultūra, civilizacija) vargu galima tikėtis, kad kultūros filosofija kada nors įsipilietins vakarietiškajame minties pasaulyje. Artimiausios jai filosofinės disciplinos čia galėtų būti filosofinė antropologija ir istorijos filosofija, iš kurios, po teisybei, ir išsivystė kultūros filosofija, pirmiausia Vokietijoje, paskui Rusijoje ir pagaliau galbūt labiausiai suklestėjo Lietuvoje.

Kita vertus, atrodo, dar mažiau galimybių kultūros filosofija turėjo Sovietijoje, nors pats žodis kultūra ten labai populiarus (yra net kultūros ministerijos!). Ilgą laiką ten aplamai buvo ignoruojama filosofija, ją pakeitus dialektiniu ir istoriniu materializmu. Užtat galima laikyti tam tikru stebuklu, kai 1985 m. pasirodžiusiame dvylikatomės enciklopedijos papildymų tome randame stamboką straipsnį apie kultūros filosofiją. Iš to straipsnio sužinome, kad susidomėjimas kultūros filosofija Sovietijoje prasidėjo su 7-tuoju ir 8-tuoju dešimtmečiu, kad šiuo metu jau baigia susiklostyti filosofinė kultūros teorija ir kad Lietuvoje kultūros filosofija atsirado kaip viena originaliausių filosofinio tyrinėjimo sričių. Pripažįstama, kad pirmiausia tai buvusi speciali mokyklinė disciplina, atsirėmusi į katalikiškąją filosofiją (Šalkauskis, Maceina), kad dabar toje srityje darbuojasi keletas filosofų, tarp jų ir Sverdiolas, kurio čia recenzuojamas veikalas įtraukiamas į bibliografijos sąrašą.

Iš labai plataus literatūros sąrašo (net 427 pozicijos), pridėto prie Sverdiolo knygos, matytis, kad tas „stebuklas" neįvyko staiga. Jau daugiau kaip dešimtmetis skelbiami straipsniai, rašomos kandidatinės ir daktarinės disertacijos apie A. Dambrausko-Jakšto, S. Šalkauskio, A. Maceinos ir aplamai apie katalikiškosios filosofijos raidą Lietuvoje, apie Vladimiro Solovjovo įtaką jai ir t. t. Žodžiu, dirva kultūros filosofijai buvo ruošiama jau nuo seno. Jeigu dar 1969 m. V. A. Romanskas kultūros filosofiją rašė kabutėse, dabar ji tapo tikru pinigu. Taip ją traktuoja ir Arūnas Sverdiolas.

Sverdiolo knyga suskaldyta į keturis pagrindinius skyrius: (1) Kultūros filosofija Vakarų Europoje ir jos užuomazgos Lietuvoje, (2) Kultūros esmė, (3) Kultūros istorija ir dabartis ir (4) Nacionalinė

kultūra. Veikalas aprūpintas santrauka rusų kalba ir plačiu literatūros sąrašu. Gaila, trūksta vardų ir dalykų rodyklių. Į literatūros sąrašą įtraukta nemaža straipsnių ir monografijų, pasirodžiusių išeivijoje jau po karo. Įdomu, kad prancūzų autoriai cituojami iš lenkiškų, o dauguma vokiečių autorių — iš rusiškų vertimų.

Kadangi kultūros filosofiją A. Sverdiolas supranta labai plačiai, šalia trijų didžiųjų (Jakšto, Šalkauskio ir Maceinos) jis į ją įtraukia ir visus kitus, kurie kuo nors prisidėjo prie kultūros filosofijos išsivystymo. Naudojasi jis ir Ramūno Bytauto straipsniu apie lietuvių kalbos filosofiją, ir Leono (Levo) Karsavino istorijos teorija ir filosofija, ir Sezemano pažiūromis į nacionalinę kultūrą. Nepraleidžia ir Vladimiro (ne Vytauto, kaip rašo Sverdiolas) Stankevičiaus, vėliau pasivadinusio Vladu Stanka, optimistinės filosofijos. Iš skyrelio apie kultūrą ir klasę matytis, kokia biedna buvo Lietuvos marksistinė filosofija, išskyrus gal tik buvusį *Kultūros* redaktorių ir Kauno VI gimnazijos direktorių J. Galvydį.

Tikrieji kultūros filosofijos kūrėjai Lietuvoje buvo A. Jakštas-Dambrauskas (Sverdiolas jį vadina tos filosofijos pradininku), Stasys Šalkauskis ir Antanas Maceina. Jų filosofijai, arba filosofavimui Sverdiolas ir pašvenčia didžiausią savo studijos dalį, atsiremdamas ne tik į ano meto jų raštus, bet ir į vėlesnę jų ir apie juos literatūrą, cituodamas, pavyzdžiui J. Ereto knygą apie Šalkauskį ir J. Girniaus monografiją apie P. Dovydaitį. Aplamai visą tos kultūros filosofijos rentinį Sverdiolas stato labai sąžiningai, operuodamas jų pačių raštais, labai mažai nuo savęs ką pridėdamas arba retai kuo suabejodamas. Reikšminga smulkmena: cituodamas jų įvairius pasisakymus, Dievą rašo didžiąja raide, nefalsifikuodamas originalo.

Perskaičius šią visais atžvilgiais vertingą studiją, mano nuomone, lieka neatsakyti arba nepakankamai atsakyti du pagrindiniai klausimai: (1) kodėl kaip tik Lietuvoje taip baisiai suklestėjo toji gana originali kultūros filosofija; ir (2) kodėl pastaruoju metu taip pakilo ja susidomėjimas Lietuvoje!* Teisingai A. Sverdiolas sieja jos atsiradimą ir suklestėjimą su lietuvių nacionaliniu sąjūdžiu ir su „savarankiško valstybinio gyvenimo sąlygomis" (27 p.). Tačiau šiuo

* Ž. dr. B. Kuzmicko straipsnį „Pažinti žmogų", *Mokslas ir gyvenimas*, 1985, Nr. 11.

atžvilgiu tos sąlygos buvo labai panašios Estijoje ir Latvijoje, o berods ten savarankiška kultūros filosofijos mokykla neišsivystė. Teisingai taip pat Sverdiolas laiko ano meto Lietuvos kultūros filosofiją iš esmės katalikiška filosofija. Ji ne tik gana plačiai buvo dėstoma Kauno universiteto Teologijos-filosofijos fakultete, bet net buvo įtraukta į kunigų seminarijų programą (31 p. išnaša). Jai daugiau ar mažiau vietos skyrė ir beveik visi ano meto kultūros žurnalai ir universitetiniai leidiniai. Bet ir šiuo atveju tokia Lenkija gal buvo ne mažiau katalikiškas kraštas ir su daug didesnėmis filosofinėmis tradicijomis, o vis dėlto ten panaši savarankiška kultūros filosofijos mokykla neišsivystė. Iš senesniųjų lenkų filosofų Sverdiolas mini tik Hoene-Wronskį, kurį savo laiku buvo iškėlęs A. Jakštas-Dambrauskas.

Į klausimą, kodėl Lietuvoje taip suklestėjo kultūros filosofija, berods dar niekas nėra atsakęs. Gal tai buvo paprastas atsitiktinumas: nebūtų buvę Šalkauskio ir Maceinos, nebūtų ir kultūros filosofijos. Kažin? Čia galbūt galima ir tokia hipotezė. Lietuva, kaip ir daugelis kitų kraštų, po I-ojo pasaulinio karo atgavo nepriklausomybę. Tačiau tas jos pasiektas idealas toli gražu neatitiko jos praeities didybės, ypač kai nuo jos dar buvo atplėštas Vilniaus kraštas su senąja jos sostine. Stasys Šalkauskis karo metu svajojo apie Lietuvą, kaip apie Rytų ir Vakarų kultūrų sankryžą, kokia iš tikrųjų ir buvo istorinė Lietuva. Bet kokia galėjo būti Rytų ir Vakarų kultūrų derintoja Kauno Lietuva, be Vilniaus, to didžiojo kultūros centro? Nietzsche savo *Moralės genealogijoje* yra kalbėjęs apie valią į galią. Tokią valią paprastai turi ir atskiras žmogus ir tauta. Bet kai atskiro žmogaus arba tautos tokia valia yra visiškai suparaližuota, kai jos horizontalinei plėtrai nebėra jokių galimybių, ji bando prasiveržti kita kryptimi, į dvasines vertybes, į kultūrą. Jeigu negalima laimėti, reikia bandyti pralaimėjimą paversti laimėjimu kitoje srityje. Taip elgėsi Sokratas, taip elgėsi pirmieji krikščionys. Nietzsche tai vadino vergų morale. Bet kas iš tikrųjų buvo didvyris, ar Sokratas kalėjime ar jo teisėjai, ar krikščionys arenoje ar Neronas smuikuojantis ant stogo?

Studijuojant paskutinius dešimtmečius prieš Nepriklausomybės paskelbimą ir nepriklausomybinį Lietuvos laikotarpį negalima nesistebėti tuo begaliniu šuoliu kultūrinėje srityje. Gali sakyti iškart ji iš primityvios bendruomenės (Naturvolk) pavirto kultūringa tauta (Kulturvolk). Tai ir buvo mūsų valia į galią. Jautėmės nuskriausti,

jautėmės pralaimėję. Užtat mums nebaisus atrodė ne tik Vakarų saulėlydis, bet ir aplamai buržuazijos žlugimas. Jos vietoje reikėjo kurti kitokią, naują kultūrą.

Iš čia ir vedė kelias į kultūros filosofiją. Iš čia ir tas nepaprastas kūrėjo ir kūrybos išaukštinimas. A. Jakštas jau 1906 m. skelbė, kad kas nedirba Lietuvos kultūrai, tas yra bedievis, nes jis neatpažįsta Dievo atvaizdo savyje. Tiesa, žmogų jis dar vadino tik „kūrėjėliu" palyginus su visatos Tvėrėjo didybe (Sverdiolas, p. 20-21). Stasys Šalkauskis jau ėjo daug toliau. Jis jau pasiuntė Dievą ilsėtis, pavesdamas žmogui rūpintis tolimesniu kultūros kūrybos darbu (Sverdiolas, p. 24-25). Maceina ėjo dar toliau. Pripažindamas kūrybai visišką autonomiją, jis rašė 1935 m. *Židinyje:* „Jokia svetima valia, tegul ji būtų ir Dievo, kūrėjui negali būti primesta" (Sverdiolas, p. 76). Toks kūrėjo ir kūrybos išaukštinimas jau artėjo prie beveik visiško kultūros nudievinimo, prie ateistinės kultūros sampratos, kuriai vėliau Maceina suteikė prometeizmo vardą. Prometeizmą jis aptarė kaip tokį dvasinį žmogaus nusiteikimą, „kuris teigdamas absoliučią žmogaus didybę, eina net ligi susikirtimo su dieviškuoju žmogaus pradu". Prometeiškos dvasios žmogus esą net ir nebando vengti konflikto su Dievu (LE, XXVI t., p. 967).

Tuo pačiu metu, taigi jau po priverstino diplomatinių santykių su lenkija užmezgimo ir po Klaipėdos krašto atplėšimo, Maceina skelbė mūsų kultūros didybę. Jis rašė to paties *Židinio* paskutiniame 1939 m. numeryje: „Mes formuluojame dėsnius ir principus, kaip mums greičiausiai pasidaryti *didžia kultūros tauta* (m. p.). Mes reikalaujame iš jaunųjų kartų, kad jos būtų tinkamai pasiruošusios dalyvauti tarptautinių problemų sprendime, kad jos aktyviai šiame sprendime dalyvautų, kad *mūsų kultūra būtų pripažinta esanti pasaulinės vertės ir reikšmės"* (m. p.; Sverdiolas, p. 128). Be abejo, tik tuo tada ir galėjo reikštis mūsų „valia į galią" politiškai Lietuvai tapus menkučiu didžiųjų žaisleliu.

Jau prieš pat II-jį pasaulinį karą A. Maceina ėmė skaityti specialų kursą „Buržuazija, prometeizmas ir krikščionybė". Ten jis ne tik labai kategoriškai teigė buržuazijos žlugimą, bet kadangi, jo nuomone, krikščionybė taip pat buvo smarkiai suburžuazėjusi („apvilkta buržuazinėmis formomis"), tad ir jai vargu bus vietos neburžuaziniame prometejiškame pasaulyje. Nežinia, ką būtų Maceina pasakęs antroje ir trečiojoje savo speckurso dalyje, bet jau ir iš to, ką jis pasakė savo *Buržuazijos žlugime*, Sverdiolas turi

pagrindo teigti, kad „analizuodamas savo meto kultūros situaciją, A. Maceina neberado perspektyvų krikščioniškosios kultūros idėjai" (p. 127).

Tais pačiais 1940 m. Raudonoji armija okupavo lietuvą. Maceina pasitraukė į Vokietiją ir buvo vienas artimiausių Aktyvistų fronto bendradarbių. Pranašystė, kad buržuazija žlugs, pildėsi. Ar ateis prometeizmo gadynė, kas tada galėjo pasakyti. Vokiškajame nacionalsocializme buvo taip pat nemaža antiburžuazinių ir prometeiškų bruožų. Gal ne be A. Maceinos ir iš dalies S. Šalkauskio prieš buržuaziją ir „civilizuotą barbariją" nukreiptų filipikų įtakos atsirado ir garsusis Mykolo Krupavičiaus memorandumas, siūlantis katalikų bažnyčios ir komunizmo bendradarbiavimą. Nebūtinai vadinamoji išlaisvinimo religija arba marksistinė krikščionybė tegimė Pietų Amerikoje. Bet tai jau kita opera, apie kurią Sverdiolas nekalba.

Kaip ten bebūtų, mūsų katalikiškosios kultūros filosofijos kūrėjų priešiškas nusistatymas buržuazijos ir Vakarų civilizacijos atžvilgiu *gali* būti įdomus marksistinei ir socialistinei Lietuvai. Ne vienas tik Osvaldas Spengleris pranašavo tada Vakarų pasaulio saulėlydį. Įdomi dabartinei Lietuvai gali būti ir Šalkauskio Rytų ir Vakarų sintezės idėja. Jeigu Kauno Lietuvai tokia idėja galėjo atrodyti daugiau negu fantastiška, tai dabar, Lietuvai atgavus Vilnių ir Klaipėdą ir jai tapus pačia vakariausia sovietine respublika, ta idėja gal ir nebėra jau tokia utopiška. Beje, ir pačiai Sovietų Sąjungai ta idėja gali būti ne tokia svetima, kaip savo laiku Eurazijos idėja. Gal tuo bent iš dalies galima paaiškinti ir didesnį susidomėjimą kultūros filosofija visoje Sovietų Sąjungoje, kurį konstatuoja *Lietuviškosios enciklopedijos* Papildymų tomas.

Manyčiau, kad gal ne be panašių nuotaikų įtakos ir prof. William H. Gass savo straipsnį apie amerikiečių ir Sovietų rašytojų susitikimą Vilniuje praeitų metų pabaigoje pavadino provokuojančiu, bet mūsų šalkauskininkų ausiai maloniai skambančiu vardu *East vs. West in Lithuania (The New York Times Book Review,* 1986.2.2. Žodelis *versus* čia reiškia ne tiek priešingybę, kaip veikalo bandoma įteigti, bet akystatą, kryptį). Nors šio susitikimo metu daugiau išryškėjo skirtumai tarp Rytų ir Vakarų, tačiau galvojant hegeliškos dialektikos paradigmomis, tik paaiškėjus tezėms ir antitezėms yra galima kokia nors sintezė. Kiekvienu atveju, Vilniaus Jaunimo teatras prof. Gass'ui pasirodė labai vakarietiškas.

A. Sverdiolas nagrinėja lietuviškosios kultūros sintezės problemą daugiausia atsiremdamas į du Maceinos straipsnius, kuriuos jis paskelbė 1938 ir 1939 m. *Židinyje* (Sverdiolas, p. 178-189). Nors ir ne visur sutikdamas su savo mokytoju Šalkauskiu, Maceina perėmė iš jo nacionalinės kultūros, kaip bendražmogiškojo ir nacionalinio prado sintezės arba derinio sampratą. Bendražmogiškosios idėjos sudaro tos kultūros turinį, o nacionalinė telieka tos kultūros lytis arba forma. „Tautybė žmogiškajam buvimui yra ne turinys, bet *forma*", rašė Maceina 1939 m. *Židinyje*. (Neturėdami to straipsnio po ranka, negalime pasakyti, ar pabraukimas yra Maceinos ar Sverdiolo.) Nacionaliniam pradui paliekant tik formos vaidmenį, o visą tautinės kultūros turinį atiduodant bendražmogiškosioms idėjoms, man atrodo, pasinešama labai pavojingu keliu. Ar ne tokiu keliu vertė eiti tautines kultūras Sovietų Sąjunga, ilgus dešimtmečius skelbdama socialistinės turiniu ir tautinės forma kultūros sintezės idealą? Žinia, koks pražūtingas buvo tas kelias ne tik atskiroms nerusiškoms tautoms Sovietų Sąjungoje, bet ir pačiai rusų kultūrai. Jis, gali sakyti, keliems dešimtmečiams visiškai sužlugdė Sovietų Sąjungos kūrybinį gyvenimą. Suprantama užtat, kodėl ir Lietuvoje sukilo gana didelis ermideris prieš Šalkauskio ir Maceinos tautinės kultūros sampratą (V. Alantas, Balys ir kt.) Jis visiškai suprantamas, ypač turint galvoje ano meto Lietuvoje vyravusį kraštutinį nacionalizmą. Šalkauskis ir pats turėjo prisipažinti, kad „pas mus sintetinės kultūros koncepcija nėra populiari" (A. Sverdiolas, p. 175).

Aplamai galima kelti klausimą, ar lietuviškosios kultūros filosofijos kūrėjai buvo daugiau filosofai, ar ideologai-visuomenės auklėtojai, ar jiem daugiau rūpėjo pati filosofija, ar tik jos panaudojimas tam tikram visuomeniniam idealui siekti. Kitaip sakant, ar jiems daugiau rūpėjo pats pažinimas (epistemologija) ar tik jo pritaikymas vienokiai ar kitokiai akcijai (ideologija). Sverdiolas panašaus klausimo nekelia, bet jis su juo susiduria, aiškindamasis pažinimo ir veiksmo santykį (60-69).

Būdami tuo pačiu metu ir filosofijos ir pedagogikos profesoriai tame pačiame Teologijos-filosofijos fakultete, ir Šalkauskis ir Maceina stengėsi surasti vienybę tarp pažinimo ir veiksmo. Jiems nelabai įdomus pats pažinimas kaip toks. Užtat jų filosofavime tokį didelį vaidmenį vaidina pasaulėžiūra, kuri nevaidina beveik jokio vaidmens Vakarų filosofavime, išskyrus gal tik kai kuriuos

marksistus ir egzistencialistus. Nei prancūzų, nei anglų kalba neturi net nei žodžio pasaulėžiūra ir, reikalui esant, skolinasi jį iš vokiečių kalbos (die Weltanschauung). Tuo tarpu Šalkauskis filosofiją aptaria, kaip „visuotinąjį pasaulėžiūros mokslą", kuris „privalo suvesti į sintetinę sistemą pirmutines pasaulio priežastis su paskutiniais gyvenimo tikslais" (Sverdiolas, p. 61). Kadangi nei prie tų pirmutinių priežasčių, nei prie paskutinių tikslų negalima priartėti paprastu pažinimu, tad Šalkauskis ir sukuria vadinamą integralinę katalikišką pasaulėžiūrą, kuri privalo viską apimti ir viską išaiškinti. Ją jis ir grindžia savo katalikiškos kultūros modelį („projektą"), kurį gana plačiai analizuoja Sverdiolas, vis dėlto prieidamas išvados, kad tai buvo utopinis projektas, paremtas „pliku tikėjimo aktu" (p. 116).

Tai, ką Šalkauskis vadino integraline katalikiškąja pasaulėžiūra, galima buvo pavadinti totalistine pasaulėžiūra, kokių anuo metu netrūko (fašizmas, nacizmas, bolševizmas). Be abejo, pasaulis visiškai kitaip atrodo, kai į jį žiūrima pro pasaulėžiūrinius akinius, kuriuos beje jis pats ir pasigamina arba priima kitų pagamintus, tik pridengdamas juos Dievo, rasės ar klasės šydu. Gal tokie akiniai naudingi, gal jų pagalba galima nukreipti žmogaus žvilgsnį į gražesnį ir tobulesnį pasaulį ir sužadinti jo norą tokio pasaulio ilgėtis ir jo siekti. Bet ar toks pasaulis realus? Ar galima įsivaizduoti, kad visi priimtų S. Šalkauskio sukurtą integralinę pasaulėžiūrą ir imtų statyti dieviškąją krikščioniškosios civilizacijos piramidę („pilį"), kuri savo pamatais remtųsi žeme, o savo čiukuriu siektų dangų, kaip įsivaizdavo Šalkauskis (Sverdiolas, p. 115-6). Ar tai kartais neprimena vaikų žaidimą su smėlio pilimis? Kaip yra pavojinga įvesti pasaulėžiūrinį momentą į mokslo pasaulį jau yra nurodęs V. Doniela pačioje pirmoje *Metmenų* knygoje.

Jau esame minėję, kad artimiausia kultūros filosofijai disciplina galėtų būti istorijos filosofija. Iš tikrųjų kultūra, kaip žmogiškosios kūrybos ir darbo visuma, yra vienas svarbiausių kiekvieno istorinio tyrinėjimo objektu. Bandyta jos vaidmenį sumenkinti, iškeliant geografinius, ekonominius, klasinius dėsningumus, nuo kurių priklausanti ir pati žmogaus kūryba ir kultūra aplamai. Toks galvojimas buvo nepriimtinas mūsų katalikiškiesiems filosofams, kurie kalbėjo apie žmogų kaip apie Dievo-Tvėrėjo vietininką žemėje ir net apie visišką žmogaus kūrybinę autonomiją (p. Maceina). Suprantama, kad kultūros filosofams visados labai rūpi istorija, nes

iš tikrųjų kultūra yra neatskiriama istorijos dalis. Sverdiolas gana išsamiai apibūdina Šalkauskio ir Maceinos pažiūras į istoriją (p. 97-105). Iš tikrųjų turbūt būtų galima sakyti, kad vokiečių kultūros filosofija, iš kurios nemaža skolinosi ir mūsų kultūros filosofai, yra išaugusi kaip tik iš istorijos filosofijos.

Su istorijos filosofija bėda yra ta, kad ją dažniausiai kuria filosofai, nepakankamai susipažinę su istorija. Užtat gal ir teisingai prof. A. J. Greimas kalba apie istorijos filosofijas daugiskaitoje. Istorija yra viena, o istorijos filosofijų yra beveik tiek, kiek filosofų. Iš kitos pusės, istorikai specialistai (profesionalai) vengia filosofijos, nes jie iš praktikos žino, kad istorinis procesas yra per daug sudėtingas ir nepramatomas, kad jį būtų galima palenkti kokiems nors dėsniams, juo labiau kokiai nors pasaulėžiūrai. Leonas Karsavinas čia buvo beveik vienintelė išimtis: pirma jis buvo istorikas praktikas, viduramžinės istorijos specialistas, o tik po to bandė sukurti savo istorijos filosofiją, kurios pagrindinis bruožas ir buvo betkokio istorinio proceso dėsningumo neigimas. Jis, pavyzdžiui, neigia net priežastingumo ir pažangos dėsnius, tokius populiarius daugumoje istorijos filosofijų. Tuo istorija ir skiriasi nuo gamtos mokslų, kad joje neveikia jokie dėsniai ir įstatymai.

Negalima pasakyti, kad mūsų kultūros filosofijos kūrėjai būtų buvę geriau susipažinę su istorija. Iš Šalkauskio istoriosofinio veikalo *Sur les confins de deux mondes* matytis, kad jis tik labai paviršutiniškai pažino Lietuvos istoriją. Priešingai Karsavinui, jis istoriją supranta teleologiškai ir finalistiškai, kaip tikslingą ir progresyvų judėjimą nuo tolimiausių priežasčių ligi galutinų tikslų. „Žmogiškoji kūryba yra materialinė atrama dieviškajai atbaigiamajai kūrybai, kaip gamtinė kūryba yra atrama žmogiškajai kūrybai" rašė A. Maceina savo *Kultūros filosofijos įvade* (Sverdiolas, p. 103). Panašiai ir Šalkauskis gamtą laikė kultūros substratu, o kultūros, kaip žmogaus veiklos, atbaigiamuoju momentu laikė religiją (t.p., 98 psl.). Keista, kad ir Šalkauskis ir Maceina, pripažindami tikruoju kūrybos, taigi ir istorijos, kūrėju žmogų, šaukiasi į pagalbą religiją („dieviškąjį pradą"), bandydami aiškintis tolimąsias priežastis ir galutinius tikslus. Tai yra, įvesdami į kultūros ir istorijos supratimą grynai subjektyvų momentą arba pasaulėžiūrą, ją padarydami savo kultūros filosofijos kertiniu akmeniu.

Pastaruoju metu Maceina nuėjo dar toliau. Neseniai pasirodžiusioje savo knygelėje *Asmuo ir istorija* (1981) jis ne tik istorijos

interpretaciją (filosofiją) palenkia pasaulėžiūriniam subjektyvizmui, bet nori ir pačiam istorijos mokslo specialistui uždėti savo pasaulėžiūrinius akinius. Ten jis tarp kitko rašo, „kad istorija kaip mokslas visados yra daugiau ar mažiau subjektyvi ir kad *šis jos subjektyvumas sudaro esminę jos savybę*" (mano pabraukta). Ir toliau prieina prie tokios netikėtinos išvados: „Nereikia užtat jaudintis, jei svetimieji, sakysime lenkai, rusai, vokiečiai, mūsų istoriją interpretuoja kitaip nei mes patys" (p. 58). Niekas nesiginčys, kad istorinius šaltinius galima įvairiai interpretuoti. Čia ir yra visas istorinio tyrinėjimo įdomumas. Tačiau prileisti, kad tokie interpretaciniai įvairumai atsiranda dėl istoriko tautinės priklausomybės, yra grynas nesusipratimas. Žmogus, kuris istorinį tyrinėjimą bando maustyti ant tautinio ar patriotinio kurpalio, nevertas istoriko vardo. Istorikas, kaip ir kiekvienas mokslininkas, privalo ieškoti tiesos arba, pagal garsiąją Leopoldo Rankės formulę, „kaip iš tikrųjų buvo". Tuo atžvilgiu absoliučiai nėra jokio skirtumo tarp lenko, ruso ar lietuvio istoriko. Z. Ivinskio mindauginės Lietuvos istorija nei kiek nesiskiria nuo ruso Pašutos ar lenko Lowmianskio to paties laikotarpio istorijų.

Suprantama, kad tiems, kurie nesuinteresuoti pažinti pasaulį tokį, koks jis yra, bet jį pakeisti tokiu, koks jis turėtų būti pagal jų idealoginius įsitikinimus arba pasaulėžiūrą, toks istorinis objektyvizmas nėra pakeliui. Ir jie atvirai tą sako. Atrodo, ir mūsų kultūros filosofijos kūrėjams labiau rūpėjo ne tokia Lietuva, kokia ji buvo, bet tokia, kokia ji turėtų būti. Ir šia prasme jie tikrai išvarė gilią ir plačią vagą. Privalome būti dėkingi Arūnui Sverdiolui, kad jis taip kruopščiai ir sąžiningai išnagrinėjo tą lietuviškąją kultūros filosofijos mokyklą, kurią išaugino Nepriklausoma Lietuva.

Vincas Trumpa

KŪRYBINIUOSE PASAULIUOSE

VALIAUS MONOGRAFIJA

Romas Viesulas, Paul Duval įžanga, *Telesforas Valius* (Toronto: TAV Publishing, 1984).

Leidžiant dailės ar meno knygą leidėjas užsikrauna dvigubą naštą. Pati knyga gali būti perpildyta įvairiausiom ir įdomiausiom žiniom. Tačiau vien to neužtektų. Knyga apie meną kaip ir savaime privalo būti gražiai išleista, pavyzdingai apipavidalinta. Žinoma, šitie du siekiai neprieštarauja vienas kitam, jie gali vienas kitą papildyti. Kartais leidėjams pasiseka išlaikyti praturtinantį sąryšį tarp tų dviejų skirtingų užmojų. Kartais ne.

Romo Viesulo monografija *Telesforas Valius* susidūrė su šia neišvengiama dviguba našta. Pati knyga pavydėtinai apipavidalinta: aplankas, įrišimas, spausdinimas, reprodukcijų ir iliustracijų kokybė — viskas be priekaištų. *Telesforas Valius* bet kur, bet kada papuoštų bet kokį salioninį stalą. (Kad tą visuomet galėtume sakyti apie išeivijoje išleistas knygas!). Ir dar svarbiau, visa kruopščiai surinkta ir išdėstyta medžiaga pavyzdingai išklota lygiagrečiuose tekstuose lietuvių ir anglų kalbose. Yra į ką pasižiūrėti. Yra ko paskaityti.

Kadangi menininko darbai sudaro pagrindą jo meniniam įvertinimui, tai be tų darbų iliustracijų jokia monografija negalėtų apsieiti. Šiuo atžvilgiu *Telesforas Valius* labai turtingas — reprodukcijų tikrai netrūksta. Pilni puslapiai skiriami svarbesnių darbų iliustracijom. Jeigu originalas spalvotas, parūpinta spalvota reprodukcija. Šį gausiai iliustruotą leidinį pavarčius, skaitytojai anksčiau nesusipažinę su Valiumi greitai gali susigaudyti jo meno apimtyje.

Bet iliustracijų gausumas ir jų aukšta kokybė dar ne viskas. Jų suskirstymas irgi daug reiškia, ypač kada tekstas naudoja vieną priėjimo būdą, o iliustracijos kitą. Su tuo susiduriam šiame veikale.

Svarbiausi Valiaus darbai surinkti į reprodukcijų skyrių knygos gale, kur jie pristatomi šitokia tvarka: medžio raižiniai, lino raižiniai, monotipai, litografijos, spalvoti piešiniai, pastelės, piešiniai ir ofortai. Kiekvienoje kategorijoje darbų rikiavimas chronologinis.

Šitaip suskirstyti dailininko darbus visai normalu ir priimtina. Monografijos dažnai naudoja šitokį medžiagos išskirstymo būdą, kadangi tos pačios technikos darbai lyginami vienas su kitu. Dėl šitų priežasčių skaitytojas galėtų tikėti, kad darbų aptarimas irgi seks grafikos rūšiavimą reprodukcijų skyriuje. Šiame veikale tačiau patys tekstai eina viena kryptim, o iliustracijos kita.

Kanadiečio meno kritiko Paul Duval įžanga, pavyzdžiui, mažai dėmesio kreipia į Valiaus kūrybos techninius aspektus. Jis bando apžvelgti visą Valiaus kūrybos apimtį prieidamas prie bendrų išvadų. Valiaus kūryboje įžiūrimi trys pagrindiniai laikotarpiai, kurie patogiai susiskirsto pagal jo apsigyvenimo ar apsilankymo vietoves. Pirmasis laikotarpis apima darbus, sukurtus Lietuvoje ir Vokietijoje iki 1949 metų. Po to — laikotarpis Kanadoje, kuris tęsėsi iki 1956 metų, kada Valius pradėjo lankytis Paryžiuje. Tuo prasideda trečiasis laikotarpis, pasibaigęs Valiaus mirtimi 1977 metais.

Šie laikotarpiai nevisai lygūs vienas kitam, nes Duval daugiau dėmesio kreipia Valiaus darbam, sukurtiem po 1956 metų. Cituojame: „. . .the achievement of a truly personal style came to Valius as a result of merging three main influences; those of his native Lithuania, his adopted country Canada, and France. . ." (p. 10). Reiškia, Valiaus brandžiausi darbai sukurti jau jam įsikūrus Kanadoje.

Duval ypatingą dėmesį kreipia *Scena VIII* (1956 m.) bei *Paskutinio Ryto* (1963-1977 m.) ir *Samogitia* (1968-1977 m.) serijom. Šiem darbam jis skiria savo aukščiausius įvertinimus ir visai nesigaili dosnių būdvardžių: „jewels", „graphic triumphs", „admirable graphic achievements". Jo bendros išvados pavyzdys galėtų būti jo nuomonė apie *Paskutinio Ryto* seriją, kurioje Duval mato tikro meistro sugebėjimus jo pasirinktoje darbo srityje (p. 13).

Kaip minėta, iliustracijų skyriuje šie darbai išdėstyti pagal technikos rūšis. Jie nesilaiko Duval aptarimo eigos, o paties Duval tekstas visai nemini aptariamų darbų numerių, kurie naudojami reprodukcijų skyriuje. Be šių redakcinių trūkumų susiduriam su kitu, paties Valiaus sukurtu. Jis mum apsunkino reikalus sukaupda-

mas toje pačioje serijoje darbus, sukurtus visai skirtingose technikose ir įvykdytus visai skirtingais metais. Užtat skaitytojui labai sunku derinti Duval pastabas su nagrinėjamais meno kūriniais. Romo Viesulo tekstas šių trūkumų lengvai išvengia, nes reprodukcijų numeriai nurodyti kiekvienam aptartam kūriniui.

Viesulo įvadas, biografinė apybraiža ir kūrybos aptarimas išplečia ir papildo Duval įžangos pastabas. Įvykiai, kurie Duval tekste prabėgom paminėti, sulaukia ilgesnio dėmesio Viesulo apžvalgoje. Čia matyt Viesulo, Valiaus mokinio, asmeninis susipažinimas su minėtais laikotarpiais Europoje ir su lietuvių daile aplamai. Panašiai ir su grafikos darbų aptarimais. Atrodo, Duval pats nėra dailininkas ir nėra mokinęs dailės amato jokioje mokykloje. Viesulas kaip tik tuo užsiima ir šitą patirtį galim matyti jo pastabose.

Šiam recenzentui maloniausia buvo skaityti Viesulo įžvalgas apie atskirus Valiaus grafikos darbus. Tekstų skyriuje šitie analitiniai apibūdinimai turbūt ir bus knygos stiprybė. Skaitome apie Valiaus darbo būdą ir apie darbų atlikimo techniką. Dar svarbiau, skaitome kompozicines apybraižas, kurios nušviečia atskirų kūrinių vaizdines ypatybes. Mūsų akim nurodoma, kaip žiūrėti ir ką matyti atskiruose meno pavyzdžiuose. Ir čia ne kokie bendri įspūdžiai, bet gilesnio apmąstymo svarstymai ir ilgesnių įsižiūrėjimų išvados.

Vis dėlto galim Viesulą kritikuoti, kad neprirašė daugiau tokių analitinių apybraižų. Jų dauguma skiriama Valiaus figūratyvinėm grafikom, kurios daugiausia juodos/baltos ir sukurtos prieš 1956 metus. Matome, kad Viesulas savo dėmesį skiria Valiaus ankstyvesniem darbam. Šitie darbai dažniausiai medžio arba lino raižiniai, jų įvaizdžiai realistiniai. Iš Viesulo taiklių analitinių apybraižų manytume, kad šios realistinės grafikos artimesnės Viesului negu Valiaus abstraktiniai veikalai.

Kažin ar taip iš tikrųjų ir yra. Kas liečia Valiaus abstrakčias grafikas, Viesulo įvertinimai sutampa su Duval įvertinimais. Tai negalėtume sakyti, kad vienas žiūrovas aukščiau vertina Valiaus abstraktinį meną, kitas jo realistinį meną. Panašiai suklystume, jeigu manytume, kad vienas rašytojas aukščiau vertina jo spalvotas grafikas, o kitas jo baltas/juodas grafikas. Skirtumas tas, kad Duval daugiau savo dėmesio nukreipė į Valiaus darbus, sukurtus Kanadoje, o Viesulas į darbus Europoje.

Jų pažiūros į Valiaus darbus viena kitą papildo, nes teikiamos skirtingos perspektyvos. Vis dėlto susiduriam su viena aiškia ir paprasta bėda: Valiaus abstrakčiosios grafikos lieka nuskriaustos. Joms trūksta analitinių apybraižų, kurios padėtų skaitytojui intymiau ir dalykiškiau susipažinti su šitokiais meno kūriniais. Prileidžiame, kad abstraktųjį meną sunkiau aptarti ir sunkiau analizuoti negu realistinį meną. Tačiau, jeigu Duval apsiėmė daugiau dėmesio kreipti į abstrakčius kūrinius, tai manytume, kad jis ir būtų atitinkamai pastiprinęs savo kritinį arsenalą.

Veikale taip pat pasigendame kitų kritikų bei Valiaus meno stebėtojų balsų. Iš bibliografijos aišku, kad tokių nemažai buvo ir tebėra. Metai po metų Valius siuntė savo kūrybą į įvairias parodas, kuriom recenzentų netrūko. Taip ir susidarė bibliografija apie Valių, kuri tęsėsi apie trisdešimt metų. Būtų buvę labai įdomu paskaityti bent ištraukas iš įžvalgesnių recenzijų bei Valiaus meno aptarimų, išbarstytų įvairiuose žurnaluose ir laikraščiuose. Būtų buvę įdomu išgirsti, kaip Valiaus menas lyginamas su kita tų metų grafika, kur jis stovi ir kaip įvertinamas Europos ar Kanados mastu. Be abejo, sunku būtų buvę knygos leidėjam prieiti prie šios periodikos, bet susidomėjusiam skaitytojui bus dar sunkiau. Bent laimė, kad bibliografija paruošta ir parankiai pristatyta.

Pasigendame ir paties Valiaus balso apie save, savo kūrybą ir meną aplamai. Jis yra parašęs keliolika straipsnių ar recenzijų, kur, tikėtume, jo meniniai rūpesčiai būtų atsivėrę žodžiuose ir kalboje. Jis taipgi iliustravęs gausybę knygų, tai manytume, kad korespondencijose su leidėjais bei autoriais būtų prasitaręs apie savo meninius sprendimus ir priėjimo būdus. Nejaugi šitokie laiškai dingę be pėdsakų; nejaugi jo asmeninis archyvas tuščias?

Įdomu būtų buvę sužinoti, kaip Valius pats savo darbus įvertino, kuriais jis daugiausia didžiavosi, kuriuos jis laikė daugiausia pasisekusiais. Kaip gi jis pats save apibūdintų? Ar jis save laikė artimu kuriai nors meno krypčiai, kuriai nors meninei pasaulėžiūrai? Kažin ką jis manė apie įvairius prieškarinius ir pokarinius meno sąjūdžius? Kaip jis vertino savo bendralaikius dailininkus ir grafikus? Šiame veikale šitokių žinių trūksta. Knygą perskaičius susidaro įspūdis, kad Valiui viskas lengvai sekėsi. Atrodo, jis nepergyveno ypatingų lūžių savo meniniame gyvenime ar galvosenoje. Galėjo taip būti, bet kažin. Retas dailininkas sugeba

kurti be aistros, be sielvarto. Dar retesnis dailininkas, kuriam gyvenimo sąlygos ramios ir kūrybą skatinančios.

Telesforas Valius pavyzdingai išleistas, kruopščiai redaguotas, įdomiai parašytas. Susidomėjimas Valiaus menu sukeltas, bet galutinai nepatenkintas. Tai per daug tikėti iš vienos knygos. Yra medžiagos kitai.

K. P. Žygas

BANDYMAI KALBĖTI PASAULIUI

Knygos *Mind Against the Wall: Essays on Lithuanian Culture Under Soviet Occupation* pavadinimas tiksliai nusako jos apimtį ir paskirtį. Rašinių autoriai Rimvydas Šilbajoris (įvadas ir „Socialist Realism and the Politics of Literature in Occupied Lithuania"), Julius Slavėnas („Russian Communism and Lithuanian Nationalism"), Vytautas Kavolis („On the Deformations of Intellectual Culture"), Aleksandras Shtromas („Official Soviet Ideology and the Lithuanian People"), Tomas Venclova („The Reception of World Literature in Contemporary Lithuania"), Zenonas V. Rekašius („The Press in Lithuania Under the Soviets") ir Jurgis Gimbutas („The Protection and Restoration of Architectural Monuments in Lithuania After 1950") aiškina, kaip sovietai žaloja lietuvių kultūrą. Kaip galima iš autorių pavardžių atspėti, *Mind Against the Wall* turi „Made in Marquette Park" antspaudą: ją 1983 m. išleido Lituanistikos institutas, skatinamas ir lėšomis remiamas JAV Lietuvių Bendruomenės. Vyriausias knygos redaktorius buvo Rimvydas Šilbajoris, o Aldona Zailskaitė ėjo rankraščio redaktorės pareigas. Nijolė Vedegytė-Palubinskienė suprojektavo viršelį, Birutė Lintakas rūpinos knygos maketu. *Mind Against the Wall* nedidukė — lygiai 180 puslapių.

Ši knyga skiriasi nuo kitų išeivijos lietuvių knygų, parašytų anglų kalba. Kiek žinau, tai pirmas atvejis, kad po karo brendusi lietuvių inteligentija būtų išleidusi atvirai poleminę knygą anglų kalba. Anksčiau išleistos lietuvių intelektualų knygos anglų kalba, kaip V. Vardžio, T. Remeikio, R. Misiūno, L. Sabaliūno, daugiau

ar mažiau buvo „rimtos". Jų autoriai stengėsi išlaikyti akademišką orumą bei skrupulingą objektyvumą nagrinėdami Lietuvos būklę. Jei anksčiau buvo stengiamasi sovietų okupacijos neteisėtumą įrodyti įvairiais dokumentais bei liudijimais ir sovietų žiaurumus paryškinti cituojant trėmimų datas bei lavonų skaičius, tai šį kartą be to apsieita. Visa tai autorių iš anksto priimta.

Šis išeivijos lietuvių intelektualų bandymas įdomus ir sveikintinas. Jis parodo įsidrasinimą atvirai, tiesiai pareikšti savo nuomonę apie sovietus ir apie Lietuvos padėtį. Bandymas ne visai vykęs, bet prie to teks vėliau grįžti.

Įvade Rimvydas Šilbajoris duoda knygai toną, prabildamas apie kultūrinį, etninį bei dvasinį genocidą sovietų imperijoj, su giliu sarkazmu atsiliepdamas apie pochruščiovinį sovietų elitą, kurį jis pavadina politiniais pigmėjais. Didžiausią įspūdį tačiau man paliko ne Šilbajorio antisovietiškumas ar jo ironija, o vienas pesimizmu (nors gal ir nesąmoningu) persunktas jo pareiškimas: „The essays collected here describe a number of areas in present Lithuanian life where efforts of survival are continuing, through victories and debilitating defeats, toward a tenacious yearning for continued hope". (p. 8) Kitaip tariant, autorius prileidžia, jog lietuvių tauta kovoja žūtbūtinę kovą už savo egzistenciją, stengdamasi pasiekti naują etapą, kuriame jai būtų *galima norėti nuolat gyventi su viltimi.* Taigi, dabartiniame etape tauta gyvena arba be vilties arba su labai trapia viltimi. Šilbajorio teigimas verčia susimąstyti, bet neįtikina. Taip, tauta tebekovoja už egzistenciją. Bet ji tai daro jau 45 metus ir kovos nepralaimi. Anaiptol, tautos padėtis geresnė, negu ji buvo prieš 40 ar 35 metus, kai Stalino karinė mašina griovė lietuvių tautos pamatus. Nors vilčių pertekliaus šiandien Lietuvoj nerasime, tačiau Lietuvos sūnūs turbūt ne tik nori nuolat gyventi su viltimi, bet ir *tikrai gyvena* su viltimi, kuri didesnė ir pastovesnė negu prieš 20 metų. Kitaip sunku būtų suprasti, kuo savo veiklą grindžia Lietuvos disidentai bei pogrindžio spaudos leidėjai. Nebent desperacija, kurią jie sėkmingai slepia nuo pogrindžio spaudos skaitytojų išeivijoj. . .

Julius Slavėnas tęsia Šilbajorio pesimistinę mintį, pabrėždamas rusų komunistų pastangas rusifikuoti lietuvių tautą. Gana plačiai aptaręs rusifikacijos kampaniją, jis tačiau nenagrinėja klausimo, kodėl rusifikacija mažai veiksminga Lietuvoj, palyginus su tokia Latvija. Gi pagal 1959, 1970 ir 1979 m. surašymus, Lietuvos

gyventojų save laikančių lietuviais nuošimtis vis buvo ir tebėra maždaug 80. Tikslumo dėlei, Slavėnas turėjo tą faktą paryškinti. Jo straipsnis palieka įspūdį, kad rusiškasis komunizmas laimi kovą prieš lietuvybę, nes apie pastarąją, apie lietuvių nacionalizmą bei tautinį patvarumą, autorius labai mažai rašo. Su Lietuvos padėtim menkai susipažinusius skaitytojus Slavėno straipsnis gali įtikinti, kad visi lietuviai greitai „prigers" rusiškoj jūroj. O tam duomenų kol kas nėra.

Slavėno rašinio tikslas, atrodo, yra supažindinti nelietuvį skaitytoją su moderniosios Lietuvos istorija, palyginant jos sovietinę versiją su vakarietiška, lietuviška versija. Išeivijos lietuviui, augusiam ir brendusiam lietuvių visuomenėje, šis straipsnis maža ką naujo pasako, nes jame pateikiami pagrindiniai faktai išeiviams per eilę metų kalami, kaip poteriai, į atmintį. Lietuvio skaitytojo dėmesį patraukia vienas kitas netikslumas. Slavėnas prie Antano Smetonos vardo žodį „diktatorius" vienoj vietoj rašo kabutėse, lyg norėdamas paneigti, kad Smetona tuo buvo. Antanas Sniečkus mirė ne 1973 m., kaip Slavėnas tvirtina, o 1974 m. Slavėnas duoda suprasti, kad Lietuvos komunistų vadas Vincas Mickevičius-Kapsukas žuvo po Stalino ranka. Gi iš tikrųjų Kapsukas 1935 m. mirė natūralia mirtimi. Maskvoj leidžiamas lietuvių komunistų žurnalas *Priekalas* 1935 m. kovo numerį beveik ištisai paskyrė Kapsukui ir atspausdino net tris nuotraukas iš jo laidotuvių. Jeigu Kapsukas būtų tapęs „asmenybės kulto" auka, Stalinas jokiu būdu nebūtų leidęs Lietuvos komunistams taip garbingai su Kapsuku atsisveikinti. Tiesa, kitas lietuvių komunistų vadas Zigmas Angarietis iš Stalino pakalikų susilaukė kulkos, bet Angariečio Slavėnas visai nemini.

Aiškindamas, kodėl lietuviams komunistams, vadovaujamiems minėto Mickevičiaus-Kapsuko, Pirmajam pasauliniam karui pasibaigus nepavyko įsigalėti Lietuvoj, Slavėnas tvirtina, kad radikali žemės ūkio politika bei aršiai propaguojamas ateizmas konservatyvios Lietuvos valstietijos netraukė. Toks tvirtinimas ne visai tikslus. Nėra klausimo, kad kunigo Krupavičiaus pravesta žemės ūkio reforma buvo radikali. Krikščionys demokratai ir kiti Lietuvos nacionalistai ją siūlė, žinodami, kad be pakankamai patrauklios alternatyvos komunistų programai jie gali netekti valstiečių paramos. Kaip tik apie katalikiškų sluoksnių radikalizmą žemės ūkio politikoj užsimena Vytautas Kavolis, kurio straipsnis seka Slavėno essay.

Paskutinė pastabėlė apie Slavėno rašinį: prileidus, kad jis visų pirma skiriamas apie Lietuvą nenusimanančiam, neleistina, kad Mažvydas ir Donelaitis būtų paminėti be jokio paaiškinimo apie jų įnašą lietuvių kultūrai.

Jei Juliaus Slavėno rašinys pasižymi tradicine sovietinės Lietuvos analize, kokią išeiviai pripratę skaityti, tai Vytauto Kavolio straipsnis šokiruoja savo eretiškomis (pagal išeivijos standartus) mintimis. Kiek teko pastebėti kitose *Mind Against the Wall* recenzijose, daugiausia dėmesio ir aštriausios kritikos susilaukė šis straipsnis. Kavolis teigia, kad lietuvių kultūros deformacijos priežastys slypi ne vien primestoj sovietų santvarkoj. Anot jo, lietuvių intelektualinė kultūra buvo siaura, provinciali dar prieš sovietinę okupaciją. Kavolis įdomiai išdėsto to ribotumo priežastis. Galima autoriaus teikiamus argumentus priimti ar atmesti, bet reikia pripažinti, kad Kavolio straipsnio šviežumas bei ikonoklasiškumas labai sveikas sustabarėjusiai išeivijos visuomenei.

Pavyzdžiui, jau seniai reikėjo, kad kas nors tartų kritišką žodį apie Lietuvos pogrindžio spaudos turinį; per tokią kritiką pogrindžio spaudos sekėjai gali pilniau suprasti Lietuvos gyventojų, ypač rezistentų/disidentų, galvosenas. Kavolis teisingai pastebi, kad lietuvių pogrindžio spaudoj beveik nėra kūrybingumo, kad *Lietuvos katalikų bažnyčios kronika* stokoja ekumeniškumo, kad pogrindininkai atsisako intelektualiai vertinti marksizmą.

Vienas iš Kavolio įdomiausių ir bene kontroversiškiausių teigimų yra, kad religija Lietuvoj lengviau kontroliuojama, negu religija Rusijoj. Lietuvoj, anot Kavolio, katalikų bažnyčios struktūra visiems aiškiai matoma, tad ir režimo lengviau valdoma, negu religija be aiškios, viešai žinomos hierarchijos. Jis teigia, kad Rusijoj mistinis religiškumas stiprus — daug stipresnis negu Lietuvoj — ir nelengvai kontroliuojamas nei organizuotos bažnyčios hierarchijos nei valstybės. Galbūt Kavolio teigime yra nemaža tiesos. Visa bėda, kad nėra kaip pamatuoti to rusų mistiškumo gajumo, jeigu sąjūdžio struktūra tokia neaiški, kad nei organizuota ortodoksų bažnyčia nei valstybė jos negali suvaldyti. O lyginant organizuotas bažnyčias, nėra klausimo, kad ortodoksų bažnyčios hierarchija paklusnesnė Maskvai, negu katalikų hierarchija Lietuvoj. Lietuvos bažnyčios hierarchijos santykius su režimu nusako vyskupo Steponavičiaus būklė, režimo nesugebėjimas sutvarkyti neaprobuotų seselių bei kunigų įšventinimo reikalą ir *Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos*

ilgas gyvavimas, nepaisant pakartotinų režimo pastangų jos leidimą sustabdyti. Tai visi ryškūs įrodymai, kad Lietuvos katalikų bažnyčia nėra lengvai Kremliaus manipuliuojama. Todėl Kavolio nuogąstavimai dėl jos lengvo suvaldomumo tėra įdomūs spėliojimai apie ateitį ir netinka esamai padėčiai.

Iš aukščiau pateiktų Kavolio minčių galima suprasti, kodėl išeivijos konservatyvūs katalikai priekaištautų dėl jo straipsnio. Ar tokiam priekaištui yra pagrindo, tegul kiekvienas skaitytojas sau sprendžia. Norisi tik pastebėti, kad bent vienoj vietoj Kavolis be reikalo nukreipia dėmesį nuo savo reiškiamų idėjų į savo ideologinius nusistatymus. Jo sarkastiška pastaba, kad lietuviai buvo paskutiniai europiečiai "converted by violence to the religion of the Prince of Peace" (p. 36) nieko gero nepriduoda jo reiškiamom mintim, o katalikams tik yra akstinas jo straipsnyje įžiūrėti antikatalikišką toną. Būtų gaila, jei katalikai dėl tos priežasties nusisuktų nuo jo keliamų klausimų.

V. Kavolis gana niūriomis spalvomis nudažo Lietuvos kultūrą. Todėl teko nustebti, perskaičius paskutinį jo straipsnio puslapį, kuriame jis pranašauja, kad intelektualinė kultūra toliau stiprės Lietuvoj. Skaitytojas pasigenda išsamesnio išdėstymo prognozės, kurios optimistiškumas prieštarauja rašinio bendram tonui bei turiniui. Aplamai šis straipsnis tiek įdomus, provokuojantis, kad iš autoriaus laukiama tolimesnės pateiktų minčių analizės. Iš visų šioje knygoje skaitytų rašinių, šis man, kaip išeivijos lietuviui, gyviausiai kalbėjo. Ir ne dėl to, kad būčiau pritaręs daugeliui autoriaus teikiamų minčių. O gal kaip tik dėl to, kad jos ėjo prieš plauką, prieš nusistovėjusią išeivijos ortodoksiją, kuriai daugumas viešai pritariam, bet kuria kažin ar kas giliau tikime.

Aleksandras Shtromas nagrinėja sovietų ideologijos poveikį lietuvių tautai. Jis aptaria komunizmo įtaką Lietuvoj nuo nepriklausomybės laikų iki dabarties. Shtromas priklauso naujųjų emigrantų srovelei, palikusių Lietuvą po 1968 m., kuomet Sovietų Sąjungoje prasidėjo disidentizmo ir detantės era, truputį pravėrusi geležinę uždangą. Todėl tiek Shtromo rašinys, tiek kito naujo ateivio Tomo Venclovos straipsnis, automatiškai įgauna „autoritetą"; tie autoriai patyrė ne vieną bolševikmetį, o daugelį, ir ne prieš 45 metus, o prieš mažiau negu 15.

Kad Shtromas nepriklauso „tradicinei" pokario išeivijai, kuri Lietuvą paliko karo audrose, jau matyti iš jo skirtingos perspekty-

vos apie komunistus ir jų šalininkus. Išeivijoj įprasta žiūrėti į tokius Lietuvos inteligentus, tapusius komunistų garsiakalbiais, kaip Gira, Cvirka, Nėris ir A. Venclova, tik su giliausia panieka. Shtromas tačiau ramiai ir su tam tikra simpatija atskleidžia kairiųjų motyvus, skaitytojui primindamas, kad jie buvo ne pabaisos (kaip Stalinas ir Hitleris), o klystantys žmonės.

Autorius taip pat bando susidoroti su išeivijoj paplitusia nuomone, kad komunizmą Lietuvon įvedė rusai ir žydai ir kad Lietuvoj gyvenančios tų mažumų visuomenės sudarė nepriklausomybės žudytojų avangardą. Jis kartu paneigia, kad daugumas Lietuvos rusų bei žydų užtarė bolševikų invazijai ir paaiškina, kodėl tų grupių maža dalis tapo komunistais ar jų agentais.

A. Shtromo tikslas nėra pateisinti komunistų užtarėjų veiksmus Lietuvoj, o įrodyti, kad tokių tikrai buvo ir kad jie nuoširdžiai tikėjo, jog Stalino „saulė" Lietuvai atneš naują gadynę. Juos sudarė lietuviai inteligentai, lietuvių vargšų klasės nariai ir nelietuvių tautybės žmonės. Todėl, pasak Shtromo, partizaninis karas, įvykęs tarp 1944 ir 1952 m., iš tiesų buvo *pilietinis* karas, kuriame lietuvis prieš lietuvį kovojo už skirtingą ideologiją. Tai pirmoji Shtromo tezės dalis. Antroji dalis — kad ta ideologija, kurios vėliavnešiai triumfavo 1944-1952 m. kautynėse, šiandien Lietuvoj nebeturi jokių pritarėjų.

Norėdamas pabrėžti, kad komunistų ideologija tikrai turėjo nuoširdžių šalininkų pirmaisiais tarybinės Lietuvos metais, Shtromas pavadina 1944-1952 m. karą pilietiniu karu. Toks jo tvirtinimas yra perdėjimas. Jis pats pripažįsta, kad tiktai "certain (though not significant) forces. . . went over to the occupier for ideological reasons and. . . fought for this new order out of conviction." (p. 64) Shtromas prileidžia, kad didelė dauguma priešinosi okupantui ir turbūt sutiktų, kad be Raudonosios armijos įsiveržimo į Lietuvą 1944 m. jokio karo nebūtų buvę ir Lietuvos komunistai būtų arba greit pasitraukę iš Lietuvos arba vėl sulindę į pogrindį. Karas, prasidėjęs 1944 m., buvo *iš esmės* lietuvių tautos karas prieš okupanto primestą santvarką. Jis taipogi buvo karas su civiliniu aspektu, tik to aspekto nereikėjo perdėti.

A. Shtromo teigimą, kad 1944-1952 m. karas buvo pilietinis — jo žodžiais tariant, kova tarp „dviejų lietuvių politinių sąmonių" — sunku suderinti ne tik su istoriniais faktais, bet taip pat ir su jo paties teze. Antroj tezės daly, Shtromas tvirtina, kad komunistų

ideologija nebeturi jokių apaštalų Lietuvoj, tad yra mirusi. Šio etapo įsigalėjimą Shtromas nustato 1954 m., taigi dvejais metais po pabaigos to karo, kuriame lietuvių komunistų politinė sąmonė neva triumfavo. Nelogiškai skamba, kad laimėtoja (komunistų ideologija), savo priešą visiškai nugalėjusi, po pergalės tuoj pat nusilptų ir mirtų.

Autorius neįtikina, kad Lietuvoj komunistų ideologija tikrai užgęso 1954 m. Susidaro įspūdis, kad autorius tą datą pasirinko paveiktas daugiau savo asmeniškų pergyvenimų, negu objektyvių kriterijų. Tais metais savižudybės auka tapo poetas Vladas Grybas, buvęs ištikimas komunistas. Shtromas rašo, kad Grybas nusižudė kai jam paaiškėjo, kokia baisi buvo ta komunistinė santvarka, kurios įsteigimą jis taip entuziastiškai rėmė. Štai ką Shtromui reiškė Grybo mirtis:

> . . . *Vladas Grybas' suicide in 1954 could be concidered symbolic of the last Lithuanian communist rendering justice to himself. After that there was no Lithuanian, no person connected with the traditional Lithuanian society, left in the country who would for unselfish reasons, out of idealism or conviction, support the regime or even believe in the communism represented by the Soviet government. (p. 66-67)*

Kad skaitytojas galėtų priimti tą teigimą, jis visų pirma turi prileisti, jog autorius žinojo, kas buvo visų ar bent daugumos Lietuvos komunistų pasąmonėse. Be to, skaitytojas turi priimti, kad jau 1954 m. į santvarką nebetikėjo nei Sniečkus, nei Zimanas, nei Niunka, nei Šumauskas, nei kiti Lietuvos komunistų vadai, jau nekalbant apie komunizmo kovos pėstininkus, ilgus metus praleidusius Lietuvos komunistų pogrindyje ar nepriklausomos Lietuvos kalėjimuose. O tokiai išvadai nėra jokių apčiuopiamų įrodymų. Galima už tikrus priimti Shtromo cituojamus iš Lietuvos atėjusius tvirtinimus, kad Sniečkaus vadovavimo laikotarpio antroj pusėj matoma to komunisto nacionalinė orientacija, bet tai visai nepaneigia jo ištikimybę komunistų ideologijai. Gi Rumunijos Ceaucescu ir Jugoslavijos Tito „nacionalinės orientacijos" buvo daug ryškesnės negu Sniečkaus, o dar neteko girdėti, kad Vakaruose jų komunistiškumu kas nors netikėtų.

Jei komunistų ideologija nebuvo palaidota 1954 m. su Vladu Grybu, tai kada? Turbūt iki šios dienos ji nėra visiškai išmirusi. Iš

įvairių šaltinių susidaro įspūdis, kad per visus laikus Lietuvoj komunizmu tikinčiųjų tebuvo mažuma ir kad tas skaičius neauga, o gal net mažėja. Tad didelė Lietuvos gyventojų dalis priversta kasdien, pakartotinai, įvairiais būdais veidmainiauti, nusilenkti prieš marksistinį dievą, kuriuo ji visai netiki. A. Shtromas tos veidmainystės pasėkmes vaizdžiai išdėsto, skaitytoją įtikindamas, kad jis pats jas stebėjo ar patyrė. Tai Lietuvoj paplitęs girtuokliavimas, korupcija, moralinis cinizmas, nesiorientavimas nei savo tautos kultūroje bei istorijoje nei pasaulio įvykiuose ir zenofobiškumas, kuris daugiausia taikomas rusams.

Išeivijoj esame labai jautrūs rusifikacijos grėsmei, kaip ir mums dera. Tačiau kažin ar mes tą grėsmę iškeldami nenuvertinam kitus Shtromo aptartus, neigiamus reiškinius? Į Lietuvos žmonių girtuokliavimą numojam ranką, nes girdi, lietuviai visada mėgo nugerti. Valstybinio turto vagystę, kaip teko skaityti viename *Draugo* vedamajame, tėra lietuvių teisėtas „atsiėmimas" to, ką okupantas iš tautos išplėšė. O dėl zenofobiškumo nieko blogo neįžiūrim, nes ir mes išeiviai akies ant rusų (ar lenkų ar žydų) neturim. Bet įsivaizduokim, kokių rimtų problemų Lietuvoj paplitusi politinė apatija, zenofobija, vagystės bei pijokavimas sudarytų nepriklausomybę atsteigusiai Lietuvos valdžiai. Blogi papročiai ir nesveika galvosena pernakt neišnyktų. Nepaisant Shtromo optimistiškų išvadų, kad Lietuvos inteligentijos bei katalikų bažnyčios įtaka ir tautos ryšiai su išeivija „išgydys" lietuvių tautinę sąmonę, bankrutavusios (kad ir ne visiems mirusios) ideologijos primetimas tautos dvasiai daro daug žalos, kurios gydymas gali užsitęsti ne metus, o dešimtmečius.

A. Shtromo straipsnio silpnumas ir stiprybė kartu slypi jo pabertose impresionistinėse mintyse. Nors tenka rimtai suabejoti kai kurių jo teigimų tikslumu, tačiau jie iškelia svarbius ar bent šiaip sau įdomius klausimus. Jaunimo rateliams, ar tai skautams ar ateitininkams ar lituanistinių kursų gimnazistams, besidomintiems dabartinės Lietuvos klausimais, vertėtų išstudijuoti bent šį straipsnį (jei ne visą *Mind Against the Wall* knygą), nes jame yra nemažai medžiagos, žadančios vertingų diskusijų.

Rimvydas Šilbajoris apžvelgia socialistinio realizmo raidą Lietuvos literatūroje. Jis pažymi, kad literatūros kryptis priklauso nuo režimo politinės linijos. Stalinui mirus ir Chruščiovui nurungus kitus *pretendentus* į Kremliaus sostą, ta politinė linija žymiai

pasikeitė ir menininkai bei rašytojai (kaip ir visi sovietų piliečiai) galėjo truputį atsidusti. Tačiau literatūra visvien toliau turėjo vergiškai tarnauti partijos politikai. Šilbajoris įrodo, kad nors socialistinio realizmo teorija dabar labiau įmantri negu Stalino laikais, nors rašytojai, literatūros kritikai bei valstybinės ideologijos tarnautojai ieško būdų ją suderinti su modernaus gyvenimo reikalavimais ir nors po jos skraiste rašytojams leidžiama išreikšti savo individualias vizijas bei išbandyti modernius rašymo stilius, neperžengiamo ortodoksiškumo ribos vistiek lieka labai siauros. Jei daugiau lankstumo leidžiama formoj, tai turinys *visad* turi tarnauti tai „realybei", kurią nustato valstybės vadai. Tie, kurie savo kūryboje paneigia socialistinio realizmo teoriją ar ją ignoruoja, kaip Icchokas Meras, tampa „non-persons".

Šilbajoris cituoja daugelio rašytojų bei kritikų pareiškimus apie literatūros uždavinius socialistinėj santvarkoj. Po kurio laiko pasidaro nuobodu juos skaityti, nes, nežiūrint kai kurių semantinės akrobatikos, beveik visi kartoja tą pačią dogmą: literatūra turi tarnauti valstybei. Šilbajoris pavadina tokią socialistinio realizmo politiką dvasiniu genocidu. Jo straipsnis parodo, koks pilkas ir ribotas turi būti kūrėjo pasaulis sovietinėj santvarkoj.

Šilbajoris aptaria literatūros politiką iš ideologinės pusės. Jo straipsnį seka Tomo Venclovos essay, kuris skaitytojui atskleidžia tos politikos konkrečius pavyzdžius. Venclova nagrinėja sovietų politiką, susijusią su pasaulio literatūros vertimu į lietuvių kalbą. Pateikdamas skaitytojui sąrašus autorių, kurių veikalus buvo leidžiama versti tai vienu tai kitu laikotarpiu, jis pasinaudoja Lietuvoj išleistais bibliografiniais šaltiniais ir savo patirtimi Lietuvoj kaip tos literatūros vertėjas bei tarybinės Lietuvos enciklopedijos bendradarbis. Autoriui į talką taip pat ateina jo neeiliniai gabumai; straipsnyje atsispindi platus ir gilus literatūros pažinimas. Išeiviui, pripratusiam skaityti bendrybes apie sovietinę Lietuvą, Venclovos gausūs pavyzdžiai yra tikrai vaizdūs; konkretumas bei detalė skaitytojui leidžia pajusti, kad jis gali apčiuopti bent mažą Lietuvos gyvenimo dalelę.

Venclova padalina literatūros vertimų politiką tarybų Lietuvoj į tris pagrindinius laikotarpius: 1946-1955 m., 1956-1965 m. ir 1966-1975 m. Pirmasis laikotarpis pasižymėjo atviru, brutaliu rusicizmu ir sovietizacija. Pagal Venclovos apskaičiavimą 222 knygos, parašytos sovietų rusų autorių, buvo išverstos į lietuvių kalbą. Rusu klasikų

buvo išleisti 107 knygų vertimai. Vakarų autorių vertimų tame dešimtmetyje tebuvo 103. Taigi rusiškų knygų vertimų santykis su Vakarų kalbomis parašytų veikalų vertimais buvo daugiau kaip 3 : 1. Daugelis sovietų rusų autorių knygų turėjo mažai, jei bet kokios, literatūrinės vertės. Vakarų autorių knygos aplamai buvo vertingos, tik cenzūra nepraleido modernių, XX amžiuje parašytų knygų.

Antrame dešimtmetyje padėtis kiek pagerėjo. Vakarų autorių vertimų skaičius jau viršijo rusų autorių vertimų skaičių. Vertėjai bei redaktoriai rado būdų kai kada apeiti cenzorių, išleisti anksčiau draustų knygų vertimus. Be to, pradėjo pasirodyti XX amžiaus Vakarų autorių veikalai.

Brežnevo valdymo laikotarpio pirmoj daly (1966-1970 m.) tęsėsi „liberali" vertimų politika. Kartu augo disidentizmas. Čekoslovakijos užpuolimas 1968 m. ir kiti to laiko įvykiai pažymėjo pradžią griežtesnės valdžios linijos prieš disidentus ir nusisukimą nuo liberalesnės krypties. Po 1970 m. rusų autorių vertimų skaičius kasmet didėjo, o Vakarų autorių mažėjo.

Autorius skaitytojui pateikia įvairių įdomių detalių, padedančių įžvelgti gyvenimą Lietuvoj. Pavyzdžiui, Venclova aiškina, kodėl lenkų knygynas Vilniuje svarbus Lietuvos inteligentijai, kodėl vertėjų kokybė Lietuvoj tokia aukšta, kurių kategorijų autoriai jokiu būdu nepraeina cenzūros, kaip vertimų politika Lietuvoj palygintina su vertimų politika kitose sovietų respublikose bei satelitiniuose kraštuose.

Matyt, kad T. Venclovos straipsnis, kaip ir kai kurie kiti šioje knygoje, buvo parašytas prieš gerą penkmetį. Todėl trūksta analizės įvykių tarp 1975 m. ir šios dienos. Būtų labai įdomu patirti, kuria kryptim vertimų politika pasuko paskutinį dešimtmetį, kuomet, atrodo, suintensyvėjo Kremliaus pastangos rusifikuoti visų nerusiškų respublikų gyventojus. Vakaruose trūksta priemonių — ar bent jos nelengvai prieinamos — rusifikacijai matuoti. Venclova kaip tik yra suradęs ir panaudojęs vieną labai naudingą tokią priemonę.

Venclovos — kaip ir Shtromo bei Kavolio — analizėje pateiktos niūrios mintys straipsnio pabaigoj atsveriamos optimistine prognoze. Jis pranašauja geležinės uždangos subyrėjimą ir nurodo išeivijos vaidmenį šiame procese:

There are also things that must be done in exile. The alternative literature here should include not only original books, but also,

for example, translations of Orwell and Solzhenitsyn. These would undoubtedly reach Lithuania. (p. 127)

Pasiūlymas įdomus. Pati ištrauka tačiau kelia klausimą: kam šis straipsnių rinkinys *visų pirma* skiriamas? Ar išeivijai, ar bendrai Amerikos publikai? Jeigu knyga skiriama plačiajai visuomenei, tai ši ištrauka gal ne vietoj, nes ji sudaro įspūdį, kad autorius, duodamas patarimų lietuviams (ir dar tik „tremtiniams"), kalba išimtinai saviesiems.

Kiekvienam *Mind Against the Wall* autoriui vienas iš pagrindinių iššūkių nagrinėjant lietuvių kultūros būklę okupacijos sąlygose yra atskirti tai, kas lietuviška (ir unikalu), nuo to, kas grynai sovietiška (tad ir bendra visų respublikų gyvenime). Ar tai, kas *Mind Against the Wall* aptariama, yra daugiau sovietiška ar daugiau lietuviška? Ar bendro sovietinio gyvenimo žinovas gali ką nors naujo išmokti skaitydamas šią knygą? Zenono V. Rekašiaus straipsnio apie Lietuvos spaudą atveju atsakymai į šiuos klausimus nėra tokie paprasti. Jie priklauso nuo rūšies spaudos, kurią autorius aptaria. Jo lietuviškų laikraščių apibūdinimas turbūt tiktų betkurios sovietinės respublikos spaudai. Pasigendama palyginamosios perspektyvos, kuri atskirtų Lietuvos laikraščius nuo kitų respublikų laikraščių. Gal tokį palyginimą padaryti iš viso neįmanoma, gal skirtumai mums Vakaruose neįžiūrimi ar išviso neegzistuoja. Iš Rekašiaus tačiau skaitytojas tokio įspėjimo nesusilaukia.

Visai kas kita su Lietuvos žurnalų analize. Autoriui pasiseka bent truputį atskleisti lietuvišką „charakterį" tokių leidinių kaip *Mokslas ir gyvenimas, Kultūros barai, Nemunas* ir *Pergalė*. Galbūt autoriui būtų vertėję daugiau dėmesio kreipti į šių žurnalų raidą ir neprasidėti su Lietuvos laikraščių analize.

Rekašius taip pat suranda lietuvišką gyslelę išeivijai skirtoj sovietinėj spaudoj. Tą spaudą aptardamas, jis iškelia konfliktą tarp lietuviškos kultūros ir sovietinės propagandos. Lietuvos kompartijai daugiau rūpi išeiviams skleisti sovietinę propagandą negu lietuvių kultūrą. Todėl toks *Gimtasis kraštas* beveik jokios įtakos išeivijai neturi.

Autorius pora kartų išsireiškia per drąsiai, neapdairiai. Jo teiginiui, kad sovietų spauda „is not notorious for factual distortions" (p. 136) prieštarauja ne tik jo paties straipsnio bendras tonas, bet ir kitas jo pareiškimas: „Thus, the readers of *Gimtasis kraštas* received a picture of the Lithuanian exile that was distorted

beyond recognition." (p. 143) Būtų lengva surinkti aibę pavyzdžių, kaip sovietų spauda faktus iškraipo. Gal Rekašius norėjo skaitytojui įpiršti mintį, kad *statistikos* (pavyzdžiu, pramonės ir žemės ūkio gamybos), kurias sovietai teikiasi spausdinti, paprastai būna patikimos? Bet tokiu atveju jis turėjo tai aiškiai pasakyti.

Klaustuką tenka pridėti ir prie Rekašiaus teigimo, kad „one will never find in the papers any criticism of governmental policies or of the Party leadership." (p. 134) Nors *Kremliaus politika* nėra spaudoj kritikuojama, *respublikų valdžių politika* ir *respublikų kompartijų vadai* netaip jau retai tampa kritiškos spaudos kampanijos — aišku, iš Kremliaus diriguojamos — taikiniais. Pavyzdžiui, bevartant senuosius sovietinės Lietuvos laikraščius, galima rasti pareiškimų prieš Lietuvos komunistų partijos „nuolaidžiavimą" nacionalistams ir prieš vietinę žemės ūkio politiką, kuri nesiderino su Kremliaus linija. Net ir toks „prezidentas" Paleckis buvo puolamas *Tiesos* puslapiuose 1952 m. rudenį už „taikstymąsi su buržuaziniu nacionalizmu". Aišku, visa kritika atėjo iš centro ir buvo pagrįsta tuo, kad centrinės valdžios valia provincijoj nevykdoma. Rekašius turbūt omeny turi kitokios rūšies kritiką, kuri prilygtų nuo valdžios nepriklausomos Vakarų spaudos standartams. Tačiau nors *Tiesa* nuo *New York Times* skiriasi kaip naktis nuo dienos, vis dėlto reikia pripažinti, kad pirmoji spausdina kritiškus pareiškimus apie respublikos kompartiją. Sovietologai tą kritiką atidžiai seka bandydami nustatyti Sovietų Sąjungos vidinę politiką ir numatyti jos tolesnę raidą.

Komunistų partijų plenumai bei suvažiavimai ir respublikinės bei visasąjunginės Aukščiausiosios Tarybos sesijos yra labai svarbūs šaltiniai kritiškiems pasisakymams apie respublikos valdžią, kompartiją ir jų vadus. Jų ilgi aprašymai gali tęstis per kelius *Tiesos* numerius. Kažin kodėl autorius, mesdamas žvilgsnį į Lietuvos laikraščius, apie šių suvažiavimų aprašymus nieko nepasako.

Iš visų *Mind Against the Wall* straipsnių, Jurgio Gimbuto rašinys apie architektūrinių paminklų apsaugą Lietuvoj daugiausia išsiskiria. Jame pateikta gausybė faktų. Deja, nelieka vietos analizei. Štai tipiška to straipsnio ištrauka:

> *The ruins of the Medininkai castle stand southeast of Vilnius. In 1955-1956 and 1960-1962, S. Lasavickas and K. Mekas studied and partially restored these ruins. The castle could have been built in 1385-1388 — first of wood and later of stone. The*

castle walls spread over almost two hectares, and take up 6. 5 hectares when all the moats and earthworks are included. (p. 156)

Toks temos pristatymas tiktų enciklopedijai ar architektūros meno knygai kaip nuotraukų bei piešinių papildymas. Vietomis net susidaro įspūdis, kad šis rašinys kaip tik parašytas meno knygai.

Skaitytojui pasidaro įkyru ir nuobodu skaityti apie paskirų veikėjų nuopelnus paminklų apsaugos srityje. Suskaičiavau arti 20 tokių atvejų šiame straipsnyje. Kam gali rūpėti, pavyzdžiui, kad pirmoji klasė architektų, kurių specialybė buvo paminklų restauravimas, baigė Vilniaus Dailiojo meno institutą „under the guidance of Dr. Edvardas Budreika, Professor of Architecture"? Turbūt tiktai dviem skaitytojų grupelėm: architektūros specialistam ir E. Budreikos giminėm bei draugam. Tokie faktai tinka enciklopedijai, tik ne rašinių rinkiniui.

Gaila, kad šiam rašiny beveik jokios analizės nėra, nes autoriaus tema, kaip atrodo, turi potencialo. Iš jo pateiktos informacijos susidaro įspūdis, kad paminklų apsaugos bei restauravimo bare daug leidžiama ir daug nuveikta, gal net daugiau negu betkurioj kitoj tautinės kultūros srityje. Autorius teigia, kad sovietų valdžiai mažai terūpi paminklų apsauga ir restauravimas. Ji toleruoja visuomenės pasisakymus tuo klausimu ir net leidžia jai pareikšti aštrią kritiką dėl apsileidimų apsaugos bei restauravimo darbe, nes rėžimui visa tai neturi stipraus politinio atspalvio.

Gimbutas apie tai užsimena prabėgom, vos vienu paragrafu; man atrodo, kad šioji mintis galėjo būti įdomios analizės pradiniu tašku.

Skaitytojo dėmesį patraukia Gimbuto pateikiamos citatos Lietuvos specialistų, atsargiai, bet viešai kritikuojančių prastai vykdomą bažnyčių restauravimo darbą ir bažnyčių pavertimą į sporto sales bei sandėlius. Turint omeny rėžimo intensyvią kovą prieš katalikus, nesunku būtų šiose pastabose įžiūrėti politinio atspalvio; anais „gerais" laikais jų autoriai būtų sau užsitarnavę traukinio bilietus į tolimus šiaurės rytus. . .

Knygos įvade R. Šilbajoris, aptardamas J. Gimbuto rašinį, teisingai pastebi, kad „It is perhaps ironic that the most encouraging report on condition in occupied Lithuania pertains not as much to its present or future as to its pre-Soviet past." (p. 15) Esminis klausimas, kurio J. Gimbutas nesvarsto, yra kodėl režimas, šiaip

pasiryžęs lietuvių kultūrą perdirbti į homogenišką sovietinę kultūrą ir kuris nuolat stengiasi ištrinti lietuvių tautos istorinę sąmonę, toleruoja paminklų apsaugą bei restauravimą.

Kaip minėta šios recenzijos pradžioj, *Mind Against the Wall* liudija išeivijos lietuvių intelektualų ryžtą išeiti už savo kaimynystės ribų ir nuskinti naujus takus. Deja, šį bandymą negalima laikyti visiškai pasisekusiu dėl poros priežasčių. Pirma, kai kuriuose straipsniuose, atrodo, negalėta apsispręsti, kuriai publikai ši knyga rašoma. Kartais autoriai palieka savo kaimą ir kalba į platųjį pasaulį; kitais atvejais jie atsigręžia ir prabyla į savo kaimiečius. Kadangi kalba eina apie kaimiečių (lietuvių) gyvenimą, kaimiečiams rūpi, kad pateikiamos mintys būtų tikslios; jiems turbūt ne tiek svarbu, ar autoriai jiems ar kam kitam kalba. Gi plačiojo pasaulio skaitytojams rūpi, kad autoriai į juos atsigręžę kalbėtų. Kitaip tematika, jau ir taip jiems svetima, gali pasirodyti provinciali, tad ir neverta jų dėmesio. Deja, kaip tik tas provincialumo vaizdas karts nuo karto prasiskverbia, ypač kai autoriai aptaria išeivijos ryšį su tauta. Turbūt teisingai būsiu atspėjęs, kad nei redaktoriai nei leidėjai to nepageidavo.

Knygos vertę mažina ir kalbos klaidos. Amerikiečiui skaitytojui tos klaidos patvirtina provincialumo vaizdą; mėgstančiam pasiskaityti gražios anglų kalbos jos tik gadina nuotaiką. Šis trūkumas rimtesnis ir knygoje žymiai dažniau užtinkamas, negu autorių negalėjimas apsispręsti, kuriai publikai jie rašo. Kai kurie straipsniai tomis klaidomis mirgėte mirga.

Vienur kalba šlubuoja, nes rašiniai arba tiesiogiai versti iš lietuvių kalbos arba jų autoriai angliškai rašė, bet lietuviškai galvojo. Štai gana tipiškas pavyzdys: „The director of the Opera fired back at the critics and suggested that they are advocating ideologically unacceptable music, overlooking the so-called socialist composers." (p. 140) Taip maišyti veiksmažodžių laikus anglų kalboj neleistina. Sakinys būtų teisingas pakeitus žodį „are" į „were". Štai kitas pavyzdys sakinio, kuris, atrodo, verstas iš lietuvių kalbos: „By the end of World War II, about 40% of the houses in Vilnius were destroyed, mostly in the old town.„ (p. 159) Amerikietis skaitytojas žinos ar bent nujaus, kad frazė „By the end of" reikalauja veiksmažodžio „had been destroyed". Pakeitus sakinio pradžią į „During World War II", veiksmažodis „were destroyed" jau būtų teisingas.

Kitose vietose autoriai ne tiek kalbos taisyklių nepaiso, kiek mintis grubiai išreiškia. Štai pora pavyzdžių: „During the last decade, the growing underground literature in Soviet Lithuania has viewed it as one of its objectives to correct some of the more blatant misrepresentations of Lithuanian history." (p. 20) „Since 1968, the old city has been in the process of reconstruction in entire blocks, as an architectural complex." (p. 160)

Kai kurie autoriai, stengdamiesi vaizdžiai išsireikšti, persistengia ir daro daugiažodžiavimo (redundancy) klaidas: „spineless worm" (p. 6), „incoherent vegetables" (p. 6), „firm stranglehold" (p. 12), „aggressive militant behavior" (p. 25), „spurring on their development even further (p. 58), "returning back" (p. 66).

Šalia kalbos klaidų, skaitytojui įspūdį padaro ir keistas išnašų sutvarkymas. Pagal įprastą tvarką, kiekvienai išnašai skiriamas unikalus numeris. Tačiau šioje knygoje išnašos nurodančios tą patį šaltinį dalinasi vienu numeriu. Todėl išnašų numeravimas nėra nuoseklus: išnašą nr. 5 gali sekti išnaša nr. 2. Šios naujovės man dar neteko matyti jokioj kitoj anglų kalba leidžiamoj knygoj ir tenka suabejoti, ar jinai priimtina. Autorius į bėdą įklimpsta, kai kartojamas išnašos numeris nurodo tą patį veikalą, bet jau ne vis tą patį veikalo puslapį. Taip atsitinka J. Gimbuto straipsnyje. Po kartojamo išnašos numerio pačiam tekste seka šaltinio puslapis. Štai kaip atrodo: „The archeologist Irena Jučienė wrote of this architectural monument herself 11 (pp. 76-78) having carried out archeological and archival studies during 1965-1968." (p. 155) Tokios keistos konstrukcijos buvo galima išvengti naudojant tradicinę išnašų tvarką. Spėju, kad leidėjai/redaktoriai šią naujovę įvedė tam, kad sumažintų skaičių puslapių, skiriamų išnašų surašymui, ir tokiu būdu sutaupytų popieriaus. Nemanau, kad jų pavyzdys sektinas.

Šių klaidų bei trūkumų pavyzdžius cituoju ne tam, kad skaitytojas galėtų iš autorių pasišaipyti. Noriu tik pabrėžti, kokią rimtą problemą kalbos trūkumai sudaro knygai, kuria bandoma paveikti nelietuvių visuomenę. Išeivijos politinių veiksnių suvažiavimų rezoliucijose dažnai pasimaišo viena pageidaujanti ar net reikalaujanti, kad lietuviai spausdintų daugiau veikalų anglų kalba, kurie supažindintų nelietuvius politikus bei akademikus su mūsų rūpesčiais bei perspektyva. Tam, atrodo, išeivija jau yra užsiangažavusi. Tik tebetrūksta supratimo, kad neužtenka knygą išspausdinti

anglų kalba ant gero popieriaus ir pasirūpinti, kad lietuvė menininkė suprojektuotų skoningai atrodantį viršelį. Svarbiausia, kad pats *tekstas* imponuotų. *Mind Against the Wall* knygoje, deja, įdomios ir kai kur net imponuojančios mintys konkuruoja su šlubuojančia kalba.

Visų aplinkybių nežinant, neverta pirštais badyti, nustatinėti kaltininkus už knygos kalbos trūkumus. Galiu tik iš profesinės patirties patvirtinti, kad redaktoriams dėl įvairių priežasčių dažnai *neleidžiama* sąžiningai atlikti savo darbą. Kartais tam skiriama permažai laiko, kitais atvejais autoriai griežtai draudžia, kad jų tekstas būtų betkokiu būdu keičiamas. Ateity tokių knygų kaip *Mind Against the Wall* leidėjai turėtų iš anksto pasirūpinti kompetentingu redaktorium, kuriam visos sąlygos (laiko, lėšų ir t. t.) būtų sudarytos, kad veikalas iš spaustuvės išeitų kaip reikiant suredaguotas. Tai pareikalautų modus vivendi tarp redaktoriaus ir autorių. Pastariesiems reikėtų ne tik pasitikėti redaktoriumi dėl gramatinių ir sintaksinių klaidų ištaisymo bei kalbos apdailinimo, bet ir rimtai apsvarstyti jo pasiūlymus tai vieną mintį paryškinti, tai aną perkelti į kitą pastraipą ar puslapį.

Galbūt tai kai kam skambės nerealistiškai, žinant mūsų dabartinės veiklos sąlygas, kuriomis lietuviški darbai dirbami prabėgom, vakarais ir savaitgaliais. Tačiau, jeigu sąmoningai neieškosim geriausių redaktorių ir jais nepasitikėsim, mūsų anglų kalba parašytos knygos ir toliau pasižymės vidutiniškumu. O tai tikrai būtų gaila, nes, kaip *Mind Against the Wall* aiškiai parodo, mūsų inteligentija turi ko įdomaus ir vertingo pasidalinti su angliškai skaitančia visuomene.

Viktoras Nakas

METMENŲ ŠIMTININKAI:

114) Kostas Ramonas
115) XY
116) dr. Marija Arštikaitytė-Uleckienė

$50

Elena Barnet

Redaguoja: Vytautas Kavolis
Dickinson College
Carlisle, Pennsylvania 17013

Redakcijos bendradarbiai: Algirdas Titas Antanaitis, Živilė Bilaišytė, Karolis Drunga, Mykolas Drunga, Marija Gimbutienė, Algirdas Julius Greimas, Aušra-Marija Jurašienė, Zina Katiliškienė, Violeta Kelertienė, Algirdas Landsbergis, Ilona Gražytė Maziliauskienė, Icchokas Meras, Algis Mickūnas, Romas Misiūnas, Kostas Ostrauskas, Alina Staknienė, Donatas Šatas, Rimvydas Šilbajoris, Vincas Trumpa, Bronius Vaškelis, Tomas Venclova, Kęstutis Paulius Žygas

Dailės priežiūra: Vytautas O. Virkau

Techninė redaktorė: Henrieta Vepštienė

Šio numerio techniniai bendradarbiai: Virgilijus Antanavičius, Dana Bilaišienė, Dalia Bylaitienė, Julius Lintakas, Nijolė Martinaitytė, Pranciška Mockūnienė, Liūtas Mockūnas, Vytautas Vepštas, Lakštuonė Vėžienė, Gintautas Vėžys, Vytautas Virkau, Lina Žilionytė.

Administracija: Marija Paškevičienė
3308 West 62nd Place
Chicago, Illinois 60629

Kaina: Šio numerio — $5.00. Prenumerata metams — $10.00. Garbės prenumerata — $20.00. Kanados ir užsienio prenumeratoriai prašomi siųsti čekius JAV valiutoje.

Leidžiami AM & M Publications nuo 1959 m. dukart per metus.

Laikydamiesi liberalios politikos, leidėjai ir redaktoriai iš bendradarbių nereikalauja vien tokių minčių, su kuriomis pirmieji visada sutiktų.

Spaudė: M. Morkūno spaustuvė, Chicago, Illinois.

Published by AM & M Publications, Non-profit Organization.

ISSN 0543-615X

5,-

ALp(LKA)1742
1986, Nr.51

ALp 1742
L.arch.

88.291.100